CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रीभर्तृहरिकृतं

नीति, शृंगार, वैराग्य,

शतकत्रयं संस्कृतटीकाऽलंकृतं

Kirtikant Shah's Collection, Navsari

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मं. लोहनलाल शर्मा

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ

श्रीभर्तृहरिकृतं

नीति, शृंगार, वैराग्य,

शतकत्रयं संस्कृतटीकासमलंकृतं

भाषाटीकासमेतं च

मुंबय्यां

भगीरथात्मजहरिप्रसादेन

गोखलेत्युपनामकबाबूशास्त्रिभ्यः संशोधयित्वा

निर्णयसागराख्यमुद्रणालये

मुद्रापितम्.

शकः १८१२ संवत् १९४७.

Registered under Act XXV. of 1867.

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्लोक ॥ श्रीमद्राजकमोदिनीद्विजपतिः शार्दूलसिंहाभिधो
ब्रह्मण्यः क्षितिपालमौलिमुकुटालंकारशोभाप्रदः ॥
तद्भ्राता च जवानसिंह इति यो विख्यातनामा भुवि
जीयेतां शरदां शतं नरपती तौ सिंहविक्रीडितौ ॥ १ ॥

दोहा ॥ श्रीशोभाके पुंज बहु, शारदूल नृपराज ॥
सिंहजवान सुजानिये, भ्राता उडुगणराज ॥ १ ॥

तद्राष्ट्रनिवासिना श्रीमद्वेदमार्गप्रतिष्ठापनाचार्यपुष्करपीठस्थश्रीमन्निम्बार्काचार्यश्रीघनश्यामशरणदेवाज्ञया तच्छिष्येण भगीरथात्मजहरिप्रसादेन मोहमय्याख्यपत्तने निर्णयसागराख्यमुद्रणाऽऽलये मुद्रयित्वा प्रसिद्धिं नीतोऽयं ग्रन्थः।

दोहा ॥ परमरम्य ढुंढारमहँ, ग्राम सलेमाबाद ॥
जन्मभूमि जाकी लशे, चहुँदिशि सदा अवाद ॥१॥

दोहा ॥ प्रभुपदपङ्कजरजनिरत, धर्मधुरंधर धीर ॥
हरिप्रसाद भगीरथपै, करो कृपा रघुवीर ॥ २ ॥

पुस्तक मिलनेका ठिकाणा.

मुंबई—कालकादेवी रोड पंडितजी जेष्ठाराम मुकुंदजीके पुस्तकालयमें.

कानपुर—हनुमानदास बृजवल्लभ पुस्तकालय. ठिकाणा चौकमें कोतवालीके पास.

वनारस—बाबु कौलेश्वर सिंघजीका पुस्तकालयमें.

लाहोर—लाला मेहेरचंद म्यानेजर संस्कृत बुकडिपोमें.

मथुरा—बैजनाथ बुकसेलरके पास.

शलेमाबादनिबासी श्रीगौडब्राह्मणवंशोत्पन्न

हरिप्रसाद भगीरथजी पुस्तकालय.

ठिकाणा— काळकादेवीरोड, रामवाडी, मुंबई.

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रीः

॥ अथ भर्तृहरिकृतम् ॥

॥ नीतिशतकं प्रारभ्यते ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तये ॥
स्वानुभूत्येकसाराय नमः शान्ताय तेजसे ॥ १ ॥

(संस्कृतटीका) ॥ विघ्नेशं विघ्नहर्तारं गणराजं गजाननम् ॥ शारदां वरदां नौमि बुद्धिजाड्यापनुत्तये ॥ १ ॥ श्रीगोपालं नमस्कृत्य नत्वा गुरुपरंपराम् ॥ भर्तृहरिकृतो ग्रन्थस्तस्य व्याख्यां करोम्यहम् ॥ २ ॥ ग्रंथादौ ग्रंथमध्ये च तथा ग्रंथसमाप्तये ॥ मंगलाचरणं कार्यं शिष्यशिक्षाप्रवृत्तये ॥ ३ ॥ इति शिष्टाचारानुसंमतयो ग्रंथकारः तेन कर्तुमिच्छितग्रंथस्य विघ्नध्वंसपूर्वकसमाप्तये नमनात्मकं मंगलं[2] कृतम् । दिगिति ॥ दशदिशासु तथा भूतभविष्यद्वर्तमानत्रिकालेषु अनवच्छिन्ना व्याप्ता अतएव अनन्ता नास्त्यंतो यस्याः सा चिन्मात्रा चिद्रूपा मूर्तिः स्वरूपं यस्य । तथा स्वानुभूतिः स्वस्यानुभवः स एव सारांशो यस्य तस्मै तेजसे प्रकाशरूपाय शांताय शांतस्वरूपाय । भगवते ब्रह्मणे नमः वृत्तमनुष्टुप् ॥ १ ॥

(भाषाटीका) अथ भर्तृहरिकृत प्रथम नीतिशतककी भाषा टीका

---

१ फलसाधनांशे भ्रांतिरहितत्वं शिष्टत्वम् ।

२ मंगलं तु तावत्त्रिविधं स्तुत्यात्मकं वस्तुनिर्देशात्मकं नमनात्मकं च ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लिख्यते—दशोदिशा और त्रयकालादिमें परिपूर्ण अनंत चैतन्यमूर्ति केवल अपनेही अनुभवसे बोधहोने योग्य शांत और तेजोमयरूप ईश्वरको नमस्कार है ॥ १ ॥

यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता
साप्यन्यमिच्छति जनं स जनोऽन्यसक्तः ॥
अस्मत्कृते च परितुष्यति काचिदन्या
धिक्तां च तं च मदनं च इमां च मां च ॥ २ ॥

(सं० टी०) अथ कदाचित् समये कुतश्चिद्ब्राह्मणादायुर्वर्धकं जरारोगादिनाशकं किमपि फलं प्रजापालकेन भर्तृहरिणा लब्धं। तद्राज्ञा स्वपत्न्यै दत्तं अन्यपुरुषासक्ता सा अन्यस्मै दत्तवती। सोप्यन्यस्यै दत्तवान् सापि तद्राज्ञे दत्तवती तावत्पूर्वापरं तत्फलं दृष्ट्वा परं वैराग्यमापन्नो राजा आत्मसहितान् भार्यादीन्निंदति—यामिति। अहं यां स्वस्त्रियं सततं हृदि चिंतयामि सापि मयि विरक्तास्ति। सा स्त्री अन्यं जनं जारपुरुषं प्रियतममिच्छति। स च जनः अन्यस्मिन्स्त्रीजने सक्तः। सा चास्मदर्थे काचिदन्या परितुष्यति संतोषं प्राप्नोति। एवं न कश्चित्कस्यचित्प्रियः। अतोऽस्मत्कृते या परितुष्यति तां धिक् तं जनं जारपुरुषमपि धिक् इमां मदीयां स्त्रियं मां च धिक्। सर्वमिदं मदनकृतमिति तं मदनमपि धिगित्यर्थः। वसंततिलकावृत्तं तल्लक्षणं तु—उक्ता वसंततिलका तभजा जगौग इति ॥ २ ॥

(भा०टी०) जिसकी मैं निरन्तर चिन्ता करताहूँ सो मुझसे विरक्त होकर दूसरेजनकी इच्छा करती है वह और जन अन्यस्त्रीपर आसक्त है और वह अन्य स्त्री हमसे प्रसन्न है इसलिये मेरी प्रियाको धिक्कार है जो दूसरे जनको चाहती है और दूसरे जन जो अन्यस्त्रीको

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चाहता है और इस अन्यस्त्रीको जो फिर मुझसे प्रसन्न है और मुझे जो इससे फसाहूँ और कामदेवकोभी धिक्कार है की जिसकी यह प्रेरणा है ॥ २ ॥

अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ॥
ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि तं नरं न रंजयति ॥ ३ ॥

(सं०टी०) अस्मिंल्लोके अज्ञः सुज्ञोऽल्पज्ञश्चेति त्रिविधा जनाः संति । तत्राद्यः सुखसाध्यः द्वितीयो सुखतरमाराध्यः तृतीयस्त्वसाध्य इत्याह—अज्ञ इति । न जानातीत्यज्ञः अल्पज्ञो मूर्ख इत्यर्थः । सच सुखं यथा स्यात्तथाराध्यः सेव्यः यस्तु विशेषं युक्तायुक्तं जानातीति विशेषज्ञः । स सुखतरमतिसुखेनाराध्यते । परंतु उभयोर्विलक्षणः किंचिज्ज्ञानलवेन दुर्विदग्धो गर्विष्ठस्तं नरं ब्रह्मापि चतुर्मुखोपि न रंजयति न साधयति न वशीकरोति तर्हि इतरेषां का वार्ता । वृत्तमार्या उक्तं च श्रुतबोधे—यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पंचदशसाऽऽर्येति ॥ ३ ॥

(भा०टी०) अज्ञानी सुखसे साध सकता है और ज्ञानी अतिसुखसे. परंतु अल्पज्ञ नरको ब्रह्माभी नही साध सकते हैं ॥ ३ ॥

प्रसह्य मणिमुद्धरेन्मकरवक्त्रदंष्ट्रांकुरात्
समुद्रमपि संतरेत्प्रचलदूर्मिमालाकुलम् ॥
भुजङ्गमपि कोपितं शिरसि पुष्पवद्धारयेत्
न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥ ४ ॥

(सं०टी०) द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां सदृष्टांतं मूर्खजनचित्ताराधनमिति विशदयति—प्रसह्येति । मकरो नाम झषविशेषस्तस्य । वक्त्रे दंष्ट्रांकुरस्तस्मिन्मणिः स मणिः प्रसह्य बलात्करेण निष्कासितुं श-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्यो भवेत् । तथाच प्रचलंतीनामूर्मीणां लहरीणां मालाः समुदायास्तैराकुलं समुद्रमपि बाहुभ्यां संतरेत् । तथाच कोपितं भुजंगं सर्पं शिरसि पुष्पवद्धारयेत् । एते अघटिता दृष्टांताः कालेन भविष्यंति । परंतु प्रतिनिविष्ट आविष्टचित्तः तस्य मूर्खजनस्य चित्तं नाराधयेत् न साधयेदित्यर्थः । छंदः पृथिवी—जसौ जसयलावसुग्रहयतिश्च पृथ्वीगुरुरिति लक्षणम् ॥ ४ ॥

(भा०टी०) बलात्कारसे मगरके मुखके डाढोंकी नोकसे मणिको मनुष्य निकालसकता है और चंचलतरंग भरेहुए समुद्रको पैरकेपार हो सकता है और क्रोधितसर्पको फूलकी न्याई मनुष्य सिरपर धर सकता है परंतु मूर्खका चित्त जो असत वस्तुमैं धसा हुआहै उसे कोई नही बिलगा सकता है ॥ ४ ॥

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडयन्
पिबेच्च मृगतृष्णिकासु सलिलं पिपासार्दितः ॥
कदाचिदपि पर्यटञ् शशविषाणमासादयेत् ॥
न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥ ५ ॥

(सं० टी) लभेतेति । सिकतासु वालुकासु तैलं यत्नतः प्रयासेन पीडयन्सन् कदाचिल्लभेत । तथाच पिपासार्दितः तृषार्तः मृगतृष्णिकासु मृगजलेषु सलिलमुदकं कदाचित्पिबेत् । कदाचित् पृथ्वीं पर्यटन् सन् शशस्य विषाणं शृङ्गं प्राप्नुयात् । एवमघटितघटनं भविष्यति । परंतु प्रतिनिविष्टमूर्खजनस्य चित्तं न आराधयेत् छंदः पूर्वोक्तः ॥ ५ ॥

(भा०टीका०) यदि यत्नसे पेरे तो बालूमेभी तेल पावे और मृगतृष्णामें प्यासा कदाचित् जलभी पिए और ढूंढनसे खरंहेका सींग-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भी मिलसके परंतु मूर्खका चित्त जो असतवस्तुमैं धसा है उसे कोई नही भिन्नकर सकता है ॥ ५ ॥

व्यालं बालमृणालतन्तुभिरसौ रोद्धुं समुज्जृम्भते
छेत्तुं वज्रमणीञ् शिरीषकुसुमप्रान्तेन सन्नह्यते ॥
माधुर्यं मधुबिन्दुना रचयितुं क्षाराम्बुधेरीहते
नेतुं वाञ्छतियः खलान्पथि सतां सूक्तैः सुधास्यंदिभिः ६

(सं०टी०) खलानां सन्मार्गे प्रवृत्तिरतिदुर्लभा इत्याह—व्यालमिति । यः खलान् दुर्जनान् सतां पथि मार्गे सुधास्यंदिभिः सुधास्यंदनशीलैः अमृततुल्यैः सूक्तैर्वाग्भिर्नेतुं वांछति असौ व्यालं दुष्टगजं 'व्यालो दुष्टगजे सर्पे इति मेदिनी'। बालमृणालतंतुभिः कोमलकमलबिसतंतुभी रोद्धुमवरोद्धुं वाञ्छति । तथाच वज्रमणीन् हीरकमणीन् 'वज्रोऽस्त्री हीरके पवावित्यमरसिंहः'। शिरीषकुसुमप्रांतेन शिरीषपुष्पाग्रेण छेत्तुं सच्छिद्रीकर्तुं समुज्जृंभते सन्नद्ध उद्युक्तो भवति। तथाच क्षारांबुधेः क्षारसमुद्रस्य मधुबिंदुना माक्षिकबिंदुना 'मधुक्षौद्रं माक्षिकादीत्यमरः' माधुर्यं कर्तुमीहते चेष्टते । एतानि अघटितानि कर्तुमिच्छतीत्याश्चर्यं । एवंच सन्मार्गे सतां प्रवृत्तिर्दुर्बोधा इति भावः। वृत्तं शार्दूलविक्रीडितं—सूर्याश्वैर्यदिमः सजौसततगाः शार्दूलविक्रीडितमिति लक्षणम् ॥ ६ ॥

(भा०टी०) वह मनुष्य कोमलकमलकी दंटीके सूतसें हाथीको बांधा चाहता है और सिरिसके फूलकी पांखुरीसे हीरेको बेधा चाहता है और खारे समुद्रको एक बुंद मधुररससे मीठा किया चाहता है जो खलोंकों अपने अमृतसमान उपदेशसे सन्मार्गमें लानेकी इच्छा करता है ॥ ६ ॥

स्वायत्तमेकान्तगुणं विधात्रा
विनिर्मितं छादनमज्ञतायाः ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विशेषतः सर्वविदां समाजे
विभूषणं मौनमपण्डितानाम् ॥ ७ ॥

(सं० टी०) संप्रति अज्ञजनाज्ञताया छादनोपायमाह—स्वायत्तमिति। विधात्रा ब्रह्मणा अज्ञतायाः मौर्ख्यस्य छादनमावरणं मौनं विनिर्मितं उत्पादितं। कथंभूतं मौनं स्वस्यात्मनः आयत्तमधीनं। 'अधीनो निघ्न आयत्त इत्यमरः'। पुनः कथंभूतं। एकांताः गुणाः उत्कर्षाः यस्मिन्तत् एकांतगुणं। तन्मौनं विशेषतः विशेषेण सर्वं विदंति ते सर्वविदस्तेषां समाजे समूहे पंडा सदसद्विवेका धीर्येषां ते पंडिताः न पंडिताः अपंडिताः। तेषां विभूषणं विनिर्मितं भवति। लोके अज्ञजनस्य अज्ञानावरणे मौनं विना उपायो नान्य इति भावः। वृत्तमिंद्रवज्रा स्यादिंद्रवज्रा यदि तौ जगौ ग इति ॥ ७ ॥

(भा० टी०) मौन अर्थात् चुप रहना एकतो अपने आधीन है औरभी इसमें अनेक गुण हैं विधातानें इसको अज्ञानातका ढकना बनाया है और विशेषकरके सर्वज्ञोंकी सभामें मूर्खोंका भूषण है ॥ ७ ॥

यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं द्विप इव मदान्धः समभवं
तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः ॥
यदा किञ्चित्किञ्चिद्बुधजनसकाशादवगतं
तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ॥ ८ ॥

(सं०टी०) अल्पज्ञानमात्रादेव सर्वज्ञोस्मीति भवति विशेषज्ञानात्तन्नृवृत्तिरिति स्वदृष्टांतेनाह— यदेति। यदा यस्मिन्काले किंचिज्ज्ञोऽहं तदा द्वाभ्यां शुंडातुंडाभ्यां पिबति द्विपो गजः। यथा मदेन मदजलेनांधो विचाररहितो भवति तथाऽऽहं किंचिज्ज्ञत्वमदेनांधो कर्तव्याकर्तव्यानुसंधानरहितो समभवम् जातः तदा मम मनः-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वं सकलं जानातीति सर्वज्ञोस्मीति अवलिप्तं गर्विष्ठमभवत् । तदुपरि यदा बुधजनस्य पंडितस्य सकाशादवगतं प्राप्तं शास्त्रादिकं ज्ञानं तदा मूर्खोस्मीति ज्ञानं भवति ततः मे मदः गर्वः ज्वर इव व्यपगतः नष्टो भवति। यथा औषधसेवनया ज्वरो गच्छति। तथा विद्वज्जनसकाशात्प्राप्तज्ञानेन सर्वज्ञत्वाभिमानो नष्ट इति भावः । शिखरिणीवृत्तम्—रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी इति उक्तम् ॥ ८ ॥

(भा०टी०) जब मैं अल्पज्ञ रहा तब हाथीकी न्याई मदांध था ओर मेरे मनमैं ऐसा गर्व हुआ की मैं सर्वज्ञ हौं और जब मुझें कुछ कुछ पण्डितोंसे प्राप्त हुआ तब मैने अपनेको मूर्ख जाना और मद मेरा ज्वरकी न्याई उतर गया ॥ ८ ॥

कृमिकुलचितं लालाक्लिन्नं विगंधि जुगुप्सितम्
निरुपमरसं प्रीत्या खादन्नरास्थि निरामिषम् ॥
सुरपतिमपि श्वा पार्श्वस्थं विलोक्य न शङ्कते
नहि गणयति क्षुद्रो जन्तुः परिग्रहफल्गुताम् ॥ ९ ॥

(सं०टी०) क्षुद्रेषु विषयेषु आसक्तं जनं श्वदृष्टांतेन निन्दति—कृमिकुलचितमिति। यथा श्वा कृमिकुलैश्चितं युक्तं व्याप्तं लालया क्लिन्नं आर्द्रं । 'आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नमित्यमरः' विगंधि दुर्गंधियुतमतएव जुगुप्सितं निंद्यं निरामिषं मांसरहितं नरास्थि मनुष्यास्थि । निर्गता उपमा यस्य एतादृशो यो रसः तं प्रीत्या प्रीतिपूर्वकं खादन् भुंजन् श्वा शुनकः। 'शुनको भषकश्वा स्यादित्यमरः' पार्श्वस्थं समीपस्थं सुरपतिमिंद्रमपि विलोक्य न शङ्कते न लज्जते। हि यस्मात् क्षुद्रो नीचो जंतुः प्राणी । परिग्रहस्य फल्गुतां न गणयति न मनुते।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स लोकनिंदितमतितुच्छमपि कर्म करोतीत्यर्थः । हरिणीवृत्तम् नसभरसलागः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता । इति लक्षणात् ॥ ९ ॥

(भा०टी०) कीडोंके समूहसें भराला रसें भींगा दुर्गंध भराहुआ निंदित निरस और निर्मांस मनुष्यके हाडको निर्लज्ज श्वान प्रीतिपूर्वक खातेसमय इंद्रको भी अपनेपास खडे हुए देखकर शंका नही करता इससे यह सिद्ध हुआ की क्षुद्रजीव जिस वस्तूको ग्रहण करता है उसकी स्वच्छतापर ध्यान नही करता ॥ ९ ॥

शिरः शार्वं स्वर्गात्पतति शिरसस्तत्क्षितिधरं
महीध्रादुत्तुङ्गादवनिमवनेश्चापि जलधिम् ॥
अधो गङ्गा सेयं पदमुपगता स्तोकमथवा
विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः ॥ १० ॥

(सं०टी०) उत्तमपदाद्भ्रष्टः पुरुषोधः पतनं तस्य न पुनरुच्चपदप्राप्तिरिति गंगादृष्टांतेनाह शिर इति स्वर्गात् विष्णुपादोदकमादौ शार्वं शर्वो महादेवस्तस्येदं शार्वं शिरो मस्तकं तं पतति तत्पश्चात् क्षितिधरं हिमालयपर्वतं पतति उत्तुंगादत्युच्चात् महीं धारयतीति महीध्रः पर्वतस्तस्मात् अवनिं भूमिमागता । सा गंगा अवनेः पृथिव्याऽपि जलधिं समुद्रं पतति । एवं क्रमेणेयं अधोधस्तोकमल्पं पदमुपगता । अथवा विवेकभ्रष्टानां विचारशून्यानां शतमनेकानि मुखानि यस्य सः एतादृशो विनिपातः विशेषेण पतनं नीचस्थितिः भवति । यथा गंगाशिवमस्तकं प्रत्यायाता । इतःपरं योग्यं स्थानं नास्तीति किं मनसि विचार्य । क्रमेणाधोधः नीचपदमुपगता । तथा विचारभ्रष्टाः पुरुषाः सर्वतो प्रकारेण नीचत्वं प्राप्नुवंति । तेषां नोत्तमपदप्राप्तिरिति भावः । शिखरिणीवृत्तम् । लक्षणं तूक्तमेव ॥ १० ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(भा० टी०) यह गंगा पहिले स्वर्गसे शिवजीके मस्तकपर गिरी फिर वहाँसे ऊँचे पर्वतपर और पर्वतसे पृथ्वीपर और पृथ्वीसे समुद्रमें योंक्रमसे नीचेही नीचे गिरती गई और स्वल्पभी होती गई तैसेही विवेकभ्रष्ट लोगभी सर्वदा सौ सौ प्रकारसे गिरतेही जाते हैं ॥ १० ॥

शक्यो वारयितुं जलेन हुतभुक् छत्रेण सूर्यातपो
नागेन्द्रो निशितांकुशेन समदो दण्डेन गोगर्दभौ ॥
व्याधिर्भैषजसंग्रहैश्च विविधैर्मन्त्रप्रयोगैर्विषम्
सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहितं मूर्खस्य नास्त्यौषधं॥११॥

(सं०टी०) सर्वरोगनिरसनोपायः लोके शास्त्रे च प्रतिपादितः। परंतु मुर्खस्य नास्त्यौषधोपाय इत्याह—शक्य इति। हुतं हविरादि भुंक्ते अत्ति इति हुतभुगग्निः । 'हिरण्यरेता हुतभुगित्यमरः' जलेन वारिणा वारयितुं निवारयितुं शक्यः । तथा सूर्यस्यातप उष्णत्वं छत्रेण। तथा समदगजो तिक्ष्णांकुशेन । गौश्च गर्दभश्च तौ दंडेन लगुडेन 'दंडोस्त्री लगुडेपि स्यादित्यमरः' व्याधी रोगः भेषजस्यौषधस्य संग्रहैः सेवनैः । तथाच विषं विविधैरनेकमांत्रिकप्रयोगैः वारयितुं शक्यते । सर्वस्य शास्त्रविहितमौषधमस्ति परंतु लोके वा शास्त्रे मूर्खस्यौषधं नास्तीति भावः । मूर्खत्वनाशोपायो नास्तीत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् लक्षणं तु पूर्वमेवोक्तम् ॥११॥

(भा०टीका) जलसे अग्निका निवारण हो सकताहै छातसे धूपका चोखे अंकुशसे उन्मत्त हाथीका दंडसे दुष्ट बैल और गदहेका नानाप्रकारकी औषधियोंसे व्याधिका और मंत्रप्रयोगसे विषका योंशास्त्रकी विधिसे सबकी औषधी है परंतु मूर्खकी औषधी नही हो सकती ॥११॥

साहित्यसंगीतकलाविहीनः
साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तृणं न खादन्नपि जीवमान-
स्तद्भागधेयं परमं पशूनाम् ॥ १२ ॥

(सं०टी०) यो साहित्यसंगीतादिविहीनो पुरुषः स पशुरेवेत्याह—साहित्येति । साहित्यं काव्यालंकारादि । संगीतं गानादि । कला शिल्पादि । एतैर्यो विहिनो हीनः । पुच्छं लांगुलं विषाणं शृंगं ताभ्यां हीनो रहितः । 'पुच्छोऽस्त्री लूमलांगूले—अतस्त्रिषु विषाणं स्यादित्यमरः' । स पुरुषः साक्षात्पशूरेव । सर्वे पशवः तृणं भक्षयंति । तर्हि कुतो नायं खादतीतिचेदाह—तृणमिति । तृणं न खादन्भक्षन्नपि जीवमानः इदं तु पशूनां परममुत्कृष्टं भागधेयमदृष्टम् । नोचेत्तेषां तृणाद्यभावाज्जीवनमपि दुर्लभमिति भावः । तस्मात् मनुष्यमात्रेण शास्त्रादिकमवश्यमाकलनीयमिति तु तात्पर्यम् । वृत्तमुपजाति तदुक्तं व्रतरत्नाकरे—अनंतरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्तः ॥ इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदंति जातिष्विदमेव नामेति ॥ १२ ॥

(भा०टी०) साहित्य और संगीतशास्त्रकी कलासे जो मनुष्य हीन है वह साक्षात् वे पूंछ और सींगका पशू है तृण नहीं खाता और जीता है यह उस पशूका परम भाग्य है ॥ १२ ॥

येषां न विद्या न तपो न दानम्
ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः ।
ते मर्त्यलोके भुवि भारभूता
मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ १३ ॥

(सं०टी०) येषां विद्यादिधर्माः नास्ति । तेषां पशुभूतानां मनुष्यरूपेण पृथिव्यां संचरणमित्याह—येषामिति । येषां विद्याव्याकरणन्यायमीमांसादिः ममास्ति तपो व्रतोपवासादिः । न दानं गवादिः

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न ज्ञानं शास्त्रीयं लौकिकं च न शीलं सद्वृत्तं न 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते इत्यमरः' । गुणो सत्वादि न धर्मः सदाचरणादिः । न ते मृगाः पशुभूताः । 'मृगः पशौ कुरंगे इति मेदिनी' भुवि भारभूताः मनुष्याः मर्त्यलोके मनुष्यरूपेण चरंति विद्यादिहीनानां जीवित्वं पशुसमानमिति भावः । एवंच पशुत्वनिरसनार्थं विद्यादिकज्ञानं संपादनीयमिति सूचितम् । वृत्तं पूर्वोक्तम् ॥ १३ ॥

(भा०टी०) जिनको विद्या तप दान शील गुण और धर्म नही वे मृत्युलोकमें पृथ्वीपर भार हैं साक्षात् पशू हैं मनुष्यके स्वरूपसे विचरते हैं ॥ १३ ॥

वरं पर्वतदुर्गेषु भ्रान्तं वनचरैः सह ।
न मूर्खजनसंपर्कः सुरेन्द्रभवनेष्वपि ॥ १४ ॥

(सं०टी०) पर्वते मृगैः सह सहवासः श्रेष्ठः । परंतु स्वर्गेपि मूर्खजनसंपर्को नोचित इत्याह—वरमिति । पर्वतदुर्गेषु वनचरैर्व्याघ्रादिभिः सह भ्रमणं वरमुत्कृष्टं परंतु मूर्खजनसंपर्के इंद्रभवनेष्वपि मास्त्विति । स संपर्को सर्वथा त्याज्य इति भावः । वृत्तमनुष्टुप् ॥१४॥

(भा०टी०) पर्वत और बनमें बनचरोंके संग भ्रमण करना अच्छा परंतु मूर्खजनका संसर्ग इंद्रभवनमें भी बुरा ॥ १४ ॥

॥ इत्यज्ञनिंदाप्रकरणम् ॥

शास्त्रोपस्कृतशब्दसुन्दरगिरः शिष्यप्रदेयागमा
विख्याताः कवयो वसन्ति विषये यस्य प्रभोर्निर्धनाः ।
तज्जाड्यं वसुधाधिपस्य कवयो ह्यर्थं विनापीश्वराः
कुत्साः स्युः कुपरीक्षकाहिमणयो यैरर्घतः पातिताः॥१५॥

(सं० टी०) अथविद्वत्प्रशंसा यस्य प्रभोः विषये कवयो निर्धनाः संति । स राज्ञो दोष इति मणिन्यायेनाह—शास्त्रेति । व्या-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

करणाभिधानादिभिः शास्त्रैरुपस्कृताः शिक्षिताः शब्दास्तैः सुंदरा गीर्वाणी येषां ते । तथाच शिष्येभ्यः प्रदेया दत्ताः पाठिताः आगमा वेदशास्त्राणि यैस्ते । तथाच सर्वलोकेषु विख्याताः प्रसिद्धाः कवयः कवित्वं कुर्वाणा । एवंभूता विद्वांसो यस्य प्रभोर्विषये देशमध्ये वसंति । अथच निर्धना धनरहिताः राजा तान्नैव जानाति । तेषां परामर्शं न गृह्णाति । तत् वसुधाधिपस्य राज्ञो जाड्यं मौर्ख्यम् । कवयस्तु सुधियस्तु अर्थं विनापीश्वराः समर्थाः । तत्र दृष्टांतः यथा महामणयो बहुमूल्यास्ते कुपरीक्षकैः कुत्सितपरीक्षकैः अज्ञात्वा । अर्घतो मूल्यतः पातिताः न्यूनमूल्याः कृताः । तर्ह्ययं दोषः परीक्षकाणां । मणीनां परीक्षकाः कुत्साः स्युः कुत्सिता एव नतु मणयः एवं मणिमूल्यं यथार्थमजानंतः कुपरीक्षकाः यथा निंद्यास्तथा पूर्वोक्तकवीनां स्वरूपमजानंतो भूपतयोपि निंद्या इत्यर्थः । इति सत्यैश्वर्ये राज्ञा कवयो अवश्यं संमाननीया इति भावः । वृत्तं शार्दूलविक्रीडितम् लक्षणंतु कथितमेव ॥ १५ ॥

(भा० टी०) शास्त्रोक्तशब्दोंसे जिनकीवाणी सुंदर है और शिष्योंके पढाने योग्य जिनको विद्या है और वे आपभी प्रसिद्ध हैं ऐसे कवि जिस राजाके देशमें निर्धन रहते हैं उसमे जडता राजाहीकी है और कवि लोगतो विना द्रव्यकेभी श्रेष्ठ ही हैं जिन्होंने मणियोंका मोल घटाया वे परीक्षाकरनेवालेही खोटे हैं ॥ १५ ॥

हर्तुर्याति न गोचरं किमपि शं पुष्णाति यत्सर्वदा
ह्यर्थिभ्यः प्रतिपाद्यमानमनिशं प्राप्नोति वृद्धिं परां ।
कल्पांतेष्वपि न प्रयाति निधनं विद्याख्यमंतर्धनं
येषां तान्प्रति मानमुज्झतनृपाः कस्तैः सह स्पर्धते॥१६

(सं० टी०) संप्रति राज्ञा कवयः संमाननीयाः । नत्वहंका-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रेण निर्भत्सनीया इति विद्याख्यधनप्रशंसापूर्विकां नीतिं श्लोकयुगुलेनाह—हर्तुरिति। भो नृपाः राजानः येषां विद्याख्यमंतर्धनं वर्तते तान्प्रति मानमहंकारमुज्झत त्यजत । कथंभूतं विद्याख्यं धनम्। हर्तुस्तस्करस्य यद्गोचरं न याति तस्य दृश्यं न भवति । पुनः कथंभूतम् किमप्यनिर्वचनीयं शं सुखं पुष्णाति पुष्टिं प्रापयति । पुनः कथंभूतम्। सर्वदा सर्वकालेष्वपि अर्थिभ्यः शिष्येभ्यः प्रतिपाद्यमानं दत्तं परामुत्कृष्टां वृद्धिं प्राप्नोति । पुनः कल्पान्तेष्वपि निधनं नाशं न प्रयाति न प्राप्नोति । एतादृशं येषामंतर्धनं तैः सह कः स्पर्धते स्पर्धां करोति । पूर्वोक्तं वृत्तम् ॥ १६ ॥

(भा० टी०) चुरानेवालेको नहीं देख पडता और सदा सुखकी वृद्धि करता है और निरंतर जांचकोको दिया जाय तो परम वृद्धिको प्राप्त होता है और कल्पांतमें भी जिसका नाश नही ऐसा विद्यारूपी अंतरधन जिनके पास है तिनसे हे राजलोगो अभिमान छोडदो क्यौंकी उनके समान जगतमें दुसरा कौन है ॥ १६ ॥

अधिगतपरमार्थान्पण्डितान्मावमंस्था-
स्तृणमिव लघु लक्ष्मीर्नैव तान्संरुणद्धि ।
अभिनवमदलेखाश्यामगण्डस्थलानां
न भवति बिसतन्तुर्वारणं वारणानाम् ॥ १७ ॥

(सं० टी०) अधिगतेति। अधिगतः प्राप्तः परमार्थो यैस्तान्प्रति मा मंस्थाः तेषामपमानं मा कुरु । तान्प्रति लक्ष्मीः लघुतृणमिव लक्ष्मीस्तान्नैव संरुणद्धि रोद्धुं न शक्नोति । अत्र दृष्टांतः अभिनवा सुंदरा मदजललेखा परंपरा तया श्यामायमानानि गण्डस्थलानि येषां ते । एवंभूतानां वारणानां गजानां बिसतंतुः कमलकेसरतंतुः किं वारणं भवति रोद्धुं शक्नोति अतः पण्डितानाम-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वज्ञा न कर्तव्येत्यर्थः । मालिनीवृत्तम् । ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति लक्षणम् ॥ १७ ॥

(भा०टी०) जिनको परमार्थ अर्थात् मोक्षपर्यंतकी साधन प्राप्त है ऐसे पंडीतोंका अपमान मत्करो क्यौंकी उनको तृणकी लघु लक्ष्मी तुह्मारी न रोकसकेगी जैसे नवीन मदकी धारासे नाई शोभित श्याममस्तकवाले हाथीको कमलकी दंठीका सूत नही रोकसकता ॥ १७ ॥

अम्भोजिनीवननिवासविलासमेव
हंसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता ।
नत्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां
वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः ॥ १८ ॥

(सं०टीका) औपाधिकगुणनिवर्तको लोकः समर्थः परं स्वाभाविकगुणं निवर्तयितुं न कोपि समर्थ इति हंसदृष्टांतं दर्शयन्नाह—अम्भोजिनीति। यो यस्य स्वाभाविकः सद्गुणस्तं गुणं न कोऽपि हर्तुं शक्नोति । अत्र दृष्टांतः अंभसो जाताः कमलिन्यस्तासां वनं तत्र निवासो वसतिस्थानं तेन विलसदंभः एतादृशं हंसस्य विलासं विधाता ब्रह्मा नितरामत्यंतं कुपितश्चेद्विलासमेव हंति । नतु दुग्धजलयोर्भेदविधौ या प्रसिद्धा वैदग्ध्यं स्वभावः चातुर्यं तस्य कीर्तिः तां कोऽपि हर्तुं न समर्थः । तत्र इतरेषां का वार्ता वसंततिलकावृत्तम् ॥ १८ ॥

(भा०टी०) हंसपर यदि विधाता कोप करे तो उसका कमल बनमें निवास और वहांका विलास नष्ट करसकता परंतु उसके दूध और जल बिलगानेकी प्रसिद्ध पांडित्यताकी किर्ति को बिधाता भी नही नाशकरशकता ॥ १८ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

केयूरा न विभूषयंति पुरुषं हारा न चंद्रोज्ज्वला
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालंकृता मूर्धजाः ।
वाण्येका समलंकरोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षीयंते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥ १९ ॥

(सं०टी०) केयूराद्यलंकारेभ्यो वागलंकारो श्रेष्ठः । सोऽवश्यं संपादनीय इत्याह—केयूरेति । केयूरा बाहुभूषणानि । चंद्रवदुज्ज्वला मुक्ताफलानां हाराः शुद्धं स्नानं विलेपनं गंधादिकं कुसुमं पुष्पं च अलंकृताः सज्जीकृता धूपिता मूर्धजाः केशाः एते पदार्थाः पुरुषं न भूषयंति । यदा मौर्ख्यं पुरुषस्यास्ति तदेभिः किं भूषणं भवति । तर्हि किं एका वाक् सम्यक् प्रकारेण अलंकरोति शोभयति । सापि वाक् या संकृता छंदोव्याकरणादिसंस्कारयुक्ता पुरुषेण धार्यते । सकलविभूषणानि क्षीयंते । एकं वाग्भूषणं न क्षीयते । अतः सततं सार्वकालं वाग्भूषणमेव भूषणम् । वाण्या विना भूषणं नान्यदिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १९ ॥

(भा०टी०) बिजायट और चंद्रमाके समान उज्ज्वल मोतियोंके हार स्नान चंदन लेपन फूलोंका शृङ्गार और सूधरे हुए केशादि पुरुषोंको भूषित नही करसतके केवल वह वाणी जो संस्कारयुक्त धारण की गई हो सो पुरुषको भूषित कर सकती है और सबभूषण अवश्य क्षय होजाते हैं परंतु केवल वाणी हीका भूषण भूषणकी ठौर रह जाते हैं ॥ १९ ॥

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः ।
विद्या बंधुजनो विदेशगमने विद्या परं दैवतं
विद्या राजसु पूजिता नहि धनं विद्याविहीनः पशुः ॥ २० ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(सं० टी०) विद्यैव नरस्य अधिकं रूपमस्ति तद्विहीनो नरः पशुरेवेत्याह—विद्येति। पुरुषस्य विद्याव्यतिरिक्तं यद्धनं तद्धनं न भवति तत्क्षीयते तस्करादिभिर्नीयते गोप्यं न भवती । अतो विद्या नाम धनं तत्समीचीनं बहुगुणम् । कथंभूतं विद्याख्यं धनम्। नरस्याधिकं रूपं करोति । तथाच प्रच्छन्नं गुप्तं धनं भवति विद्या भोगकरी भोगान्करोति यशः कीर्तिं सुखं च करोति । विद्या गुरूणां गुरुः क्षुद्रगुरवः सर्वविद्यासंपूर्णं प्राज्ञं प्रष्टुमायांति । स प्राज्ञः गुरूणामपि गुरुः अथ च गृणाति हितमुपदिशतीति गुरुरिति गुरु पदव्याख्यानमतो हितकर्त्री विद्यैव । विदेशगमने विद्या बंधुजनः विदेशे ये जनास्ते विद्यया बंधुजना एव भवंति । विद्या परं दैवतं राजसु पूजिता येषां विद्या ते राज्ञां सभायां पूजिता भवंति । तथा धनाढ्याः पूजिता न भवंति । अतो विद्याविहीनो यः स पशुरेव तस्मात्पुरुषमात्रेण पशुत्वनाशाय । विद्यैवावगंतव्येति फलितम् । वृत्तं शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २० ॥

(भा०टी०) विद्यारूपी वस्तु मनुष्यका अधिकरूप और छिपाहुआ अंतरधन है और विद्याही भोग यश और सुखकी संपादन करनेवाली और गुरूओंकी गुरू है परदेशमे विद्या ही बंधुजन है और विद्याही परमदेवता है और विद्याही राजालोगोंमे पूज्य है कुछ धन नही पूजित है इसलिये विद्या विहीन नर पशू है ॥ २० ॥

क्षांतिश्चेद्वचनेन किं किमरिभिः क्रोधोस्ति चेद्देहिनां
ज्ञातिश्चेदनलेन किं यदि सुहृद्दिव्यौषधैः किं फलम् ।
किं सर्पैर्यदि दुर्जनाः किमु धनैर्विद्याऽनवद्या यदि
व्रीडाचेत्किमु भूषणैः सुकवितायद्यस्ति राज्येन किम् २१

(सं०टी०) क्षांत्यादिगुणयुक्तपुरुषस्येतरैर्निंद्यवचनादिभिः किं-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रयोजनमित्याह– क्षांतिरिति । देहिनां प्राणिनां यदि क्षांतिः क्षमा चेद्वर्तते तदा सांत्ववचनेन किं प्रयोजनम् । तथाच क्रोधोऽस्ति तर्हि अरिभिः शत्रुभिः किं ज्ञातिश्चेदनलेनाग्निना किम् । दायादाः सहजारय इति वर्तते ज्ञातयो यदा निंदादिपरुषं वदंति । तेनैव दाहो भवति अग्नेः किं प्रयोजनम् । यदि सुहृत्सखा वर्तते तदा दिव्यौषधैः किं फलं प्रयोजनम् । स सुहृत्सर्वहितं करोति । यदि दुर्जनाः संति तदा सर्पैः किंसर्पा दंशविशेषेण मारयंति । तथा दुर्जना अपि छिद्रान्वेषणेन मारयंति । यदि अनवद्या सुंदरा संपूर्णा विद्याऽस्ति । तदा धनैः किम् । यदि व्रीडा लज्जा सत्कर्मसु वर्तते तदा तदेव भूषणम् इतर भूषणैः किम् । यदि सुकविता चातुर्यमस्ति तदा राज्येन किम् । वृत्तं पूर्वोक्तमेव ॥ २१ ॥

(भा० टी०) यदि क्षमा हो तो कवचका क्या काम है और जिस मनुष्यमें क्रोध है तो उसे शत्रुका क्या अवश्य है यदि जाति है तो उसे अग्निका क्या प्रयोजन है और जो अपने इष्टमित्र समीप हैं तो दिव्यऔषधियोंसे क्या फल है जिसके दुर्जन विद्यमान हैं उसका सर्प और अधिक क्या करेंगे और जिसको निर्दोष विद्या है तौ उसे धनसंचयसे क्या होगा और जिस्से लज्जा है तो उसे फिर और भूषण क्या है और जिसकी सुन्दरकविता है उसके आगे राज्य क्या है ॥ २१ ॥

दाक्षिण्यं स्वजने दया परजने शाठ्यं सदा दुर्जने
प्रीतिः साधुजने नयो नृपजने विद्वज्जनेष्वार्जवम् ।
शौर्यं शत्रुजने क्षमा गुरुजने नारीजने धूर्तता
ये चैवं पुरुषाः कलासु कुशलास्तेष्वेव लोकस्थितिः ॥ २२ ॥

(सं० टी०) लोकस्थितिमाह– दाक्षिण्यमिति । स्वजने भार्यापुत्रादौ दाक्षिण्यं सारल्यं । 'दक्षिणे सरलोदारावित्यमरः' प-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रजने अन्यजने दया कृपा 'कृपा दयाऽनुकंपास्यादित्यमरः' दुर्जने पिशुनजने सदा निरंतरं शाठ्यं वंचकत्वम्। साधुजने प्रीतिः नृपजने नयो न्यायः। विद्वज्जनेषु पंडितजनेष्वार्जवमृजुत्वम्। शत्रुजनेशौर्यं शूरत्वम्। गुरुजने मान्यजने क्षमा क्लेशसहनम्। नारीजने स्त्रीजने धूर्तता दक्षत्वम्। एवमनेन प्रकारेण ये पुरुषाः कलासु कुशला निपुणास्तेष्वेव लोकानां स्थितिर्मर्यादापालनम्। सर्वे लोकाः तद्गुणानुरोधेनवर्तेत इति मंतव्यम्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २२ ॥

(भा० टी०) अपने कुटुंबके विषे उदारता परजनपर दया दुर्जनसे सदा सठता साधुनसे प्रीति राजसभामें नीति पण्डितौंसे सुधाई शत्रुजनोंमें सूरता बडेलोगोंसे क्षमा और स्त्रियोंसे धूर्तता जो पुरुष इसभांती इन सब कलाओंमे निपुन हैं तिन्होमें लोकाचारकी स्थितिहै २२

जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति।
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं
सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥ २३ ॥

(सं० टी०) सत्पुरुषाणां संगतिर्बुद्धेर्जाड्यहरणादिकं सकलं करोतीत्याह– जाड्यमिति। सतां साधुजनानां संगतिः समागमः धियः बुद्धेर्जाड्यं मांद्यं हरति नाशयति। वाचि सत्यत्वं सिंचति मानस्य संमानस्योन्नतिं दिशति ददाति। पापमपाकरोति दूरीकरोति। चेतश्चित्तं प्रसादयति प्रसन्नतां नयति। दिक्षु दिशासु कीर्तिं विस्तारयति। एवं च सत्संगतिः पुंसां किंकिं न करोतीति कथय वद। अपितु सा सर्वान् कामान् साधयतीति बोद्धव्यम्। वसंततिलका वृत्तम् ॥ २३ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(भा० टी०) बुद्धिकी जडताको हरती वाणीमें सत्यको सिचती मानको बढाती पापको दूर करती चित्तको प्रसन्न रखती और दिशाओंमें किर्तिको विस्तृत करति है कहो तो यह सतसंगति पुरुषको क्या नही करती है ॥ २३ ॥

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः ॥
नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजं भयम् ॥ २४ ॥

(सं० टी०) इदानीं रससिद्धाः कवीश्वराः सर्वोत्कर्षेण वर्तंत इत्याह—जयंतीति । रसेषु शृङ्गारादिषु सिद्धाः सिद्धिमंतः परिपूर्णा इत्यर्थः । ते कवीश्वराः कविश्रेष्ठाः सुकृतिनः धन्या संतः 'सुकृती पुण्यवान् धन्यो इत्यमरः' जयंति सर्वोत्कर्षेण वर्तंते । ते के येषां यशःकाये कीर्तिरूपदेहे जरा च मरणं ताभ्यां जातं भयं भीतिः नास्ति । एवं च कवीनां शृंगारादिरसमिश्रितनानाविधाऽऽख्यायिकाकाव्यरचनोत्पन्नं यशः न नश्यतीत्यर्थः । वृत्तमनुष्टुप् ॥ २४ ॥

(भा० टी०) ऐसे पुण्यमानकवीश्वर जिन्हेनो रस सिद्ध है उनके यशरूपीकायामें जरामरणका भय नही होता ॥ २४ ॥

सूनुः सच्चरितः सती प्रियतमा स्वामी प्रसादोन्मुखः
स्निग्धं मित्रमवञ्चकः परिजनो निःक्लेशलेशं मनः ।
आकारो रुचिरः स्थिरश्च विभवो विद्यावदातं मुखं
तुष्टे विष्टपहारिणीष्टदहरौ संप्राप्यते देहिना ॥ २५ ॥

(सं० टी०) भगवत्प्रसादादेव पुत्रादयः सच्चरितादियुक्ता भवंतीत्याह—सूनुरिति । सूनुः पुत्रः सच्चरितः सद्वृत्त अतिशयेन प्रिया प्रियतमा सती साध्वी 'सती साध्वी पतिव्रता इति कोशः' स्वामी पोषकः प्रसादे प्रसन्नतायामूर्ध्वं मुखं यस्य स्निग्धं स्नेहयुक्तं

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मित्रम्। अवंचकः परिजनः स्वकीयजनसमुदायः। निःक्लेशलेशमाधिरहितं स्वस्थं मनः। आकारो रुचिरः स्थिरश्च विभवः सामर्थ्यं विद्ययावदातं शोभितं मुखमिति एते पदार्थाः विष्टपहारिणि स्वर्गवासिनीष्टदहरौ नारायणे तुष्टे प्रसन्ने सति देहिना पुरुषेण प्राप्यन्ते तुष्टो हरिः सर्वान् मनोरथान्पूरयतीति भावः। अन्यथा न संप्राप्यते इति सूचितम्। वृत्तं शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २५ ॥

(भा० टी०) पुत्र सदाचरणवाला स्त्री पतिव्रता स्वामी सर्वदा अनुग्रहकरनेवाला मित्र प्रेमी कुटुंबके लोग अवंचक मन क्लेशके लेशसे रहित स्वरूप सुंदर सम्पत्ति स्थिर और विद्यासे मुख शोभायमान यह सब उस मनुषको प्राप्त होते हैं जिस पर स्वर्गपति मनोरथदाता हरि प्रसन्न हो ॥ २५ ॥

प्राणाघातान्निवृत्तिः परधनहरणे संयमः सत्यवाक्यं
काले शक्त्या प्रदानं युवतिजनकथामूकभावः परेषाम्।
तृष्णास्रोतोविभङ्गो गुरुषु च विनयः सर्वभूतानुकम्पा
सामान्यः सर्वशास्त्रेष्वनुपहतविधिः श्रेयसामेष पंथाः२६

(सं० टी०) प्राणाघातान्निवृत्तिः स कल्याणपंथा इत्याह—प्राणाघातेति। प्राणस्य आत्मनोन्यस्य वा आघातो हननं तस्मान्निवृत्तिर्निवर्तनं। परधनहरणे संयमश्चित्तस्य नियमनं सत्यवाक्यं यथार्थभाषणं। योग्यकाले शक्त्या दानम्। परेषां युवतिजनकथासु मूकभावस्तूष्णींभावः। तृष्णाया आशायाः स्रोतस्तस्य विभंगः आशाप्रवाहनिवर्तनं। गुरुषु विनयो नम्रत्वं सर्वभूतेष्वनुकंपा कृपा। एते पदार्थाः सर्वशास्त्रेषु सामान्यतो बाहुल्येन अनुपहतविधिः न त्यक्तो विधिर्मर्यादा एवंभूतः श्रेयसां पुण्यानामेष पन्था मार्गः प्रोक्तः। नान्य इति भावः। वृत्तम् स्रग्धरा ॥ २६ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(भा० टी०) जीवहिंसासे निवृत्त रहना पराए धन हरण करनेसे संयमन करना सत्य बोलना समयपर यथाशक्ति दान देना परस्त्रियोंकी कथामें मौन रहना तृष्णाके प्रवाहको तोडना बडे लोगोंमे नम्र रहना प्राणीमात्रपर दया रखना सब शास्त्रोंमें प्रवृत्ति रखना और नित्यनैमित्तिक कर्मोंको न छोडना यह सब मनुष्योंके कल्याणका पंथ है ॥२६॥

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।
विघ्नैः पुनःपुनरपि प्रतिहन्यमानाः
प्रारभ्य चोत्तमजनाः न परित्यजन्ति ॥ २७ ॥

(सं टी०) उत्तममध्यमाधमानां कर्मारंभे वैचित्र्यमाह– प्रारभ्यत इति । नीचैः क्षुद्रैर्विघ्नभयेन यत्किंचित्कर्म न प्रारभ्यते नानुष्ठीयते । मध्यस्था आदौ प्रारंभं कृत्वा पश्चाद्विघ्नेन विहता बाधिताः संतः कार्यं तथैव परित्यजंति । उत्तमजजनास्तु यदारब्धं कार्यं तस्मिन् पुनःपुनः विघ्नेन प्रतिहता अपि न परित्यजंति समये विघ्न प्राप्ते सति तन्निरसनोपायं कुर्वंति । नारब्धं कर्म ज्यजंतीत्यर्थः । वसंततिलका वृत्तम् ॥ २७ ॥

(भा० टी०) विघ्नके भयसे नीचजन कार्यका आरंभ ही न करते और मध्यमजन आरंभ कर विघ्नको देख कार्यको छोड बैठतें हैं और उत्तमजन वारंवार विघ्नहोनेसे भी कार्य आरंभ करके नही परित्याग करते अर्थात् उसको पुरा ही करके छोडते हैं ॥ २७ ॥

प्रिया न्याय्या वृत्तिर्मलिनमसुभङ्गेऽप्यसुकरं
त्वसंतो नाभ्यर्थ्याः सुहृदपि न याच्यः कृशधनः ।
विपद्युच्चैः स्थेयं पदमनुविधेयं च महतां

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥ २८ ॥

(सं० टी०) सतां स्वाभाविकगुण आह– प्रियेति । असंतो दुष्टाः नाभ्यर्थ्याः न याचनीयाः । कृशधनः अल्पधनः सुहृदपि न याच्यः । सर्वेषां प्रिया न्याय्या विध्युक्ता वृत्तिः असुभंगे प्राणभङ्गेपि मलिनं पापमसुकरं नैव करोति । विपद्यापत्तौ उच्चैः स्थेयं महत्पदे स्थितो भवति स्वगौरवं न त्यजति महतां पदमनुविधेयम् । यथा महांतः स्वपदे स्वस्थाने महत्त्वेन स्थिताः । तथैवायमप्यनुकरोति इति विषममसिधाराव्रतं नैष्ठितव्रतं सतां केनोद्दिष्टमुपदिष्टं न केनापि । अयं सतां स्वाभाविको गुण इत्यर्थः । शिखरिणी वृत्तम् ॥२८॥

(भा० टी०) सत्पुरुषलोग असंतोषसे कुछ याचना नही करते और स्वल्पधनवाले सज्जनसे भी नही यांचते न्यायोक्त अपनी जीविका उन्हे प्रिय है प्राणजानेपर भी मलिनकर्म उनसे दुष्कर है विपत्तीमें ऊंचे बने रहते हैं और श्रेष्ठलोगोंके आचरणको धारण किए रहते हैं यह तरवारके धारसे कठोर व्रतको उन्हे किसने उपदेश किया मानो ब्रह्माने उपदेश किया है ॥ २८ ॥

क्षुत्क्षामोऽपि जराकृशोपि शिथिलप्रायोपि कष्टां दशा-
मापन्नोपि विपन्नदीधितिरपि प्राणेषु नश्यत्स्वपि ।
मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भकवलग्रासैकबद्धस्पृहा
किं जीर्णं तृणमत्तिमानमहतामग्रेसरः केसरी ॥ २९ ॥

(सं० टी०) अतिकष्टमापन्नो मानी पुरुषो स्वमहत्तत्वविघातकं नीचं कर्म न करोतीति सिंहान्योक्त्याऽऽह– क्षुत्क्षामेति । क्षुत्क्षामोऽपि क्षुधया क्षामो हीनसत्वोपि जरया कृशोपि शिथिलप्रायोपि । एवं कष्टां दशामापन्नः प्राप्तोऽपि विपन्नदीधितिरपि निस्तेजा

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अपि प्राणेषु नश्यत्स्वपि मरणसमयं प्राप्तोपि । एवंजाते सति क्षुधा नाशार्थं केसरी सिंहः किं जीर्णं तृणमत्ति भक्षयति। कथंभूतः केसरी मत्ताश्च ते इभेंद्राश्च तेषां विभिन्ना विदारिताः कुंभा गंडस्थलानि तेषां ये मांसकवलास्तेषां ग्रासास्तेषु बद्धा स्पृहा येन । पुनः कथंभूतः मानेनाभिमानेन महांतस्तेषां मध्येऽग्रेसरोऽग्रगण्यः अहंकारयुक्तः । एवं प्राणांतसमयेपि सिंहवदहंकारवान् पुरुषार्थी पुरुषो क्षुद्रं कार्यं नावलम्बते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्२९

(भा० टी०) भूखके मारे दुर्बल वृद्धावस्थासे क्लेशित शक्तिहीन कष्टकी दशाको प्राप्त तेजहीन और प्राणभी नाश होनेपर हो तौ भी मत्तगजराजके बिदारे हुवे मस्तकके मांसके ग्रासका सर्वदा अभिलाषा करनेवाला सिंह जो मानमहतोमें अग्रगण्य है वह क्या सूखी घास खायगा ॥ २९ ॥

स्वल्पं स्नायुवसावशेषमलिनं निर्मांसमप्यस्थिगोः
श्वा लब्ध्वा परितोषमेति न तु तत्तस्य क्षुधाशान्तये ।
सिंहो जंबुकमङ्कमागतमपि त्यक्त्वा निहंति द्विपं
सर्वः कृच्छ्रगतोऽपि वांछति जनः सत्त्वानुरूपं फलम्३०

(सं० टी०) पूर्वोक्तो मानी जनः स्वसत्वानुरूपं फलं प्राप्नोति इति श्वदृष्टांतेनाह—स्वल्पमिति । स्वल्पं स्नायुवसादयोऽन्तर्धातवस्तेषामवशेषोंऽशमात्रं यस्मिन् तथाभूतम् मलिनम् निर्मांसं मांसरहितम् गोर्वृषस्यास्थि श्वाशुनकः लब्ध्वा प्राप्य संतोषमेति । परंतु तत्तस्य पुनः क्षुधाशांत्यर्थं न भवति । सिंहश्च जम्बुकश्शृगालमङ्कं समीपमागतमपि त्यक्त्वा । द्विपं हस्तिनमेव निहंति । एवं सर्वो जनः कृच्छ्रं कष्टं प्राप्तोऽपि सत्वानुरूपं सामर्थ्यानुरूपं फलं प्राप्नोति । पूर्वोक्तं वृत्तम् ॥ ३० ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(भा० टी०) छोटासा हाडका टुकडा कुछ पित्त और चर्बी लगाहुआ मलिन और निर्मांस पाकर कुत्ता प्रसन्न होजाताहै यद्यपि उससे उसकी भूख नही जाती और सिंह गोदमें आए हुए स्यारको छोडकर भी हाथीको जाकर मारता है इससे यह सिद्ध हुआ की समस्तजन कैसेभी दुखी होवें परन्तु वे अपने अपने पुरुषार्थके अनुसार फलकी इच्छा करते हैं ॥ ३० ॥

लांगूलचालनमधश्चरणावपातं
भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनं च ।
श्वा पिण्डदस्य कुरुते गजपुङ्गवस्तु
धीरं विलोकयति चाटुशतैश्च भुंक्ते ॥ ३१ ॥

(सं०टी०) क्षुद्रजनस्य नीचत्वं महाजनस्योच्चत्वं श्वगजदृष्टांतेनाह—लांगूलेति श्वा भषकः पिण्डदस्य पिण्डं ग्रासं ददाति । तस्य पुरतः लोभेन लांगूलस्य पुच्छस्य चालनम् । तथाचाधश्चरणावपातं चरणानां पतनम् । तथा च भूमौ पृथिव्यां निपत्य पतित्वा वदनोदरयोर्दर्शनं च कुरुते । गजपुंगवो गजश्रेष्ठो धीरं गंभीरं यथा स्यात्तथा विलोकयति । चाटुशतैः प्रियवचनशतैः प्रार्थितः सन् भुंक्ते । एवं क्षुद्रजने मानहीनस्थलेऽवमानितोऽपि पुनःपुनर्याचत एव । धीरः प्रार्थितोऽपि नैवायाति मानपुरसरंगृह्णातीत्यर्थः । वृत्तं वसंततिलका ॥ ३१ ॥

(भा० टी०) पूंछ हिलाना चरणोपर झुककर सिर देना पृथ्वीपर लोटके पेट और मुहं दिखलाना इत्यादि दीनता कुत्ता टुकडा देनेवालेके आगे करताहै और गजराज आपने आहार देनेवालेकी और एकबेर गंभीरतासे देखकर अनेक भांतिकी चतुराईसे भोजन करता है ॥ ३१ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।
स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ॥ ३२ ॥

(सं० टी०) एक एव गरीयान् पुरुषो वंशोन्नतिं करोतीत्याह—परिवर्तिनीति । परिवर्तिन्यागमापायवति संसारे को न जायते जातः । वा को न मृतः । तर्हि येन जातेनोत्पन्नेन वंशः कुलं समुन्नतिमुत्कर्षं याति प्राप्नोति स जातः । अन्यो जातोऽपि मृतप्राय इत्यर्थः । वृत्तमनुष्टुप् ॥ ३२ ॥

(भा० टी०) वही पुरुष जगतमें जनमा जिनके जनमेसे वंशकी उन्नति हो नही तो इस चक्रकी नाईं घूमते भए संसारमें मरके कौन नही जन्म पाताहै ॥ ३२ ॥

कुसुमस्तबकस्येव द्वे गती स्तो मनस्विनाम् ।
मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य विशीर्येत वनेऽथवा ॥ ३३ ॥

(सं० टी०) कुसुमस्तबकसाम्येन सत्पुरुषाणां द्विधा गतिराह—कुसुमेति । कुसुमानां पुष्पाणां स्तबको गुच्छः तस्येव मनस्विनां प्रशस्तमनसां द्वे द्विप्रकारा गती स्थिती स्तः भवतः । के ते प्रकारा यथा ग्रहीतरि सति पुष्पस्तबकेन सर्वलोकस्य मूर्ध्नि मस्तकेऽवशीर्यते । अथवा वने एव विशीर्येत । तथा मनस्विनः हितोपदेशकरणेन पूज्या भवंतीत्यन्यथा तूष्णीमवतिष्ठंत इति ज्ञातव्यम् । अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ ३३ ॥

(भा० टी०) फुलके गुच्छेकी नाईं श्रेष्ठजनोकी रीति दो प्रकारकी है की तो सबलोगोंके मस्तकही पर शोभित होंगे अथवा बनहीमें शुष्क होके समाप्त हो जायगे ॥ ३३ ॥

संत्यन्येऽपि बृहस्पतिप्रभृतयः संभाविताः पञ्चषा-
स्तान्प्रत्येष विशेषविक्रमरुची राहुर्न वैरायते ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्वावेव ग्रसते दिनेश्वरनिशाप्राणेश्वरौ भासुरौ
भ्रांतः पर्वणि पश्यदानवपतिः शीर्षावशेषीकृतः॥ ३४॥

(सं० टी०) दुर्जनः स्वपराक्रमोत्कर्षदर्शनार्थमतितेजस्विनं पुरुषं पीडयतीति राहुदृष्टांतेन वदति—सन्तीति।बृहस्पतिप्रभृतयः पञ्चषाः संभाविता महांतः संति। तान्प्रत्येष राहुर्विशेषविक्रमरुचिः सन्न वैरायते न वैरं करोति। पर्वणि दिनेश्वरः सूर्यो निशाप्राणेश्वरश्चंद्र इमौ द्वावेव भासुरौ तेजस्करावपि ग्रसते। कथंभूतो राहुः दानवपतिः शीर्षावशेषीकृतः अतो भ्रांतः। एवं किमुक्तं वैरी सावशेषो न हंतव्यः। अपितु निःशेषम्। वृत्तं शार्दूलविक्रीडितम् ३४

(भा० टी०) बृहस्पति आदि और भी पांच सात ग्रह आकाशमें श्रेष्ठ हैं पर विशेषपराक्रमकी इच्छाकरनेवाला राहु तिनके प्रति वैर नही करताहै भाईओ देखो की अमावस और पूर्णिमाको दानवपति राहु जो केवल मस्तकही मात्र रहगया है तिसपर भी दोही दिनेश्वर शोभाकर सूर्य और चन्द्रमा पूर्णतेजवालोंको जाकर ग्रासताहै॥ ३४॥

वहति भुवनश्रेणीं शेषः फणाफणकस्थितां
कमठपतिना मध्येपृष्ठं सदा स विधार्यते।
तमपि कुरुते क्रोडाधीनं पयोधिरनादरा-
दहह महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः॥ ३५॥

(सं० टी०) महतां चरित्रं निःसीममस्तीत्याह—वहतीति। शेषो नागःभुवनस्यजगतः श्रेणीं पंक्तिं फणाफणकस्थितां फणामण्डलस्थितां वहति। सशेषः कमठपतिना कूर्मेण मध्ये पृष्ठं पृष्ठमध्ये सदा धार्यते। तं कूर्मं पयोनिधिः समुद्रोऽनादरात्क्रोडो वराहस्तदधीनं कुरुते। एवं महतां चरित्रविभूतयः ऐश्वर्याणि निःसीमा-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नो मर्यादामतिक्रान्ताः अतिशयिता अनेन महता सामर्थ्यं निः-सीममपरिमितमिति सूचितम् । हरिणीवृत्तम् ॥ ३५ ॥

(भा० टी०) चोदहों भुवनकी पंक्तिको शेषजीनें अपने फनपर धारण किएहै और कच्छपजी अपनी पीठके मध्यमें तिन शेषजीको भी धरे हैं और उन कच्छपको भी समुद्रने अनादरसे सूकरके आधीन करदिया है इससें यह सिद्ध हुआकि महज्जनोंके चरित्रकी विभूतिकी सीमा नही है ॥ ३५ ॥

वरं पक्षच्छेदः समदमघवन्मुक्तकुलिश-
प्रहारैरुद्गच्छद्बहलदहनोद्गारगुरुभिः ।
तुषाराद्रेः सूनोरहह पितरि क्लेशविवशे
न चासौ संपातः पयसि पयसांपत्युरुचितः ॥ ३६ ॥

(सं० टी०) क्लेशादिभिर्व्याप्तं पितरं त्यक्त्वाऽन्यत्र स्वप्राणपालनं नोचितमित्याह—वरमिति । तुषाराद्रेर्हिमालयस्य सूनोः मैनाकस्य समदमघवन्मुक्तकुलिशप्रहारैर्मदेन युक्तो मघवानिन्द्रस्ते न मुक्ताः कुलिशप्रहारास्तैः पक्षच्छेदः वरं श्रेष्ठः । कथंभूतैः उद्गच्छन्तः ये बहलदहनस्योद्गारास्तैर्गुरुभिः पृथुभिरेवंभूतैः खड्गप्रहारैः कस्मिन्सति पितरि हिमाद्रौ क्लेशविवशे पक्षच्छेदेन क्लेशयुक्ते सति । तं पितरं त्यक्त्वा पयसां पत्युः समुद्रस्य पयस्युदके संपातः भयेन पतनं नोचितः न योग्यः एवमात्मनः आपत्प्राप्तावपि आपत्प्राप्तस्य पितुस्त्यागो नोचित इति भावः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ३६ ॥

(भा० टी०) मदमें भरे हुए इन्द्रके चलाणे वज्रकी चोटकी जिसकी अग्निकी ज्वाला अतिकठिन है उससे मर जाना अच्छा रहा परन्तु अपने पिता हिमाचलको क्लेशके विवश छोड उसके पुत्र मैना-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कको उचित न था कि जलराजसमुद्रमें भाग कर कूदके अपनी पक्ष बचावे ॥ ३६ ॥

यदचेतनोऽपि पादैः स्पृष्टः प्रज्वलति सवितुरिनकांतः।
तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतविकृतिं कथं सहते ॥ ३७ ॥

(सं०टी०) तेजस्वी पुरुषः परकृतविकृतिं न सहते इति इनकांतदृष्टांतेनाह—यदिति। यदचेतनोऽपि चेतनारहितोऽपि इनकांतः सूर्यकान्तः। सवितुः सूर्यस्य पादैः किरणैः स्पृष्टः सन्प्रज्वलति। एवं सति सचेतनस्तेजस्वी पुरुषः परकृतां विकृतिं विकारं कथं सहते न सहेतेत्यर्थः। वृत्तमार्या ॥ ३७ ॥

(भा०टी०) रविकान्तमणि यदि अचेतन है तौभी सूर्यके किरणरूपी पादस्पर्श करनेसे जल उठताहै ऐसेही तेजस्वी पुरुष परकृत अनादरको कैसे सहैं ॥ ३७ ॥

सिंहः शिशुरपि निपतति
मदमलिनकपोलभित्तिषु गजेषु।
प्रकृतिरियं सत्त्ववतां
न खलु वयस्तेजसो हेतुः ॥ ३८ ॥

(सं०टी०) सत्ववतां पराक्रमस्य हेतुः प्रकृतिरेव न तु वयः इति सिंहशिशुदृष्टांतेनाह—सिंहेति। शिशुरपि बालोपि सिंहो मदेन मलिनाः कपोलभित्तयो येषां तेषु गजेषु निपतति। इयं सत्त्ववतां प्रकृतिः स्वभावः। अतः खलु निश्चयेन तेजसो हेतुः न वयः। आर्यावृत्तम् ॥ ३८ ॥

(भा०टी०) सिंह यद्यपि बच्चा भी हो तौ भी मदमलीन बडे

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्रोधवाले हाथीपर पडताहै तेजस्वियोंका यह स्वभावही है कुछ तेजका हेतु अवस्था नही होती ॥ ३८ ॥

इति मानशौर्यप्रशंसा

अथ द्रव्यप्रशंसा ॥

जातिर्यातु रसातलं गुणगणस्तस्याप्यधो गच्छतां
शीलं शैलतटात्पतत्वभिजनः सन्दह्यतां वह्निना ।
शौर्ये वैरिणि वज्रमाशु निपतत्वर्थोऽस्तु नः केवलं
येनैकेन विना गुणास्तृणलवप्रायाः समस्ता इमे ॥३९॥

(सं०टी०) एकेन द्रव्येण विना सर्वे गुणास्तृणप्रायाः इत्याह—जातिरिति । जातिः स्वजातिः रसातलं यातु गच्छतु । गुणाः सद्गुणास्तेषां गणः समुदायः रसातलस्याप्यधो गच्छताम् । शीलं सद्वृत्तं शैलतटात्पर्वततटात्पततु । अभिजनः संततिः 'संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयावित्यमरः' । वह्निना दह्यताम् भस्मीक्रियताम् शौर्येण याचितुं न शक्यतेऽतस्तद्वैरिणिशौर्ये तस्मिन्वज्रमाशु शीघ्रं निपततु । एवं सर्वस्य हानिर्भवतु परंतु नोस्माकं केवलं मुख्योर्थो द्रव्यमस्तु । किमर्थम् येनैकेनार्थेन विना पूर्वोक्तगुणास्तृणलवप्राया भवन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥३९॥

(भा० टी०) जाति रसातलमें जाय और सर्व गुण उससे भी अधिक नीचे जाय और शील पर्वतसे गिरके नाश हो जाय और कुटुंबके लोग अग्निमे जल जाय और शूरतारूपी शत्रुपर वज्र पडै परंतु हमको केवल द्रव्यहीसे कामहै की जिसके बिन सब गुण तृणके टुकडेके समान हैं ॥ ३९ ॥

तानीन्द्रियाणि सकलानि तदेव कर्म
सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव
त्वन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥ ४० ॥

(सं० टी०) द्रव्यस्य श्रेष्ठत्वं श्लोकयुगलेनाह—तानीति। सामर्थ्ये सति यानि पूर्वमिंद्रियाणि वागादीनि आसन्। तान्येव संति तदेव कर्म बुद्धिरपि सैव। कीदृश्यप्रतिहता नाशं न प्राप्ता वचनमपि तदेव वक्तृशक्तिः। एवं सर्वथा पूर्वं यदासीत्तदस्ति। परंतु एकोर्थो द्रव्यं तस्योष्मा तेन विरहितः शून्यः स एव पुरुषः क्षणेनान्यो भवतीति। एतत् विचित्रमाश्चर्यम् तस्मात्पुरुषेणावश्यं द्रव्यं संपादनीयमिति सूचितम्। वसंततिलका वृत्तम् ॥ ४० ॥

(भा० टी०) सब इंद्रिया वही हैं और व्यौहारभी सब वहीहैं और वही प्रबल बुद्धिभी है और वचनभी वैसे ही हैं परंतु एक द्रव्यकी उष्णता बिना वही पुरुष क्षणमात्रमें औरका और हो जाता है यह विचित्र गति है ॥ ४० ॥

यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः
स पण्डितः स श्रुतवान् गुणज्ञः।
स एव वक्ता स च दर्शनीयः
सर्वे गुणाः कांचनमाश्रयन्ति ॥ ४१ ॥

(सं०टी०) यस्येति। यस्य पुरुषस्य वित्तं द्रव्यमस्ति स नरः कुलीन एव। स एव पंडितः बुद्धिमान् स एव श्रुतवान् शास्त्रज्ञः स एव गुणज्ञः गुणवेत्ता। स एव वक्ता वाक्पटुः स एव दर्शनीयः दर्शनार्हः। एते सर्वे गुणाः कांचनं सुवर्णमाश्रयंति। कांचनसत्वे सर्वे गुणाः प्रकाशंते इति भावः। उपजातिर्वृत्तम् ॥ ४१ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(भा० टी०) जिसके पास द्रव्य है वही नर कुलीन पंडित गुणज्ञ वक्ता और दर्शन योग्य है इसमे है यह सिद्ध हुआकि सब गुण सुवर्णके आश्रय रहते हैं ॥ ४१ ॥

दौर्मन्त्र्यान्नृपतिर्विनश्यति यतिः संगात्सुतो लालना-
द्विप्रोऽनध्ययनात्कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात् ।
ह्रीर्मद्यादनवेक्षणादपि कृषिः स्नेहः प्रवासाश्रया-
न्मैत्रीचाप्रणयात्समृद्धिरनयात्त्यागात्प्रमादाद्धनम् ॥ ४२ ॥

(सं०टी०) दुष्टप्रधानसमागमाद्राजादयो नश्यंतीत्याह— दौर्मन्त्र्यादिति। नृपती राजा दौर्मन्त्र्यात् दुष्टप्रधानानुरोधाद्विनश्यति स्वराज्याद्भ्रष्टो भवति । यतिः संन्यासी संगात् स्त्र्यादिसंगाद्विनश्यति भ्रष्टो भवति । सुतः पुत्रो लालनाच्छिक्षाद्यभावाद्भ्रष्टो भवति विप्रो ब्राह्मणोऽनध्ययनात्स्वाध्यायापठनान्नष्टो भवति । कुलं वंशः कुतनयात्कुमार्गगामिनः सुतात् नष्टं भवति । शीलं स्वभावः 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते इति कोशः' खलोपासनात् दुर्जनोपासनाद्विनश्यति । ह्रीर्लज्जा मद्यान्मदिरायाः गच्छति । कृषिः अनवेक्षणाद्वारंवारमनवलोकनाद्विनश्यति । स्नेहः प्रेम प्रवासात् चिरकालविदेशगमनाद्विनश्यति । मैत्रीच अप्रणयात् अविनयाद्भ्रष्टा भवति । समृद्धिरैश्वर्यमनयादन्यायात् नश्यति । धनं प्रमादात् अनवधानतयाऽपात्रदानत्यागाद्विनश्यति इतिराजादिभिर्दुष्टप्रधानानुसेवनं नकार्यमिति भावः। शार्दुलविक्रीडितं वृत्तम् ॥४१॥

(भा० टी०) दुष्टमंत्रियोंके मंत्रसे राजा राजाके संगतसे तपस्वी दुलारसे पुत्र नपढनेसे ब्राह्मण कुपुत्रसे कुल खलकी सेवासे शील मद्यपानसे लज्जा बिनादेखेसे खेती परदेशमें रहनेसे स्नेह अनम्रतासे मैत्री अनीतिसे वृद्धि और प्रमादपूर्वक लुटानेसे धन नष्ट होता है ॥४२॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।
यो न ददाति न भुंक्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥४३॥

(सं० टी०) वित्तत्रैविध्यमाह– दानमिति । दानं सत्पात्रे भोगः स्वजनैः सह उपभोगः नाशश्चोरादिभ्यः । एतास्तिस्रो वित्तस्य द्रव्यस्य गतयो भवंति । यः पुरुषः सत्पात्रेषु न ददाति न भुंक्ते उपभोगं न कुरुते । तस्य पुरुषस्य वित्तस्य द्रव्यस्य तृतीया गतिर्नाशो भवति । तस्मात्पुरुषमात्रेण सति द्रव्ये नाशभयाद्दानभोगादिकमवश्यं संपादनीयमिति तु तात्पर्यं । आर्यावृत्तम् ॥ ४३ ॥

(भा० टी०) दान भोग और नाश यही तीन धनकी गति हैं जिसने नही दिया और जो अपने भोगमे नलाया उसके धनकी नाशरूप तीसरी गति होतीहै ॥ ४३ ॥

मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिनिहतो
मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः ।
कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालललना
तनिम्ना शोभंते गलितविभवाश्चार्थिषु नृपाः ॥ ४४ ॥

(सं० टी०) अर्थिषु बहुदानवितरणाद्राजादयः शोभंते इति मण्यादिदृष्टांतेनाह– मणिरिति । शाणेन निकषपाषाणेनोल्लीढ-उल्लिखितः कृशीकृतो मणिः हीरकादिः । हेतिभिरायुधैर्निहतः कृतक्षतः समरे संग्रामे विजयशीलो योद्धा । मदेन क्षीणो नागो हस्ती । शरदि शरत्काले श्यानानि शुष्काणि पुलिनानि जलनिर्मुक्ततटानि यासां ताः सरितो नद्यः कलया षोडशभागेन शेषोऽवशिष्टश्चंद्रः । सुरते मृदिता चुंबनालिंगनाद्युपमर्दम्लायितांगी बाला

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नवयौवना वनिता स्त्री । एवमर्थिषु याचकेषु गलितः संक्रांतः विभवः समृद्धिर्येषां ते नृपाश्च । तनिम्ना तनोः कृशस्य भावस्तनिमा कार्श्यं तेन शोभंत इत्यन्वयः । शोभारूपैकधर्माद्दीपकालंकारः । तल्लक्षणं तु—वदंति वर्ण्यावर्ण्यानां धर्मैक्यं दीपकं बुधाः ॥ मदेन भाति कलभः प्रतापेन महीपतिरिति । एवं पुरुषेण दानमवश्यं कर्तव्यमिति सूचितम् । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ४४ ॥

(भा० टी०) सानसे खरादी हुई मणि संग्राम जीताहुआ शूर वोटखान मदसे उतरा हाथी शरदऋतुकी स्वल्पनदी दूजका चंद्रमा सुरतिकी मली हुई बालास्त्री और अतिदान देनेसे दरिद्री इत्यादि सबकी दुर्बलता ही की शोभा है ॥ ४४ ॥

परिक्षीणः कश्चित्स्पृहयति यवानां प्रसृतये
स पश्चात्संपूर्णे कलयति धरित्रीं तृणसमाम् ।
अतश्चानैकान्त्याद्गुरुलघुतयार्थेषु धनिना-
मवस्था वस्तूनि प्रथयति च सङ्कोचयति च ॥ ४५ ॥

(सं०टी०) वस्तुनां गुरुत्वलघुत्वहेतुरवस्थाभेदः नान्य इत्याह—परिक्षीणेति । कश्चित्पुरुषः क्षीणो दरिद्रः सन् यवानां प्रसृतये तुषाय स्पृहयति स्पृहां करोति । स एव पश्चादग्रे लक्ष्म्या संपूर्णः सन्निमां धरित्रीं तृणसमां तृणतुल्यां गणयति मन्यते अतो धनिनामनैकांत्यादेकस्थितेरभावादवस्थार्थेषु प्रयोजनेषु गुरुलघुतया वस्तूनि प्रथयति संकोचयति च । यदा कालेनावस्थाया गुरुत्वं भवति तदा गुरुत्वमेवेच्छति । यदा च तस्या लघुत्वं भवति तदा लघुत्वमेवांगीकरोति । एवं कालपरत्वेनावस्थाभेदो भवतीति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ४५ ॥

(भा०टी०) जब कोई परिक्षीण अर्थात् अवस्थामें होता है तब

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एक पसर जवकी इच्छा करता हैं और वही मनुष्य जब सम्पूर्ण संपन्न अर्थात् धनिक अवस्थामें हो जाताहै तब पृथ्वीको तृणसमान गिनता है इसकारण यही दोनों चंचल अवस्था पुरुषको गुरु और लघु बनाती है और वस्तुओंको भी फैलाती और समेटती है॥ ४५ ॥

राजन्दुधुक्षसि यदि क्षितिधेनुमेनां
तेनाद्य वत्समिव लोकममुं पुषाण ।
तस्मिंश्च सम्यगनिशं परिपोष्यमाणे
नानाफलैः फलति कल्पलतेव भूमिः ॥ ४६ ॥

(सं०टी०) राज्ञो भूमिपालनप्रकारमाह—राजन्निति । हेराजन् यद्येनां क्षितिधेनुं पृथिवीरूपां धेनुं दुधुक्षसि दोग्धुमिच्छसि । तेन दोहनेनाद्याधुनेमं लोकं प्रजां वत्समिव पुषाण पोषयेति । तस्मिन्नृलोके वत्से सम्यक्परिपोष्यमाणे सतीयं भूमिः कल्पलतेवानिशं सार्वकालं नानाफलैः फलति फलं ददाति तद्राज्ञावऽश्यं प्रजापालनं कर्तव्यमिति भावः । वसंततिलका वृत्तम् ॥ ४६ ॥

(भा०टी०) हे राजा जो पृथ्वीरूपी धेनुको दुहा चाहते हौ बछरेकी न्याई प्रजालोगोंको पोषण करो जब यह प्रजारूपी बछडा अच्छी भांतिसे निरन्तर पोषा जायगा तब कल्पलताकी नांई पृथ्वी अनेकप्रकारके फल देगी ॥ ४६ ॥

सत्यानृता च परुषा प्रियवादिनी च
हिंस्रा दयालुरपिचार्थपरा वदान्या ।
नित्यव्यया प्रचुरनित्यधनागमा च
वेश्याङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा ॥ ४७ ॥

(सं० टी०) राज्ञां नीतिर्नैकविधा किंत्वनेकप्रकारा इति वे-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्यादृष्टांतेनाह– सत्येति। कुत्रचिदव्ययं सर्वत्र वक्तव्यम् । कुत्रचित्सत्यासत्यत्वेनानृतानृतत्वेन परुषा काठिन्येन मृदुवादिनी मधुरभाषणेन हिंस्रा घातुकतया। 'शरारुर्घातुको हिंस्र इत्यमरः'। दयालुः कृपालुत्वेन अर्थपरार्थग्रहणेन वदान्या दानशौण्डा। 'स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डाबहुप्रदे इत्यमरः' । नित्यव्यया यस्य यन्नियमितं तेन प्रचुरं नित्यं धनानामागमनं यस्यां तादृशी । एवं नृपतेराज्ञो नीतिः कर्तव्यतानेकरूपा । यथा वारांगना वेश्या नानावेषान् करोति तथा राजनीतिरपि नानारूपा भवति । इव शब्दसादृश्यादुपमालंकारो बोध्यः । वृत्तं वसंततिलका ॥ ४७ ॥

(भा०टी०) कहीं सत्य कहीं असत्यवादिनी कहीं कठोर कहीं प्रियभाषिणी कहीं हिंसाकरनेवाली कहीं दयालु कहीं लोभी कहीं उदार कहीं नित्य प्रतिबहुतसा द्रव्य उठानेवाली और कहीं बहुतही संचय करनेवाली यह राजनीति वेश्याकीनाई अनेकरूपसे रहती है॥४७॥

विद्या कीर्तिः पालनं ब्राह्मणानां
दानं भोगो मित्रसंरक्षणं च ।
येषामेते षड्गुणा न प्रवृत्ताः
कोऽर्थस्तेषां पार्थिवोपाश्रयेण ॥ ४८ ॥

(सं०टी०) विद्यादिषट्गुणाः पुरुषाणामपेक्षिताः तद्विना तेषां नृपाश्रयो व्यर्थ इत्याह–विद्येति। विद्या प्रसिद्धा । सर्वासु दिशासु कीर्तिः यशः । ब्राह्मणानां पालनं रक्षणम् । दानं सत्पात्रेभ्यः । भोगः स्रक्चंदनादिः आपद्भ्यः मित्रसंरक्षणं । एते पूर्वोक्ताः षड्गुणाः येषां न प्रवृत्ताः न प्राप्ताः । तेषां पार्थिवस्य राज्ञ उपाश्रयेणाश्रयेण कोऽर्थः किंप्रयोजनम् । न किमपीत्यर्थः । वृत्तम् शालिनी ॥ ४८ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(भा०टी०) विद्या कीर्ति ब्राह्मणोंका पालन दान भोग और मित्रोंकी रक्षा जिनमें ए गुण सम्पाद नहुए तिन्हे राजाकी सेवाका क्या फल है ॥ ४८ ॥

यद्धात्रा निजभालपट्टलिखितं स्तोकं महद्वा धनं
तत्प्राप्नोति मरुस्थलेपि नितरां मेरौ ततो नाधिकम् ।
तद्धीरो भव वित्तवत्सु कृपणां वृत्तिं वृथा मा कृथाः
कूपे पश्य पयोनिधावपि घटो गृह्णाति तुल्यं जलम् ४९

(सं० टी०) ब्रह्मणा स्वभालपट्टलिखितमर्थं पुरुषो गृह्णाति नाधिकमिति घटदृष्टांतेन वर्णयति—यदिति। धात्रा ब्रह्मणा यन्निजे स्वकीये भालपट्टे स्तोकमल्पं महद्बहु धनं लिखितं । तदेव पुरुषः मरुस्थले निर्जलदेशे मेरौ च सुवर्णाद्रौ नितरां निश्चयेन प्राप्नोति । अतस्त्वं धीरो भव । वित्तवत्सु द्रव्याढ्येषु कृपणां दीनां वृत्तिं वर्तनं जीवनं वा वृथा मा कृथाः मा कुरु । अत्र दृष्टांतं पश्य कूपे अथवा पयोनिधौ समुद्रे घटः तुल्यं स्वप्रमाणानुरूपं जलं गृह्णाति अतः स्वप्रारब्धाधीनधनलाभस्य द्रव्येच्छुपुरुषैः वित्ताढ्येषु कृपणवृत्या न वर्तितव्यमिति सूचितम् । शार्दूलविक्रीडितंवृत्तम् ॥ ४९ ॥

(भा० टी०) विधाताने जो अपने ललाटमें लिख दिया है किंचित धन अथवा बहुत चाहै मारवाडकी भूमिमेंभी जाय बैठे उसे वह निरन्तर प्राप्त होगा उससे अधिक सुमेरूपर भी जानेसे न मिलेगा इसलिये धैर्य धरो और धनवालोंके निकट वृथा याचना न करो क्योंकि देखो कूप और समुद्रमें घडा समान ही जल ग्रहन करता है ॥ ४९ ॥

त्वमेव चातकाधारोऽसीति केषां न गोचरः ।
किमम्भोदवरास्माकं कार्पण्योक्तिः प्रतीक्ष्यते ॥ ५० ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(सं० टी०) मेघं प्रति चातकस्य उक्तिः— त्वमेवेति । हे अंभोदवर मेघश्रेष्ठ त्वं चातकानां पक्षिविशेषाणामाधार आश्रयोऽसीति । केषां गोचरः प्रत्यक्षं न अपितु सर्वेषां गोचरः अस्ति तस्मात् अस्माकं चातकानां कार्पण्योक्तिं दैन्योक्तिं किं प्रतीक्षसे किमुपेक्षसे । मम दैन्योक्तिं श्रुत्वा मां कृपणं वृष्ट्या जीवयेति भावः । वृत्तमनुष्टुप् ॥ ५० ॥

(भा० टी०) तुमभी मुझपपीहाके आधार हौ हे श्रेष्ठ मेघ यह बात किसपर नही प्रसिद्ध है अब तुम्ह हमारी दीनताका क्या पैंडा देखते है ॥ ५० ॥

रे रे चातक सावधानमनसा मित्र क्षणं श्रूयता-
मम्भोदा बहवो वसन्ति गगने सर्वेपि नैतादृशाः ।
केचिद्वृष्टिभिरार्द्रयन्ति वसुधां गर्जन्ति केचिद्वृथा
यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः॥५१॥

(सं० टी०) तदुत्तरमाह—रे रे चातकेति । रे रे इति वीप्सा । हे चातक हे मित्र सावधानमनसा स्वस्थचित्तेन क्षणं क्षणमात्रं श्रूयतां मम वचः इति शेषः । हि यस्माद्गगने अंभोदाः मेघाः बहवः संति । तु सर्वे एतादृशाः करुणावंतः न कुतः केचिद्वृष्टिभिर्वसुधां पृथिवीमार्द्रयंति जलयुक्तां कुर्वंति । केचिद्वृथा व्यर्थं गर्जंति गर्जनां कुर्वंति । नतु वृष्ट्या । तस्माद्यंयं मेघं पश्यसि तस्य तस्य पुरतोग्रे दीनं वचः भाषणं मा ब्रूहि मा वद । तर्हि ये दातारः संति तान्प्रतियाच्ञा कर्तव्या नान्यं प्रतीति तुतात्पर्यं । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५१ ॥

(भा० टी०) अरे चातक सावधानमनसे क्षणमात्र हमारी बात सुन, की, मेघ आकाशमें बहुतसे हैं परन्तु सब ऐसे न ही कितने तो

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वर्षाकर पृथ्वीको पूर्ण कर देते हैं और कितने वृथा ही गर्जके चले जाते हैं हेमित्र इस लिए जिस जिसको तूं देखै उसीके आगे दीनताके वाक्य मत कह ॥ ५१ ॥

इति द्रव्य प्रशंसा।

अथ दुर्जनप्रशंसा।

अकरुणत्वमकारणविग्रहः
परधने परयोषिति च स्पृहा।
सुजनबन्धुजनेष्वसहिष्णुता
प्रकृतिसिद्धमिदं हि दुरात्मनाम् ॥ ५२ ॥

(सं० टी०) दुष्टजनानां स्वभावसिद्धलक्षणमाह– अकरुणेति। सर्वेषु प्राणिमात्रेषु अकरुणत्वं दयाहीनत्वं। अकारणविग्रहः कारणं विना वैरं। परधने परद्रव्ये तथाच परस्य योषिति स्त्रियां स्पृहेच्छा। स्वजनेषु बंधुजनेषु सहिष्णोर्भावः सहिष्णुता न सहिष्णुता असहिष्णुता असहनता। इदं दुरात्मनां दुष्टजनानां प्रकृतिसिद्धं लक्षणमिति शेषः। द्रुतविलंबितं वृत्तम् ॥ ५२ ॥

(भा० टी०) करुणा न करना और अकारण विग्रह अर्थात् लढाई करना पराए धन और स्त्रीकी सर्वदा इच्छा रखना अपने कुटुम्ब और मित्रकी न सहना यह बाते दुष्टजनोकी स्वाभाविक सिद्धहै॥५२॥

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्यया भूषितोऽपि सन्।
मणिनालङ्कृतः सर्पः किमसौ न भयंकरः ॥ ५३ ॥

(सं० टी०) विद्याभूषितस्य दुर्जनस्य संगतिर्न युक्ता इति सर्पदृष्टांतेन वर्णयति– दुर्जन इति। दुर्जनः दुष्टजनः विद्ययाऽलंकृतोपि सन् परिहर्तुं त्यक्तुं योग्यः परिहर्तव्योस्ति। न संगयोग्य

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इत्यर्थः । असौ सर्पः मणिना अलंकृतोपि भयं करोतीति भयंकरः न किं । अपितु भयंकर इत्यर्थः । यथा मणिभूषितसर्पो भयात्त्याज्यः । तथा विद्यालंकृतदुर्जनोपि त्याज्य इति भावः । वृत्तमनुष्टुप् ॥ ५३ ॥

(भा० टी०) दुर्जनपरित्यागहीके योग्य यद्यपि विद्यावानभी हो जैसे मणिकरके भूषित सर्प क्या भयंकर नहीं होता ॥ ५३ ॥

जाड्यं ह्रीमति गण्यते व्रतरुचौ दम्भः शुचौ कैतवं
शूरे निर्घृणता मुनौ विमतिता दैन्यं प्रियालापिनि ।
तेजस्विन्यवलिप्तता मुखरता वक्तर्यशक्तिः स्थिरे
तत्को नाम गुणो भवेत्सगुणिनां यो दुर्जनैर्नाङ्कितः ॥५४॥

(सं० टी०) गुणविशिष्टानां पुरुषाणां सर्वे गुणाः दुर्जनैर्दोषत्वेन कल्प्यंते इति वक्तुं तेषां गुणेष्वारोपप्रकार आह— जाड्यमिति । गुणिनां गुणो यो दुर्जनैर्नांकितः सको नाम भवेत् नास्त्येव । तत्कथम् ह्रीमति लज्जावति पुरुषे जाड्यं मौर्ख्यं स्थापयंति व्रते रुचिः प्रीतिर्यस्य तस्मिन्पुरुषे दंभो गण्यते । शुचौ शुचिमति कितवस्य धूर्तस्य भावः कैतवं धूर्तता । शूरे शौर्यादिगुणयुक्ते । निर्घृणता निर्दयत्वम् । मुनौ मौनवति विमतिता प्रज्ञाराहित्यम् वक्तुमशक्तिः प्रियालापिनि प्रियवक्तरि दैन्यं दीनत्वं तेजस्विन्यवलिप्तता गर्विष्ठता । अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने भूषणेऽपि चेति मेदिनी । वक्तरि मुखरता वाचालता । स्थिरे पुरुषे अशक्तिः शक्त्यभावत्वं । एवं सर्वेष्वपि गुणेषु दोषारोपो दुर्जनैः क्रियते । एवं दुर्जनैर्नांकितो न निंदितः । इत्थंगुणो नास्ति । शार्दूलविक्रीडितम् वृत्तम् ॥ ५४ ॥

(भा० टी०) लज्जावानपुरुषको शिथिल व्रतधारीको दंभीपवित्रको

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कपटी शूरको निर्दयी सुधेको मूर्ख प्रियकहनेवालेको दीन तेजस्वीको गर्विला वक्ताको बकवादी और स्थिरचित्तवालेको आलसी कहते हैं इससे यह जानपडता है कि गुणियोंमें कौन ऐसा गुण है कि जिसे दुर्जनोंने कलङ्क नही लगाया ॥ ५४ ॥

लोभश्चेदगुणेन किं पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः
सत्यं चेत्तपसा च किं शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम् ।
सौजन्यं यदि किं निजैः सुमहिमा यद्यस्ति किं मंडनैः
सद्विद्या यदि किं धनैरपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना॥५५॥

(सं०टी०) त्याज्योपायतया गुणदोषान्विशदयति—लोभश्चेदिति लोभः प्राप्तेऽर्थमप्यधिकाऽऽशा चेदगुणेन गुणहीनेन किम् । स्वल्पोपि लोभः सर्वगुणानाच्छादयतीत्यर्थः। यशो यशस्विनां शुद्धं श्लाघ्या ये गुणिनां गुणाः॥ लोभः स्वल्पोऽपि तान्हंति श्वित्रो रूपमिवेप्सितमिति भागवते प्रतिपादितं। यदि पिशुनस्य दुर्जनस्य भावः पिशुनता दुर्जनता । तर्हि पातकैः किं । सर्वेषां पातकानां पिशुनतायामंतर्भावोस्ति । सत्यं यथार्थभाषणं चेत्तपसा कृच्छ्रचांद्रायणादिना किं सर्वमिदं सत्ये प्रतिष्ठितमिति भावः । यदि मनोंतःकरणं शुचि शुद्धं चेत्तीर्थेन गंगादिसेवनेन किम् । यदि सुजनस्य भावः सौजन्यं चेत् निजैरात्मीयैर्जनैः किम् । सुजनता सर्वं जनं संपादयतीत्यर्थः । यदि सुमहिमा सुश्लोकश्चेत् मंडनैरितरभूषणैः किम् यदि सद्विद्या उत्तमविद्या चेद्धनैः किं । सर्वधनेषु विद्याधनस्य श्रेष्ठत्वात् । यद्यपयशोऽपकीर्तिश्चेन्मृत्युना किं तस्यैव मृत्युकार्यकारित्वादिति भावः । वृत्तं शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ५५ ॥

(भा० टी०) लोभ जिसमें है फिर उसमें और अवगुण क्या

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चाहिये जो कुटिल है उसे और पातक करनेका क्या अवश्य है सत्यवक्ताको तपका क्या प्रयोजन है जिसका मन शुद्ध है उसे तीर्थकरनेसे क्या अधिक फल होगा जो सज्जन हैं उन्हे मित्र और कुटुम्बकी क्या कमी है यशीपुरुषोंकों यशसे बढके क्या भूषण है सद्विद्यावालेको और दूजे धनकी क्या अपेक्षा है जिसका सर्वत्र अपजस है उसे मृत्यु पानेसे क्या अधिक होगा ॥ ५५ ॥

शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी
सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ।
प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो
नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥ ५६ ॥

(सं० टी०) मानसिकदुःखान्याह—शशीति । शशी चंद्रो दिवसे धूसरः प्रभाविहीनः । कामिनी स्त्री गलितं नष्टं यौवनं तारुण्यं यस्याः सा । सरः सरोवरं विगतं वारिजं कमलं यस्मात्तत् । शोभना आकृतिः हस्तपादाद्यवयवो यस्य तस्य मुखमाननं न विद्यते अक्षराणि वर्णा यस्मिंस्तत् । प्रभुः राजा धनेषु परायणस्तत्परः । सज्जनः साधुजनः सततदुर्गतः निरंतरदारिद्र्यं प्राप्तः । नृपस्य राज्ञोंऽगणे चत्वरे गतः प्राप्तः खलः दुर्जनः । एतानि सप्त शल्यानि मे मनसि वर्तंत इति शेषः । पृथिवी वृत्तम् ॥ ५६ ॥

(भा० टी०) दिनका मलिन चन्द्रमा जोबनहीन स्त्री विना कमलका सरोवर सुन्दररूपवाला मूर्ख धनवान कृपण सज्जन दरिद्री और राजसभामें खल ऐसा तो हमारे हृदयमें कांटेकी नाई गडते हैं ॥५६॥

न कश्चिच्चण्डकोपानामात्मीयो नाम भूभुजाम् ।
होतारमपि जुह्वानं स्पृष्टो दहति पावकः ॥ ५७ ॥

(सं०टी०) अत्यंतकोपनस्य राज्ञः कोपि प्रीत्यर्हो न भवतीति

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वह्निदृष्टांतेन वर्णयति—नेति। चंडकोपानामुग्राणां भूभुजां राज्ञां कश्चिदात्मीयः प्रीत्यर्हो न भवति। यथा पावकोऽग्निर्होतारं होमकर्तारमपि जुह्वानं होमसमयेऽपि स्पृष्टः सन्दहति। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५७ ॥

(भा० टी०) प्रचण्ड क्रोधवाले राजोंका कोई मित्र नही जैसे होमकरनेवालेको भी अग्नि छूजाय तो जलाही देताहै ॥ ५७ ॥

मौनान्मूकः प्रवचनपटुश्चाटुलो जल्पको वा
धृष्टः पार्श्वे वसति च तदा दूरतश्चाप्रगल्भः।
क्षान्त्या भीरुर्यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ ५८ ॥

(सं० टी०) सेवाधर्मः परमकठिन इत्याह— मौनेति। यदा सेवकेन मौनं धृतं तदा मूकः प्रवचनपटुश्चेच्चाटुलो वाचालोऽथवा जल्पकः यत्किंचिद्वदति। पार्श्वे स्थितः सन्धृष्टः दूरतो भवति तदाऽप्रगल्भः क्षांतिः क्षमा धृता चेद्भीरुर्भयभीतः। यदि न सहते तदा नाभिजातो मूर्खोऽप्रयोजकः। एवं प्रायशः सेवाधर्मः परमगहनः कठिनो योगिनामप्यगम्यः कर्तुमशक्यः। मंदाक्रांता वृत्तम् ॥ ५८ ॥

(भा० टी०) मौनरहनेसे मुंगा वक्ता होनेसे वातुल और बकवादी समीप होनेसे ढीट दूर रहनेसे मूर्ख क्षमा करनेसे कादर और नसहनेसे कुलहीन कहलाताहै. तात्पर्य यह कि सेवाधर्म परम कठिन है योगियोंकोभी अगम्य है ॥ ५८ ॥

उद्भासिताखिलखलस्य विशृङ्खलस्य
प्राग्जातविस्तृतनिजाधमकर्मवृत्तेः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दैवादवाप्तविभवस्य गुणद्विषोऽस्य
नीचस्य गोचरगतैः सुखमास्यते कैः ॥५९॥

(सं० टी०) क्षुद्रसेवाकारिणः सुखिनो न भवंतीति वदति—उद्भासितेति । नीचस्य क्षुद्रजनस्य गोचरगतैः समीपवर्तिभिः पुरुषैः कैः सुखमास्यते उपविश्यते । कथंभूतस्य नीचस्य उद्भासिताखिलखलस्य उद्भासिताः प्रकटीकृता अखिलाः समस्ताः खला येन खलत्वं प्रकटीकृतं । पुनः प्राक् पूर्वं जाता इदानीं विस्तृता निजा स्वकीयाधमकर्मणां वृत्तिर्येन । एवं सति दैवाददृष्टवशात्प्राप्तो विभवो येन । पुनः कथंभूतस्य गुणान् सद्गुणान् द्विषतीति गुणद्विट् तस्य गुणद्विषः । एवंभूतगुणस्य समीपे कैरपि सुखेन नैव उपवेष्टुं शक्यते । अथवा सुखं प्राप्यते । वसंततिलका वृत्तम् ५९

(भा० टी०) अनेक खलोंको प्रकाश करनेवाला निरंकुशकी जिसके पूर्वजन्मके मंद अधमकर्म उदय हो रहे हैं और दैवकरके धनभी उसे प्राप्त है और गुणोंसे द्वेष करनेवाला ऐसे नीचके वश रहकर किसने सुख पाया है ॥ ५९ ॥

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण
लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् ।
दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना
छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ॥ ६० ॥

(सं० टी०) दिनपूर्वार्धपरार्धविभागसंबंधिछायेव खलसज्जनयोर्मैत्री अस्ति इत्याह—आरंभगुर्वी इति । आरंभे प्रारंभे गुर्वी महती क्रमेण क्षयिणी प्रतिक्षणं क्षयशीला । पुरा पूर्वं लघ्वी पश्चात् वृद्धिरस्यास्तीति वृद्धिमती । दिनस्य दिवसस्य पूर्वार्धे च

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परार्धं च ताभ्यां भिन्ना छायेव खला दुर्जनाश्च सज्जनाः साधवश्च तेषां मैत्री मित्रता भवति । यथा दिवसपूर्वार्धे प्रारंभे छाया महती । तदुत्तरे दिवसवृद्ध्या क्षयिणी । तथा खलानां मैत्री । आरंभे महती परिणामे लघ्वी भवति । यथा दिनपरार्धे आरंभे लघ्वी छाया पश्चात् दिनक्षये वृद्धिमती भवति । तथा सज्जनानां मित्रता आरंभे लघ्वी परिणामे वृद्धिमती भवतीत्यर्थः । उपजातिर्वृत्तम् ॥ ६० ॥

(भा० टी०) आरंभमे बहुत लंबी चौडी फिर क्रमसे पूर्वार्द्ध दो पहरके छायाके नांई खलोंकी मैत्री क्षण क्षण घटती जाती है और सज्जनोंकी मैत्री पहिले बहुत किंचित् फिर क्रमही क्रम परार्द्ध दोपहरकी छायाके नाईं प्रतिक्षण बढती जाती है ॥ ६० ॥

मृगमीनसज्जनानां तृणजलसंतोषविहितवृत्तीनाम् ।
लुब्धकधीवरपिशुना निष्कारणवैरिणो जगति ॥ ६१ ॥

(सं० टी०) लुब्धकादयः कारणंविना वैरिणो भवंति इति स्पष्टयति—मृगमीनेति । अस्मिन् जगति लोके लुब्धकः मृगयुः । 'व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकश्च स इत्यमरः' धीवरः कैवर्तः 'कैवर्ते दाशधीवरावित्यमरः'। पिशुनो दुर्जनः । 'पिशुनो दुर्जनः खल इत्यमरः' । एते निष्कारणं कारणंविना तृणं च जलं च संतोषश्च एतैर्विहिता वृत्तिर्जीवनं येषां तेषां मृगमीनसज्जनानां हरिणमत्स्यसाधूनां वैरिणः शत्रवो भवंति । द्वितीयार्थे षष्ठी । आर्यावृत्तम् ॥ ६१ ॥

(भा० टी०) हरिण मछली और सज्जन तृण जल और संतोष करके अपनी जीविका करते हैं पर व्याधाकेवट और कुटिल लोग बिना प्रयोजनही इनसे संसारमें बैर रखते हैं ॥ ६१ ॥ इति दुर्जनप्रशंसा ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥ अथ सुजनप्रशंसा ॥

वाञ्छा सज्जनसङ्गमे परगुणे प्रीतिर्गुरौ नम्रता
विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिर्लोकापवादाद्भयम् ।
भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्मदमने संसर्गमुक्तिः खले-
ष्वेते येषु वसंति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नमः॥६२॥

(सं० टी०) वांछादिगुणयुक्ता ये नरास्ते नमस्कारार्हाः भवंतीति दर्शयति—वांछेति । सज्जनानां साधुजनानां संगमे समागमे वांछा इच्छा परेषां गुणे प्रीतिरभिरुचिः गुरौ नम्रता नम्रत्वम् । विद्यायां व्यसनमासक्तिः स्वस्यात्मनो योषिति स्त्रियां रतिः रागः । लोकापवादात् लोकनिंदायाः भयं भीतिः । 'अपवादौ तु निन्दाज्ञे इत्यमरः' । शूलिनि शिवे भक्तिः आत्मनो मनसो दमने निग्रहे शक्तिः सामर्थ्यं । खलेषु पिशुनेषु संसर्गः संबधस्तस्य मुक्तिस्त्यागः । एते ये निर्मला निर्दोषा गुणा येषु वसंति तेभ्यो नरेभ्यो नमो नमस्कारोऽस्तु । ते नराः खलु पूजनीया इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६२ ॥

(भा० टी०) सज्जनोंकी सत्संगकी वांछा पराय गुणसे प्रीति बडे लोगोंसे नम्रता विद्यामे व्यसन अपनेही स्त्रीसे रति लोगनिंदासे भय महेश्वरमें भक्ति आत्माके दमनकी शक्ति और खलके संगका त्याग ये निर्मलगुण जिन्ह पुरुषोंमे हैं तिन्है हम नमस्कार करते हैं ॥ ६२ ॥

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा
सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।
यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ
प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ ६३ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(सं० टी०) महामनसां पुरुषाणां स्वभावसिद्धलक्षणमाह– विपदीति। विपदि विपत्तौ धैर्यं धीरता। अथाभ्युदये ऐश्वर्ये क्षमा क्षांतिः। सदसि सभायां वाक्पटुता वाक्पाटवं। युधि संग्रामे विक्रमः पराक्रमः। यशसि कीर्तावभिरुचिः प्रीतिः श्रुतौ वेदशास्त्रादिषु व्यसनमासक्तिः। इदं सर्वं हि निश्चयेन महात्मनां महामनसां स्वभावसिद्धमुत्पन्नं। नान्येन शिक्षितमिति भावः द्रुतविलंबितं वृत्तम् ॥ ६३ ॥

(भा टी०) विपत्तिमें धैर्य ऐश्वर्यमें क्षमा सभामध्यवार्तामें चतुराई संग्राममें पराक्रम अपने यशमे रुचि और शास्त्रमें व्यसन एबातें महात्माओंमें स्वाभाविक सिद्ध होती है ॥ ६३ ॥

प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते सम्भ्रमविधिः
प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृतेः।
अनुत्सेको लक्ष्म्यां निरभिभवसाराः परकथाः
सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥ ६४ ॥

(सं० टी०) सतां महत्त्ववैचित्र्यमाह–प्रदानमिति। प्रदानं प्रकर्षेण ब्राह्मणेभ्यो गवादि दानं यद्दत्तं प्रच्छन्नमाच्छादितं गृहमुपगते प्राप्ते याचके संभ्रमविधिः आदरविधिः प्रियं कृत्वा। मौनं एकस्य प्रियं कृतं छन्नं वदति सदसि सभायामुपकृतेरेकेनोपकारः कृतस्तस्य कथनं करोति। लक्ष्म्यां सत्यामनुत्सेकोऽगर्वः परस्य सत्कथा निरभिभवसाराः निन्दारहिताः निरवधि कर्तव्याः। इदं व्रतमसिधारावत्कठिनं सतां केनोपदिष्टं न केनापि। अयं सतां स्वाभाविको गुणः। शिखरिणी वृत्तम् ॥ ६४ ॥

(भा० टी०) दानको गुप्त रखना अपने घर आएहुए पुरुषका सत्कार करना पराया भला कर मौन रहना दूसरेके किएहुए उपकार-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

को सभामें वर्णन करना धन पाकर गर्व न करना और पराई चर्चामें उसके निरादरकी बात बचाकर कहना यह तरवारकी धारसा कठिन व्रत सत्पुरुषोंको किसने उपदेश किया है ॥ ६४ ॥

करे श्लाघ्यस्त्यागः शिरसि गुरुपादप्रणयिता
मुखे सत्या वाणी विजयि भुजयोर्वीर्यमतुलम् ।
हृदि स्वस्था वृत्तिः श्रुतमधिगतैकव्रतफलं
विनाप्यैश्वर्येण प्रकृतिमहतां मंडनमिदम् ॥ ६५ ॥

(सं० टी०) महतां सत्पात्रे दानादिकमेव भूषणं नान्यदित्याह— करेति। करे हस्ते त्यागः सत्पात्रे दानं। श्लाघ्यः स्तुत्यस्तदेव हस्तभूषणम्। नतु कितवादिभ्यो दानमिति। शिरसि मस्तके गुरोः पादयोः चरणयोः प्रणयिता नम्रता। मुखे आनने सत्या यथार्थवाणी। भुजयोर्बाह्वोर्विजयि जयशीलमतुलं निरुपमं वीर्यं पराक्रमः। हृदि अंतःकरणे स्वच्छा निर्मला वृत्तिर्वर्तनम् अधिगतं प्राप्तं एकं मुख्यं व्रतमीश्वरप्राप्तिसाधनं तदेव तस्य फलं येन तत् श्रुतं। शास्त्राध्ययनम्। इदं ऐश्वर्येण विनापि प्रकृत्या स्वभावेन महांतस्तेषां मंडनं भूषणम्। नान्यदिति भावः। शिखरिणी वृत्तम् ॥ ६५ ॥

(भा० टी०) हाथ दानसे मस्तक बडेलोगोंके पैर पडनेसे मुख सत्यबोलनेसे भुजा दोनों अतुल पराक्रमसे हृदय स्वच्छ वृत्तीसे कान शास्त्रश्रवणसे बडाईके योग्य होते हैं और यही सत्पुरुषोंके बिना ऐश्वर्यकेभी भूषण है ॥ ६५ ॥

संपत्सु महतां चित्तं भवत्युत्पलकोमलम् ।
आपत्सु च महाशैलशिलासंघातकर्कशम् ॥ ६६ ॥

(सं० टी०) संपदापत्काले सतामंतःकरणवृत्तिमाह— संप-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्स्विति । महतां साधूनां चित्तमंतःकरणं संपत्सु संपत्तिषु उत्पल-वत्कमलवत्कोमलं मृदु भवति । आपत्सु आपत्तिषु च महांश्चासौ शैलः पर्वस्तस्य शिलानां संघातः समूहस्तद्वत्कर्कशं कठिनं । 'कर्कशं कठिनं क्रूरमित्यमरः' । आपत्काले धीरत्वं भजते इति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ६६ ॥

(भा० टी०) संपत्तिमें महात्मा लोगोंका चित्त कमलसे भी कोमल रहता है और आपत्तिमें पर्वतकी बडी शिलाकी नांई कठिन होजाता है ॥ ६६ ॥

संतप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न ज्ञायते
मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते ।
स्वात्यां सागरशुक्तिमध्यपतितं तन्मौक्तिकं जायते
प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणाः संसर्गतो देहिनाम् ॥६७॥

(सं० टी०) प्रायेण देहिनां गुणवैचित्र्यं संबंधादेव भवतीति जलदृष्टांतेनाह—संतप्तेति । एकमेव जलं तत्संसर्गतोऽनेकगुणं भवति । तद्यथा संतप्तायसि संतप्ते लोहे क्षिप्तं चेत्पयसो नामापि न ज्ञायते अभाव एव । तदेव जलं नलिनीपत्रे स्थितं मुक्ताकारतया राजते । तदेव जलं स्वातीमहानक्षत्रे मेघात्सागरे पतितम् तदपि शुक्तिकामध्यगतं चेन्मुक्ताफलं जायते । एवं प्रायेण प्रायशः पुरुषस्योत्तममध्यमाधमगुणाः संसर्गतो जायन्ते तस्माद्देहधारिभिः पुरुषैरुत्तमा संगतिः कार्या । न मध्यमाधमयोरिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६७ ॥

(भा० टी०) तप्तलोहेपर जलकी बून्द पडनेसे उसका नामभी नहीं रहता वही बूंद कमलके पत्रपर पडनेसे मोतीके सदृश शोभित होता है फिर वही बून्द स्वाती नक्षत्रमें समुद्रकी सीपमें पडनेसे साक्षात्

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मोती हो जाता है इससे यह सिद्ध हुआ कि प्रायः अधम मध्यम और उत्तम गुण संसर्गहीसे होता है ॥ ६७ ॥

यः प्रीणयेत्सुचरितैः पितरं स पुत्रो
यद्भर्तुरेव हितमिच्छति तत्कलत्रम् ।
तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं य-
देतत्त्रयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते ॥ ६८ ॥

(सं० टी०) सदाचरणात् पुत्रादित्रयं सुकृतिनः प्राप्नुवंतीति दर्शयति– यः प्रीणयेदिति । यः सुचरितैः सच्चरितैः पितरं जनकं प्रीणयेत्संतोषयेत् स पुत्र इति नान्यः । यद्भर्तुरेव हितं कल्याणमिच्छति तत्कलत्रं भार्या । 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोरित्यमरः' । नान्यदिति शेषः । यदापदि आपत्काले च सुखे समाना क्रिया यस्य तदेव मित्रं सुहृत् । 'अथ मित्रं सखा सुहृदित्यमरः' । एतत्त्रयं जगति लोके पुण्यकृतः सुकृतिनः लभंते प्राप्नुवंति । वसंततिलका वृत्तम् ॥ ६८ ॥

(भा० टी०) जो अपने चरित्रोंसे अपने पिताको प्रसन्न रक्खे ऐसा पुत्र, जो अपने पतिका निरंतर हित चाहै ऐसी स्त्री, और जो आपत्ति और सुख दोनोमें समान भाव रक्खै ऐसा मित्र, जगतमें यह तीनों पुण्यवान्हीको मिलते हैं ॥ ६८ ॥

एको देवः केशवो वा शिवो वा
एकं मित्रं भूपतिर्वा यतिर्वा ।
एको वासः पत्तने वा वने वा
एका नारी सुन्दरी वा दरी वा ॥ ६९ ॥

(सं०टी०) प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गप्रकारभेदमाह– एक इति । एको

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मुख्यो देवः केशवो विष्णुर्वा शिवः शंकरो वा । एकं मुख्यं मित्रं भूपती राजा वा यतिः संन्यासी वा । एको मुख्यो वासो वसतिस्थानं पत्तने नगरे वा वनेऽरण्ये वा । एका मुख्या नारी भार्या सुंदरी सुरूपा वा दरी पर्वतगुहा वा । नान्या सुखदेति भावः । शालिनीवृत्तम् ॥ ६९ ॥

(भा० टी०) एकदेवको ग्रहण किया चाहिये केशव हो वा शिव एक मित्र किया चाहिये राजा हो वा तपस्वी एक जगह वास चाहिये नगर हो वा बन और एक सुंदरीस्त्रीसे प्रीति हो वा कंदरासे ॥ ६९ ॥

नम्रत्वेनोन्नमन्तः परगुणकथनैः स्वान्
गुणान् ख्यापयन्तः स्वार्थान् सम्पादयन्तो
विततप्रियतरारम्भयत्नाः परार्थे ॥
क्षान्त्यैवाक्षेपरूक्षाक्षरमुखरमुखान् दुर्जनान्
दूषयन्तः सन्तः साश्चर्यचर्या जगति
बहुमताः कस्य नाभ्यर्चनीयाः ॥ ७० ॥

(सं० टी०)अस्मिन् जगति नम्रत्वादिगुणैर्युक्ता बहुमान्याः साधवो अर्चनीया भवंतीत्याह– नम्रेति।नम्रस्य भावो नम्रत्वं ते नोन्नमन्त उच्चा मान्या भवन्ति । स्वान् स्वकीयान् गुणान् परेषां गुणानां कथनैः सह ख्यापयंतः कथयंतः । स्वान् गुणान् स्वयं न वदंति । परेषां गुणानुवादाः क्रियन्ते तैरेव प्रसंगेन स्वगुणानुवर्णनं क्रियते इति कृत्वा स्वार्थान् संपादयन्तः । परस्यार्थे विततता विस्तृताः प्रियतराश्चारम्भाः कर्माणि यत्नाश्च येषां ते । दुर्जनाश्च क्षांत्यैव क्षमयैव दूषयंतः आश्चर्येण सहिता साश्चर्या गतिर्येषां तथाभूताः जगति बहुमता मान्याः सन्तः कस्य नाभ्यर्चनीयाः

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पूज्या न भवंति । एवंभूताः संतः सर्वेषां पूज्या एवेति भावः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ७० ॥

(भा० टी०) नम्रतासे ऊचे होते हैं और परगुणकथन करनेसे अपना गुण प्रसिद्ध करते हैं और निरंतर विस्तारपूर्वक परकार्य करनेसे अपना कार्य संपादन करते हैं और निन्दक दुष्टोंको अपनी क्षमाहीसे दूषित करदेते हैं ऐसे आश्चर्य आचरणवाले बहुमाननीय संत लोग जगतमें किसके पूजनीय नही हैं ॥ ७० ॥

इति सुजनप्रशंसा.

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमै-
र्नवांबुभिर्भूमिविलंबिनो घनाः ॥
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ ७१ ॥

(सं० टी०) परोपकारिणां स्वभावः वृक्षदृष्टांतेनाह—भवंतीति। यथा फलानामुद्गमाः प्रादुर्भावास्तैः तरवो वृक्षाः नम्रा भवंति। घना मेघाः नवानि नूतनानि अंबूनि जलानि तैर्भूमिं विलंबते इति भूमिविलंबिनो भवंति । तथा सत्पुरुषा सज्जनाः समृद्धिभिरैश्वर्यैरनुद्धता भवंति । परोपकारिणां एषः स्वभावः शीलमेवास्ति । वंशस्थं वृत्तम् ॥ ७१ ॥

(भा०टी०) जैसे फल होनेसे वृक्ष नम्र होते हैं जैसे नवीन जल भरनेसे मेघ भूमिपर झुक जाते हैं वैसेही सत्पुरुषभी संपत्ति पायके उद्धत नहीं होते किंतु नमते हैं अर्थात् परोपकारी जीवोंका यही स्वभावही है ॥ ७१ ॥

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन ॥
विभाति कायः करुणापराणां परोपकारैर्न तु चंदनेन ७२

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(सं० टी०) शास्त्रश्रवणादियुक्तानां कर्णादीनां साफल्यमाह– श्रोत्रमिति। श्रोत्रं कर्णः श्रुतेनैव शास्त्रश्रवणेनैव विभाति शोभते नतु कुंडलेन कर्णभूषणेन शोभते। तथा पाणिर्हस्तो दानेन विभाति न कंकणेन। अपरं च करुणापराणां दयापराणां कायो देहः परोपकारैः विभाति नतु चंदनादिना विभाति। तस्मात्पुरुषैः शास्त्रादिकमवश्यं संपादनीयमिति भावः। उपजातिर्वृत्तम् ॥ ७२ ॥

(भा० टी०) कानकी शोभा शास्त्रश्रवणसे है कुंडल पहिरनेसे नहीं हाथकी शोभा दान करनेसे हैं कंकन पहिरनेसे नहीं करुणामय जनोंके देहकी शोभा परोपकार करनेसे है कुछ चंदन लगानेसे नहीं ॥७२॥

पापान्निवारयति योजयते हिताय
गुह्यं च गूहति गुणान् प्रकटीकरोति।
आपद्गतं च न जहाति ददाति काले
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥७३॥

(सं० टी०) सन्मित्रलक्षणं दर्शयति–पापादिति। पापात्पापकर्मान्निवारयति दूरीकरोति। हिताय सदाचरणाय योजयते गुह्यं गोप्यं च गूहति गोपयति। गुणान् प्रकटीकरोति। आपद्गतं विपद्गतं च काले समये न जहाति न त्यजति। समये द्रव्यादिकं ददाति। इदं सन्मित्रलक्षणमिति संतः प्रवदंति कथयंति। वसंततिलका वृत्तम् ॥ ७३ ॥

(भा० टी०) मित्रको पापकरनेसे वर्जित कर और उसके हितकी बात उसे उपदेश करै उसकी गुप्त बातको छिपावै गुणोंको प्रगट करै आपत्तिकालमें साथ न छोडै और समय पडे यथाशक्ति द्रव्यभी दे यह अच्छे मित्रोंका लक्षण संतोंने कहा है ॥ ७३ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पद्माकरं दिनकरो विकचीकरोति
चन्द्रो विकाशयति कैरवचक्रवालम् ।
नाभ्यर्थितो जलधरोऽपि जलं ददाति
सन्तः स्वयं परहिते सुकृताभियोगाः ॥ ७४ ॥

(सं० टी०) संतः स्वयं परहितार्थमुद्योगं कुर्वंतीति दिनकरदृष्टांतेन दर्शयति—पद्माकरमिति । पद्माकरं सूर्यविकाशिकमलानामाकरं समुदायं दिनकरः सूर्यः विकचीकरोति प्रफुल्लं करोति । 'प्रफुल्लोत्फुलसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटा इत्यमरः' । तथैव चंद्रो रात्रिविकासिकैरवाणां कुमुदानां 'सिते कुमदकैरवे इत्यमरः' चक्रवालं पद्मसमुदायं विकाशयति विकसितं करोति । एवं जलधरो मेघोऽप्रार्थितः सन् जलं ददाति । यतः संतः स्वयं परहिते सुकृताभियोगाः अप्रार्थिताः संतः स्वयं परहितं कुर्वन्ति । तेषां स्वभाव एवायम् । वसंततिलका वृत्तम् ॥ ७४ ॥

(भा० टी०) सूर्य बिना यांचे स्वतः कमलके समूहको विकाशित करता है चंद्रमा बिना यांचे कुईके समूहको प्रफुल्लित करता है और मेघ बिना यांचनाकिए सृष्टिमें जल देता है ऐसेही संतजन विना यांचेहि पराए हितके हेतु आपसे आप उद्योग करते हैं ॥ ७४ ॥

एके सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये
सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।
तेऽमी मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नंति ये
ये निघ्नंति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥७५॥

(सं० टी०) सत्पुरुषाणां क्रियाचातुर्विध्यमाह— एक इति । स्वार्थं परित्यज्य त्यक्त्वा परार्थघटकाः परकार्यं कुर्वंति । ते स-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्पुरुषाः उत्तमपुरुषा भवंतीत्यर्थः । स्वार्थस्याविरोधेनादौ स्वकार्यं कृत्वा पश्चात्परकार्यं ये कुर्वंति ते सामान्या मध्यमाः । ये स्वार्थाय परहितं निघ्नन्ति । ते अमी मानुषेषु राक्षसाः कनिष्ठास्तु । पुनरिति निश्चयेन ये निरर्थकं परहितं निघ्नंति । ते के न जानीमहे । तेषां लक्षणं न ज्ञायते । तेत्वतिनिंद्या इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

(भा० टी०) सत्पुरुष वे हैं जो अपना अर्थ छोड दूसरेके कार्यको साधते हैं सामान्यपुरुष वे हैं जो अपने और पराए दोनों कार्यको साधन करते हैं और मनुष्योंमें राक्षस वे पुरुष हैं जो अपने हितके अर्थ पराए कार्यको नष्ट करते हैं और जो व्यर्थ पराए कार्यकी हानि करते हैं वे कैसे पुरुष हैं उन्हे हम नहीं जानते ॥ ७५ ॥

क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणा दत्ताः पुरा तेऽखिलाः
क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा ह्यात्मा कृशानौ हुतः ।
गन्तुं पावकमुन्मनस्तदभवद्दृष्ट्वा तु मित्रापदं
युक्तं तेन जलेन शाम्यति सतां मैत्री पुनस्त्वीदृशी ७६

(सं०टी०) साधूनां संतापप्राप्तावपि मैत्री न नश्यतीति जलदृष्टांतेन दर्शयति—क्षीरेति। पुरा पूर्वं क्षीरेण दुग्धेन आत्मगतायोदकायाखिलाः सर्वे गुणा हि निश्चयेन दत्ताः । अत उभयोर्मैत्री जाता । तदनंतरं तेन पयसोदकेन क्षीरे दुग्धे तापमवेक्ष्य दृष्ट्वा । आत्मा स्वदेहः कृशानौ हुतः । दुग्धे तप्तेऽन्तर्गतं जलं ज्वलति तदनंतरं स्वमित्रेण जलेन मदर्थमात्मा कृशानौ हुतः । तर्ह्यहमपि पतिष्यामीति बुद्ध्या मित्रापदं दृष्ट्वा तत्क्षीरं पावकं गंतुमुन्मन उत्कण्ठितमभवत् । पुनरपि तत् क्षीरं जलेन प्रोक्षितं सच्छाम्यति उत्सिक्तं क्षीरं जलेन शाम्यति इति लोके प्रसिद्धमेवे-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ति भावः । एतद्युक्तमुचितम् । यतः सतां मैत्री गुणास्तादृशा एव भवन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७६ ॥

(भा०टी०) दूधमें जब जल मिला तो उस दूधनें अपना सब गुण और रूप अपनें जलरूपी मित्रको देदिया फिर दूधमें ताप देखकर जलनें अपना शरीर अग्निमें होमदिया अर्थात् उबल पडा फिर दूधभी मित्रकी इस आपत्तिमें देखकर अग्निमें गिरना चाहा फिर जलके छींटे पाकर अपने मित्रको आया जान ठंढा हो बैठ गया सो उचितही है सत्पुरुषोंकी मैत्री ऐसीही होती है ॥ ७६ ॥

इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विषा-
मितश्च शरणार्थिनः शिखरिणां गणाः शेरते ।
इतोऽपि वडवानलः सह समस्तसंवर्तकै-
रहो विततमूर्जितं भरसहं च सिन्धोर्वपुः ॥ ७७ ॥

(सं० टी०) महात्मानः सर्वेषामाश्रयभूता भवंतीति सिंधुसाम्येनाह– इत इति । इतः एकतः देशे केशवो विष्णुः स्वपिति निद्रां करोति । इतस्तदीयद्विषां तद्वैरिणां दैत्यानां कुलं समूहस्तिष्ठति । इतश्च शरणार्थिनां शरणागतानां शिखरिणां पर्वतानां गणाः समूहाः शेरते । इतोऽपि वडवानलो वडवाग्निः समस्ताः सांवर्ताः प्रलयकारिणोऽग्नयस्तैः सह तिष्ठति । अहो इत्याश्चर्ये । सिंधोः समुद्रस्य वपुः शरीरं विततं विस्तृतमूर्जितमतिबलिष्ठं भरं भारं सहत इति भारसहं अस्ति । महात्मानः समुद्रवदुपकारिणः सर्वाधाराश्रयभूता भवंतीति शेषः । पृथिवीवृत्तम् ॥ ७७ ॥

(भा०टी०) समुद्रमें एक ओर शेषशायी विष्णु सोए हैं एक ओर शरणार्थी पर्वतोंके समूह पडे हैं एक ओर वडवानलप्रलयकी अग्नि सहित जलको औंटाय रहा है परन्तु इन सबोंसे वह कुछ नहीं घब-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

राता है इससे यह जान पड कि समुद्रका शरीर बडा विशाल बलवान् और भारसहनेवाला है भाव यह कि सत् पुरुषभी समुद्रवत् होते हैं॥७७॥

तृष्णां छिन्धि भज क्षमां जहि मदं पापे रतिं मा कृथाः
सत्यं ब्रूह्यनुयाहि साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनम्।
मान्यान्मानय विद्विषोप्यनुनय प्रख्यापय स्वान्गुणान्
कीर्तिं पालय दुःखिते कुरु दयामेतत्सतां लक्षणम्॥७८॥

(सं०टी०) सतां लक्षणमाह– तृष्णामिति। तृष्णां स्पृहां छिंधि। क्षमां क्षांतिं भज सेवस्व मदं दर्पं जहि। पापे पापकर्मणि रतिं प्रीतिं माकृथाः माकुरु। सत्यं ब्रूहि वद। साधूनां सज्जनानां पदवीं मार्गमनुयाहि अनुगच्छ विद्वज्जनान् पंडितजनान् सेवस्व। मान्यान्मानय। विद्विषोप्यनुनय सांत्वय'प्रणतिस्यादनुनयमणिपातश्च सांत्वनमिति कोशांतरम्'। स्वान् स्वकीयान् गुणान् प्रख्यापय कीर्तिं यशः पालय। दुःखिते दयां कृपां कुरु। एतत्सतां साधूनां लक्षणम्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ ७८॥

(भा०टी०) तृष्णाका छेदन क्षमाका सेवन मदका त्याग पापकी प्रीतिसे वैर करो सत्य बोलो साधुजनोंकी मर्यादाको प्राप्त हो पण्डितोंका सेवन करो मान्यजनोको मानो शत्रुओंकोभी प्रसन्न रक्खो अपने गुणोंको प्रसिद्ध करो अपनी कीर्तिको पालन करो और दुखिओंपर दया रक्खो यही सत्पुरुषोंका लक्षण हैं॥ ७८॥

मनसि वचसि कार्ये पुण्यपीयूषपूर्णा-
स्त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः।
परगुणपरमाणून्पर्वतीकृत्य नित्यं
निजहृदि विकसंतः सन्ति सन्तः कियन्तः॥ ७९॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(सं०टी०) स्वप्रकाशमानानां साधूनां दर्शनं दुर्लभमित्याह—मनसीति। मनसि अंतःकरणे वचसि भाषणे काये देहे पुण्यं सुकृतमेव पीयूषमम्रृतं तेन पूर्णाः परिपूर्णाः कायवाङ्मनोभिः सुकृतमेवाचरंति न पापमिति। उपकारश्रेणिभिरुपकारपंक्तिभिस्त्रिभुवनं प्रीणयंतस्तर्पयंतः सदा उपकारं कुर्वंति । नापकारः । परेषां गुणास्तेषां परमाणून् पर्वतीकृत्य पर्वतप्रमाणान् कृत्वा । नित्यं निजहृदि स्वहृदये विकसंतः प्रकाशमंतः संतः सज्जनाः कियंतः विरलाः संति । तस्मात्ते परगुणेष्वेव दत्तदृष्टयो नतु तेषां दोषेष्विति भावः । मालिनी वृत्तम् ॥ ७९ ॥

(भा०टी०) मन वाणी और शरीरमें पुण्यरूपी अमृतसे भरे हुए त्रिभुवनको उपकारोंसे तृप्ति करनेवाले और परमाणु सरीखे अल्प पराए गुणोंको पर्वतसा बढाके अपने हृदयमें प्रसन्न होनेवाले कोई बिरलेही संत हैं ॥ ७९ ॥

किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा
यत्राश्रिताश्च तरवस्तरवस्त एव ।
मन्यामहे मलयमेव यदाश्रयेण
कङ्कोलनिंबकुटजा अपि चन्दनाः स्युः ॥ ८० ॥

(सं० टी०) परोपकारवंत साधवः स्वगुणान् परेषु स्थापयंतीति मलयान्योक्त्या दर्शयति—किं तेनेति । किं तेन हेमगिरिणा मेरुणा रजताद्रिणा रौप्यगिरिणा हिमालयेन वा । यतोऽस्या श्रितास्तरवस्तरव एव भवन्ति नत्वात्मसदृशाः सुवर्णरूप्यरूपाः कृताः । अतस्ताभ्यां किं प्रयोजनं । तस्मान्मलयाद्रिं बहुमन्यामहे । यतोऽस्याऽऽश्रयेण कंकोलनिम्बकुटजा वृक्षा अपि चंदनाः स्युश्चं-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दना एव भवन्ति इति चंदनवृक्षाणां परोपकारः । वसंततिलका-वृत्तम् ॥ ८० ॥

(भा०टी०) उस सोनेके सुमेरुपर्वतसे हमे क्या और चांदीके कैलाससे भी क्या कि जिसके आश्रित वृक्ष सदा जैसेके तैसेही बने रहें हमतो मलयाचलको श्रेष्ठ मानते हैं कि जहां कङ्कोल नीम और कुटजादि तीते वृक्ष सब चन्दन हो जाते हैं ॥ ८० ॥

अथ धैर्यप्रशंसा ।

रत्नैर्महार्हैस्तुतुषुर्न देवा
न भेजिरे भीमविषेण भीतिम् ।
सुधां विना न प्रययुर्विरामं
न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः ॥ ८१ ॥

(सं० टी०) धीरपुरुषाः निश्चितार्थेषु यत्नं कुर्वंतीति समुद्रमथनोद्योगप्रवृत्तदेवदृष्टांतेन वर्णयति– रत्नैरिति । धीराः गंभीराः पुरुषाः निश्चितार्थात् अर्थकृतनिश्चयात् न विरमंति न विश्रामंति किंतु आरब्धं कर्म न त्यजंतीत्यर्थः । अत्र दृष्टांतः देवा महार्हैर्महार्घैरत्नैर्न तुतुषुः संतोषं न प्रापुः । मंथनसमये देवाः प्राप्तरत्नान्यपि तोषं न प्रापुरिति भावः । तथा च भीमं भयंकरं विषं तेन भीतिं भयं न भेजिरे न सिषिवुः । भयंकरविषेणापि भीतिं न प्रापुरित्यर्थः । तु सुधाममृतं विना विरामं विश्रामं न प्रययुः न प्रापुः । प्राप्तव्यत्वेन निश्चितार्थरूपसुधां विना विरामं न प्राप्ता इति भावः । उपेंद्रवज्रा वृत्तम् ॥ ८१ ॥

(भा०टी० अनमोल रत्न पाकर देवता लोग संतुष्ट हो समुद्रका मथना न छोडा और भयानक विषसेभी भयभीत होकर अपने उद्योगसे न चुके विना अमृत निकाले विश्राम न लिया इससे यह सिद्ध हुआ

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कि धीर लोग अपने निश्चित अर्थको बिना सिद्ध किये बिचहीमें छोडके नहीं बैठ रहते ॥ ८१ ॥

क्वचिद्भूमौ शय्या क्वचिदपि च पर्यङ्कशयनम्
क्वचिच्छाकाहारः क्वचिदपि च शाल्योदनरुचिः।
क्वचित्कन्थाधारी क्वचिदपि च दिव्याम्बरधरो
मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम्॥८२॥

(सं० टी०) कार्यार्थी पुरुषः सुखादिकं न गणयतीति। दर्शयन्नाह– क्वचिदिति। क्वचित्कदाचिद्भूमौ पृथिव्यां शय्या शयनं। क्वचिदपि च पर्यंके शयनं करोतीति शेषः। क्वचिच्छाकाहारः शाकाभोजी। क्वचिदपि च शाल्योदने रुचिर्यस्य स शाल्योदनभोजी। क्वचित्कंथां वस्त्रविशेषं धारयतीति सः। क्वचिदपि च दिव्यं सुंदरं अम्बरं वस्त्रं धरतीति स कार्यार्थी कार्येच्छुः मनस्वी विवेकी पुरुषो दुःखं न गणयति। च सुखं न गणयति। शिखरिणी वृत्तम् ॥ ८२ ॥

(भा० टी०) कभी निराली भूमिपर सो रहते कभी अच्छे पलंगपर शयन करते कभी साग पात खाके रह जाते कभी अच्छे चांवलादि पदार्थोंको भोजन करते कभी गुदडी ओढके दिन विताते और कभी दिव्यवस्त्र धारण करते हैं मनस्वी औ कार्यार्थी पुरुष सुखदुःख दोनोंको नहीं गिनते ॥ ८२ ॥

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो
ज्ञानस्योपशमः श्रुतस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः।
अक्रोधस्तपसः क्षमा प्रभवितुर्धर्मस्य निर्व्याजता
सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम् ॥ ८३ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(सं० टी०) सौजन्यादिविभूषणापेक्षया शीलमेवोत्तमं भूषणमिति दर्शयति– ऐश्वर्येति। सुजनता सौजन्यमैश्वर्यस्य विभूषणमलंकरणं भवति प्राप्तैश्वर्ये सति सौजन्यं संपादनीयमिति भावः। शौर्यस्य वीर्यस्य वाक्संयमो वाङ्नियमः। सति शौर्ये वाचा तदनुद्घाटनं कार्यमित्यर्थः। ज्ञानस्य तत्वज्ञानस्योपशमः शांतिः। सति ज्ञाने शांतिरवश्यं संपादनीया इति भावः। श्रुतस्य शास्त्रश्रवणस्य विनयो नम्रता। शास्त्रश्रवणाद्विनयोऽवश्यं संपादनीय इत्यर्थः। वित्तस्य द्रव्यस्य पात्रे सत्पात्रे व्ययो दानम्। सति द्रव्ये सत्पात्रे दानमवश्यं कर्तव्यमिति भावः। तपसोऽक्रोधः क्रोधराहित्यम्। तपः कुर्वता पुरुषेण कोधो न कार्य इति भावः। प्रभवितुः समर्थस्य क्षमाक्षांतिः। निग्रहानुग्रहसमर्थेन क्षमाऽवश्यं स्वीकरणीया इति। धर्मस्य धर्माचरणस्य निर्व्याजता कपटराहित्यम्। कपटेन धर्माचरणं न कार्यमिति भावः। सर्वेषामपि जनानां सर्वगुणकारणमिदं शीलं स्वभावो परं श्रेष्ठं भूषणमस्तीति शेषः। सर्वे गुणाः स्वभावतः सिद्धा भवंति। नतु शक्त्या इति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८३ ॥

(भा०टी०) ऐश्वर्यका भूषण सज्जनता शूरताका वाक्संयम अर्थात् अभिमानके वचन न कहना ज्ञानकी शांति शास्त्रपढनेका विनय धनका पात्रको देना तपस्याका क्रोध न करना प्रभुताका क्षमा धर्मका निश्छलता अन्य सब गुणोंका भूषण और कारण शील है ॥ ८३ ॥

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम्।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ ८४ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(सं टी०) धीरपुरुषाः न्यायपथात्कदाचिदपि न प्रचलंतीति दर्शयति– निंदंत्विति। नीत्यां नये निपुणाः कुशलाः पुरुषाः निंदंतु निंदां कुर्वंतु । यदि वा अथवा स्तुवंतु । लक्ष्मीः संपत् यथेष्टं यथेच्छं समाविशत्वागच्छतु वा गच्छतु । अद्यैव मरणं मृत्युरस्तु वा युगांतरेऽन्ययुगेऽस्तु । परंतु धीरा गंभीराः पुरुषाः न्यायादन्यो यो मार्गस्तद्रहितस्तस्मात्पथो न्यायमार्गात् न्यायमार्गं विना अन्यत्र पदं पदसंक्रमणं न प्रविचलंति न गच्छंति एवं पुरुषेण न्यायमार्गो न त्याज्य इति भावः । वसंततिलका वृत्तम् ॥ ८४ ॥

(भा० टी०) नीति जाननेवाले चाहैं निंदा करें चाहै स्तुति और लक्ष्मी चाहै घरमें बहुतसी आवें भावें चली जाय प्राण चाहे अभि जाय चाहे कल्पांतमें परंतु धीर लोग न्यायका मार्ग छोडकर एक पगभी उससे बाहर नहीं चलते ॥ ८४ ॥

भग्नाशस्य करण्डपीडिततनोर्म्लानेंद्रियस्य क्षुधा
कृत्वाखुर्विवरं स्वयं निपतितो नक्तं मुखे भोगिनः
तृप्तस्तत्पिशितेन सत्वरमसौ तेनैव यातः पथा
लोकाः पश्यत दैवमेव हि नृणां वृद्धौ क्षये कारणम्॥८५॥

(सं० टी०) लोकानां वृद्धिक्षययोः प्रारब्धमेव कारणमिति सर्पदृष्टांतेन वर्णयति– भग्नाशेति। कश्चित्सर्पो व्यालग्राहिणा धृतः करण्डमध्ये निक्षिप्तस्तस्य स्थितिं वदति । कथंभूतस्य सर्पस्य भग्नाशस्य अहमस्मान्न मोक्ष्यामीति भग्ना आशा यस्य पुनः करण्डपीडिततनोः पुनः क्षुधया म्लानेंद्रियस्य । एवं जाते सति दैववशात्केनचिदाखुना मूषकेन तत्रागत्य तत्करण्डस्य विवरं छिद्रं कृत्वा नक्तं रात्रावंतःप्रविष्टः सन्भोगिनो मुखे पतितः । प-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्वात्तस्याखोः पिशितेन स सर्पस्तृप्तस्तेनैव छिद्रमार्गेण बहिर्यातः। अतो भो जनाः यूयं स्वस्थास्तिष्ठत दैवमदृष्टमेव नृणां वृद्धौ क्षये च कारणमस्ति। अदृष्टवशाद्यद्भविष्यति तद्भविष्यति एवं च सर्वोपि लोकः स्वप्रारब्धानुरूपेण फलं भुंक्ते इति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८५ ॥

(भा टी०) ऐसा सर्प जिसे जीवनकी आशा नही पिटारेमें बंद रहनेसे उसका शरीर पीडित है और क्षुधासे उसकी सब इंद्रियां शिथिल हो रही हैं मूषक रातको उसपिटारेमें छेदकरके आपसे उस सर्पके मुखमें गिरा वह उस मूसेके मांससे तृप्त होकर उसी छेदके रस्ते निकल गया सो ए लोगो देखो की ऐसेही मनुष्योंके क्षय और वृद्धिमें दैवही कारण है ॥ ८५ ॥

पातितोऽपि कराघातैरुत्पतत्येव कन्दुकः।
प्रायेण साधुवृत्तानामास्थायिन्यो विपत्तयः ॥ ८६ ॥

(सं० टी०) कंदुकदृष्टांतेन विपत्तिं प्रस्तौति—पातितमिति। यथा कराघातैः हस्तताडनैः कंदुकः पातितोपि पुनरूर्ध्वमुत्पतत्येव। तथा प्रायः बाहुल्येन साधुवृत्तानां सद्वृत्तीनां विपत्तयः आस्थायिन्यो भवंति। वृत्तमनुष्टुप् ॥ ८६ ॥

(भा० टी०) प्रायः सद्वर्तनसे चलनेवाले साधुलोगोंकी विपत्ति स्थिर नही रहति जैसे हाथके पटकनेसे गेंद गिरनेपर भी ऊचाह उडता है तैसे ॥ ८६ ॥

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुर्यं कृत्वा नावसीदति ॥ ८७ ॥

(सं० टी०) उद्यमकर्ता सर्वत्र सुखमाप्नोतीत्याह— आलस्यमिति। अलसस्य भावो आलस्यं उद्योगराहित्यम्। मनुष्याणां

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शरीरे तिष्ठतीति शरीरस्थो महान् रिपुः शत्रुः । हि निश्चयेन अस्ति उद्यमेनोद्योगेन समो बंधुः न यमुद्यमं कृत्वा जनः नावसीदति दारिद्र्यादिदुःखं नानुभूयते इत्यर्थः । अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ ८७ ॥

(भा० टी०) आलस्य मनुष्योंके शरीरमें महाशत्रु है उद्योग समान दूसरा बंधु नही कि जिसके करनेसे दुःख नहीं आता ॥ ८७ ॥

छिन्नोऽपि रोहति तरुः क्षीणोप्युपचीयते पुनश्चन्द्रः ।
इति विमृशंतः संतः संतप्यंते न विप्लुता लोके ॥ ८८ ॥

(सं० टी०) आपत्प्राप्तावपि संतो न संतप्यंते इत्याह– छिन्नोपीति । तरुर्वृक्षश्छिन्नोपि निकृत्तोपि पुना रोहति उत्पन्नो भवति । तथा क्षीणोपि कलाक्षीणोपि चंद्रः पुनरुपचीयते वृद्धिं प्राप्नोति इत्यनेन प्रकारेण विमृशंतः विचारयंतस्ते प्रसिद्धाः संतः साधवः विपदा आपदा न संतप्यंते दुःखं नाप्नुवंति । आर्या वृत्तम् ॥८८॥

(भा० टी०) छटाहुआ वृक्ष फिर बढकर फैल जाता है चंद्रमा क्षीण होकर फिर वृद्धि हो पूर्ण हो जाता है इससे विचारकरनेवाले संत विपत्तिसे संतापको नही प्राप्त होते ॥ ८८ ॥

इति धैर्यप्रशंसा ।

अथ दैवप्रशंसा ।

नेता यस्य बृहस्पतिः प्रहरणं वज्रं सुराः सैनिकाः
स्वर्गो दुर्गमनुग्रहः किल हरेरैरावतो वारणः ।
इत्यैश्वर्यबलान्वितोऽपि बलिभिर्भग्नः परैः संगरे
तद्व्यक्तं वरमेव दैवशरणं धिग्धिग्वृथापौरुषम् ॥ ८९ ॥

(सं० टी०) दैवे प्रतिकूले सति पुंप्रयत्नो विफल इति इंद्रदृष्टांतेनाह– नेतेति । यस्य इंद्रस्य बृहस्पतिर्गुरुः नेता नायकोऽस्तीति शेषः । वज्रं कुलिशं प्रहरणमायुधं । सुरा देवाः सैनिकाः

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दुर्गं स्वर्गो। हरेर्विष्णोरनुग्रहः कृपा किलेति प्रसिद्धं। वारणो हस्ती ऐरावतः। इत्यनेन प्रकारेण ऐश्वर्यं च बलं च ताभ्यामन्वितोपि बलभिर्दिंद्रः। परैः शत्रुभिः संगरे युद्धे भग्नः तत्तस्मात् ननु निश्चितं दैवमेव शरणं रक्षितृ। 'शरणं गृहरक्षित्रोरित्यमरः।' इति युक्तं तर्हि दैवहीनं पौरुषं वृथा धिग्धिगिति। दैवेन विना पुरुषप्रयत्नो निष्फल इति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८९ ॥

(भा० टी०) बृहस्पतिऐसे मंत्री वज्रऐसा शस्त्र देवताओंकी सेन ऐसी सेना स्वर्ग ऐसा गढ ऐरावतसा चढनेको हाथी और तिसपर विष्णुकी पूर्ण अनुग्रह तौ भी ऐसे आश्चर्यकी सामग्रीवाला इंद्र शत्रुओंसे संग्राममें हारताई रहा इससे यह सिद्ध भया कि दैवही मुख्यकर शरणके योग्य है पुरुषार्थ वृथा है और उसको धिक्कार है ॥ ८९ ॥

कर्मायत्तं फलं पुंसां बुद्धिः कर्मानुसारिणी।
तथापि सुधिया भाव्यं सुविचार्यैव कुर्वता ॥ ९० ॥

(सं०टी०) बुद्धिमंतः पुरुषाः सुविचारपूर्वकमेव कर्म कुर्वंतीति प्रशंसन्नाह—कर्मायत्तमिति। यदि पुंसां फलं सुखदुःखादिकं कर्मायत्तं कर्माधीनत्वमस्ति। यथाकर्म तथा सुखदुःखादिकं प्राप्नोतीत्यर्थः। कर्मानुसारिणी कर्मानुगामिनी सती वा असती बुद्धिरस्ति। तथापि सुधिया बुद्धिता सुष्ठु विचार्यैव कर्मकुर्वता भाव्यम्। धीमता पुरुषेण सुविचारपूर्वकमेव कर्माचरणीयमिति भावः। अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ ९० ॥

(भा० टी०) यद्यपि पुरुषोंको फल कर्मके अनुसार होता है और बुद्धिभी कर्मके अनुसार हो जाती है तौभी पण्डितोंको काम विचारहींके करना चाहिये ॥ ९० ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

खल्वाटो दिवसेश्वरस्य किरणैः संतापितो मस्तके
वाञ्छन्देशमनातपं विधिवशात्तालस्य मूलं गतः ।
तत्राप्यस्य महाफलेन पतता भग्नं सशब्दं शिरः
प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव यांत्यापदः॥९१॥

(सं० टी०) भाग्यरहितः पुरुषः कुत्रापि गतो दुःखमेव लभत इति खल्वाटदृष्टांतेन दर्शयति– खल्वाट इति । यथा खल्वाटः केशरहितः पुरुषो बहिरटन् दिवसेश्वरस्य सूर्यस्य किरणैर्मस्तके मूर्ध्नि संतापितः सन् अनातपमूष्माविरहितं देशं वाञ्छन्निच्छन्विधिवशाद्दैववशात्तालस्य तालवृक्षस्य मूलं गतः। तत्रापि तस्मिन्स्थलेपि दैववशादकस्मादेव पतता महाफलेन अस्य खल्वाटस्य शिरः मस्तकं सशब्दं यथास्यात्तथा भग्नमभूदिति शेषः। तथा प्रायो बाहुल्येन यत्र प्रदेशे भाग्यरहितो भाग्यविहीनो पुरुषो गच्छति । तत्रैव तं प्रत्यापदो यांति आगच्छंति । भाग्यहीनः पुरुषः तालपतनजन्यं खल्वाटसदृशं दुःखमनुभवतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९१ ॥

(भा० टी०) खल्वाट अर्थात् चंदुले पुरुषके मस्तक सूर्यकी किरणसे जलने लगा तब वह छायाकी वांछा करता हुआ दैवसंजोगसे तालके वृक्षके नीचे जा खडा हुआ तहां जातेही शीघ्र बडा फल ऊपरसे गिरा उसका सिर फूटा तिसका बडा शब्द हुआ इससे यह सिद्ध हुआ कि अभागा पुरुष जहां भाग जाता है तहां विपत्तिभी उसके साथ जाती है ॥ ९१ ॥

शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनं
गजभुजङ्गमयोरपि बन्धनम् ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मतिमतां च विलोक्य दरिद्रतां
विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ ९२ ॥

(सं० टी०) दैवमेव बलीयान् सदृष्टांतं वर्णयति—शशिदिवाकरयोरिति। गजो द्विपः भुजंगमः सर्पः तयोरपि बंधनं भवति। शशी चंद्रः दिवाकरः सूर्यस्तयोर्ग्रहेण राहुणा पीडनं। मतिमतां बुद्धिमतां दरिद्रतां दारिद्र्यं विलोक्य दृष्ट्वा विधिर्दैवं बलवान् बलिष्ठोस्तीति मे मतिर्बुद्धिः निश्चयोस्ति। अहो इत्याश्चर्ये। द्रुतविलंबितं वृत्तम्। द्रुतविलंबितमाह नभौ भरौ इति लक्षणात् ॥ ९२ ॥

(भा० टी०) हाथी और सर्प इन दोनोंको बन्धनमें देखते हैं चंद्रमा और सूर्यकोभी राहुग्रहसे पीडित देखते हैं और बुद्धिमानोंको दरिद्र देखते हैं इससे हमारे मतमें विधाताही बलवान् देख पडता है ॥९२॥

सृजति तावदशेषगुणाकरं
पुरुषरत्नमलंकरणं भुवः।
तदपि तत्क्षणभङ्गि करोति चे-
दहह कष्टमपण्डितता विधेः ॥ ९३ ॥

(सं० टी०) ब्रह्मणो अज्ञानतामाह—सृजतीति। तावदादौ विधाता अशेषा ये गुणास्तेषामाकरं खनिं अशेषगुणपूर्णं भुवः पृथिव्याः अलंकरणं भूषणभूतं पुरुषरत्नं सृजति तदपि पुरुषरत्नमपि तत्क्षणभंगि तत्क्षणनाशशीलं अल्पायुः करोति चेदहह इति खेदे कष्टं यथा भवति तथा इयं विधेर्ब्रह्मणो अपंडितता अज्ञानतास्ति। वृत्तं पूर्वोक्तम् ॥ ९३ ॥

(भा० टी०) पहिले विधाता पुरुष रत्नको सब गुणोंकी खानि और पृथ्वीका भूषण सरजता है परंतु उसका शरीर क्षणभंगी करता है

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यह बडे कष्टकी बात है और इसमें विधाताकी मूर्खता जान पडती है ॥ ९३ ॥

पत्रं नैव यदा करीरविटपे दोषो वसन्तस्य किं
नोलूकोऽप्यवलोकते यदि दिवा सूर्यस्य किं दूषणम् ।
धारा नैव पतन्ति चातकमुखे मेघस्य किं दूषणम्
यत्पूर्वं विधिना ललाटलिखितं तन्मार्जितुं कः क्षमः ९४

(सं० टी०) विधिलिखितं को मार्जयेदिति करीरवृक्षदृष्टांतेनाह– पत्रमिति करीरविटपे करीरसंज्ञकवृक्षे यदा पत्रं पर्णं नैव भवति तदा वसंतस्य किं दोषः यदि उलूको दिवाभीतो दिवापि दिवसेपि नावलोकते । तदिदं सूर्यस्य दूषणं किम् । चातकमुखे धारा जलधारा नैव पतंति । तर्हि मेघस्य दूषणं किम् । किंतु यद्यस्मात् पूर्वं विधिना ब्रह्मणा जन्मकाले ललाटे लिखितं तन्मार्जितुं कः क्षमः समर्थः । न कोपि वसंतसमये करीरवृक्षस्य पत्रोत्पत्तिर्नास्ति । तस्मात्प्रारब्धमेव बलीयानिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९४ ॥

(भा०टी०) करीरवृक्षमें पत्ते नही लगते तो इसमें वसंतऋतुका क्या दोष है घूघूपक्षी दिनमें नहीं देखता तो सूर्यका इसमें क्या दोष है और जलकी धारा जो चातकपक्षीके मुखमें नहीं पडती तो इसमें मेघका क्या दोष है इससे यह जान पडता है कि प्रथमें विधाताने जो ललाटमें लिखदिया है उसे मिटानेकी किसकी सामर्थ्य है ॥ ९४ ॥

इति दैवप्रशंसा ।

अथ कर्मप्रशंसा ।

नमस्यामो देवान्न तु हतविधेस्तेऽपि वशगा
विधिर्वन्द्यः सोऽपि प्रतिनियतकर्मैकफलदः ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

फलं कर्मायत्तं किममरगणैः किंच विधिना
नमस्तत्कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति ॥ ९५ ॥

(सं० टी०) बलवत्तरं प्राचीनं कर्म इति प्रशंसन् श्लोकयुगुलेनाह—नमस्याम इति । देवानिंद्रादीन्वयं नमस्यामो नमस्कुर्मः। तर्हि तेऽपि हतविधेर्वशगा अदृष्टाधीनाः स्वातंत्र्येण फलं दातुमशक्ताः । अथ विधिर्वेद्यः सोऽपि प्रतिनियतं यत्कर्म तस्यैकस्य फलं ददाति। न त्वन्यफलं दातुं शक्तः फलं तावत्कर्मायत्तं कर्माधीनं । यदि चेत्तर्हि अमरैः देवैः अदृष्टेन विधिना च किमतस्तत्कर्मभ्यो नमः।येभ्यो विधिरपि न प्रभवति। शिखरिणीवृत्तम्॥९५॥

(भा० टी०) देवताओंको हम नमस्कार करते हैं परन्तु उनको विधाताके वशमें देखते है इसलिये विधाताहीको नमस्कार करते हैं पर विधाताभी हमारे पूर्व निश्चित कर्मके अनुसार फल देता है फिर जब फल और विधाता दोनों कर्मके आधीन हैं तो देवता और विधातासे क्या काम हैं इस कारणसे कर्महीको नमस्कार है क्योंकी विधाताकाभी सामर्थ्य जिसपर नहीं चलता ॥ ९५ ॥

ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षिप्तो महासङ्कटे ।
रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं कारितः
सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे ९६

(सं० टी०) ब्रह्मेति । येन कर्मणा ब्रह्मांडमेव भांडं भाजनं तस्योदरे ब्रह्मा कुलालवत्कुंभकारवन्नियमितो नियंत्रितः जगन्निर्माणे इति शेषः। यथा कुलालो नानाविधभांडरचनां करोति । तथा ब्रह्मापि अनेकविधां सृष्टिनिर्माणरचनां करोतीत्यर्थः । येन विष्णुः हरिः दशावतारा मत्स्यादयो तन्मध्ये यद्गहनं दुःखं तदेव

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

महत्संकटं तस्मिन्क्षिप्तः पातितः । प्रेरित इति शेषः । तथा येन रुद्रो शंकरः कपालं नरकपालं तेन युक्तो यः पाणिपुटको करसंपुटकस्तस्मिन् या भिक्षा तदर्थमटनं भ्रमणं कारितः । तथा सूर्यो नित्यमेव गगने आकाशे भ्राम्यति भ्रमणं करोति तस्मै कर्मणे नमोस्तु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९६ ॥

(भा० टी०) जिस कर्मने ब्रह्माको कुम्हारकी नाईं निरंतर ब्रह्मांडरचनाके हेतु बनाया और विष्णुको वारंवार दश अवतार ग्रहण करनेके संकटमें डाला और रुद्रको कपाल हाथमें लेकर भिक्षा मांगनेके कष्टमें रक्खा और सूर्यको आकाशमें नित भ्रमणचक्रमें डाला उस कर्मको प्रणाम है ॥ ९६ ॥

नैवाकृतिः फलति नैव कुलं न शीलं
विद्यापि नैव न च यत्नकृतापि सेवा ।
भाग्यानि पूर्वतपसा खलु सञ्चितानि
काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः ॥ ९७ ॥

(सं० टी०) सर्वत्र भाग्यमेव फलति नाकृतिरिति वृक्षदृष्टांतेन वर्णयति—नैवेति । आकृतिः स्वरूपं नैव फलति । नैव कुलं सत्कुलं । शीलं सद्वृत्तं नैव । विद्यापि शास्त्राभ्यासोपि नैव । यत्नकृता प्रयत्नकृता सेवा शुश्रूषा नैव । किंतु पूर्वमाचरितं यत्तपस्तेन संचितानि पुरुषस्य भाग्यानि काले समये फलंति । यथा वृक्षा काले फलंति तद्वदित्यर्थः ॥ ९७ ॥

(भा० टी०) पुरुषकी सुंदर आकृति कुछ फल नहीं देती और न उत्तम कुल शील विद्या और बडे यत्नसे कीई हुई सेवाभी फल देती नहीं एक पूर्वतपस्याके संचित किए हुए भाग्यही मनुष्योंको समय समयपर वृक्षकी नांई फल देते है ॥ ९७ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वने रणे शत्रुजलाग्निमध्ये
महार्णवे पर्वतमस्तके वा ।
सुप्तं प्रमत्तं विषमस्थितं वा
रक्षन्ति पुण्यानि पुराकृतानि ॥ ९८ ॥

(सं० टी०) पूर्वकृतानि पुण्यानि इतस्ततो पुरुषं रक्षंतीत्याह– वने इति। पुरा पूर्वं कृतानि पुण्यानि सुकृतानि । वने अरण्ये रणे युद्धे। शत्रुश्च जलं च वह्निश्च तेषां मध्ये महार्णवे समुद्रे वा पर्वतस्य मस्तके मूर्ध्नि सुप्तं निद्रितम् प्रमत्तं आसवादिना वा अथवा विषमे नतोन्नतभूमौ स्थितं पुरुषं रक्षंति । तस्मात्सुकृतमेव सदा पुरुषैः आचरणीयमिति भावः । उपेंद्रवज्रा वृत्तम् ॥ ९८ ॥

(भा० टी०) वन रण शत्रु जल और अग्निमें समुद्रमें पर्वतके संकटमें सोते हुए असावधान और विषम अवस्थामें पुरुषको पूर्वजन्मके पुण्यही रक्षा करते हैं ॥ ९८ ॥

या साधूंश्च खलान्करोति विदुषो मूर्खान्हितान्द्वेषिणः
प्रत्यक्षं कुरुते परोक्षममृतं हालाहलं तत्क्षणात् ।
तामाराधय सत्क्रियां भगवतीं भोक्तुं फलं वाञ्छितं
हेसाधो व्यसनैर्गुणेषु विपुलेष्वास्थां वृथा माकृथाः ॥९९॥

(सं० टी०) पुरुषेणावश्यं सत्क्रिया कर्तव्येति तत्फलं सप्रशंसन्नाह– यासाधूनिति। या सत्क्रिया खलानपि साधून्करोति मूर्खान् विदुषः पंडितान् करोति । द्वेषिणो शत्रून् हितान् करोति । हालाहलममृतं परोक्षं प्रत्यक्षं करोति । तां सत्क्रियां भगवतीमाराधय यदि वांछितं फलं भोक्तुमिच्छसि। हे साधो विपुलेषु

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गुणेषु व्यसनैः प्रीतिभिरास्थां यत्नं 'आस्थानीयत्नयोरास्थेत्यमरः' वृथा मा कृथाः मा कुरु । सत्क्रियां विना केवलैर्गुणैर्न किंचित्फलम् । अथवा विपरीतमस्मिन्मोहाब्धौ गुणेष्वास्थां वृथा मा कृथा मा कुरु । सत्क्रियां भगवतीमैश्वर्यवतीमाराधय सत्क्रियां विनास्मिन्युगे फलं न भवतीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९९ ॥

(भा०टी०) जो सत्क्रिया खलोंको साधुता देती है और मूर्खोंको पंडितता शत्रुओंको मित्रता गुप्तविषयोंको प्रगट और विषको अमृत करदेती है उस सत्क्रियारूपी भगवतीकी आराधना करो हे साधो यदि वांछितफल भोगा चाहो तो कष्ट और हठसे बहुतसे गुणोके साधनमें वृथा श्रम न करो ॥ ९९ ॥

गुणवद्गुणवद्वा कुर्वता कार्यमादौ
परिणतिरवधार्या यत्नतः पण्डितेन ।
अतिरभसकृतानां कर्मणामाविपत्ते-
र्भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः ॥ १०० ॥

(सं० टी०) पंडितेन कार्यस्य परिणामपर्यंतं विचारं कृत्वा कर्तव्यमित्याह– गुणेति । गुणवद्गुणैर्युतमथवाऽगुणवत्कार्यं कुर्वता कर्तुमिच्छता पंडितेन विवेकिनादौ पूर्वमेव यत्नतः प्रयत्नात् कार्यस्याकार्यस्य वा परिणतिः परिणामः अवधार्या विचारणीया । सर्वं कार्यजातं शुभोदर्कं वीक्ष्यारम्भणीयमिति भावः अन्यथा अतिरभसेनातित्वरया कृतानां कर्मणां विपाकः परिणामः आविपत्तेः मरणपर्यंतं । हृदयदाही शल्यतुल्यो शंकुतुल्यो भवति । 'वा पुंसि शल्यं शंकुनेत्यमरः' बाणाग्रजनितक्षततुल्यदुःखद इतिवत् । मालिनी वृत्तम् ॥ १०० ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(भा० टी०) कोई कार्य योग्य हो अथवा अयोग्य परन्तु करनेवाले पंडितको उसका परिणाम पहिलेसे विचार लिया चाहिये विना बिचारे अतिशीघ्रतासे काम किएका फल मरणपर्यन्त हृदयको दाहता है और कंटककी नाईं खटकता है ॥ १०० ॥

स्थाल्यां वैडूर्यमय्यां पचति च लशुनं चंदनैरिंधनौघैः
सौवर्णैर्लाङ्गलाग्रैर्विलिखति वसुधामर्कमूलस्य हेतोः ।
छित्त्वाकर्पूरखंडान्वृतिमिह कुरुते कोद्रवाणां समंतात्
प्राप्येमां कर्मभूमिं न चरति मनुजो यस्तपो मंदभाग्यः १०१

(सं० टी०) अस्यां पृथिव्यां जन्म प्राप्य पुरुषेणं तप एवाचरणीयं नान्यदिति साभिप्रायमाह– स्थाल्यामिति। मनुजो मनुष्यः इमां कर्मभूमिं प्राप्य यस्तपः स्वधर्मनिष्ठां सत्क्रियां न चरति । स मंदभाग्यः स्वहितं न जानाति । अत्र दृष्टांतः यथा वैडूर्यमय्यां रत्नखचितायां सुवर्णस्थाल्यां लशुनं चंदनकाष्ठैः पचति पाकं करोति । यथा सुवर्णमयैर्लांगलाग्रैर्हलाग्रैर्वसुधां पृथ्वीं विलिखति भूमिं शुद्धां करोति । किमर्थमर्कमूलस्य हेतोरर्कवृक्षाणां रोपणार्थं कर्पूरखंडान् कर्पूरवृक्षान् छित्त्वा । तत्र समंतात् कोद्रवाणां वृतिमावरणं कुरुते । तथेमां भूमिं प्राप्य तपस्त्यक्त्वा विषयभोगान् भुङ्क्ते इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०१ ॥

(भा० टी०) वह पुरुष मानौ मर्कतमणिके बरतनमें लशुनको चंदनके ईंधनसे सिझाता है और खेतमें सोनेका हल चलाकर आंक वृक्षकी जडको जलानेके हेतु निकालता है और कपूरके ढोके काटकर कोदोके चारों ओर दंड वार बनाता है जो मंदभागी मनुष्य इसकर्मभूमीमें आके तप नही करता ॥ १०१ ॥

मज्जत्वम्भसि यातु मेरुशिखरं शत्रूञ्जयत्वाहवे

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वाणिज्यं कृषिसेवनादिसकला विद्याः कलाः शिक्षतु ।
आकाशं विपुलं प्रयातु खगवत्कृत्वा प्रयत्नं परं
नाभाव्यं भवतीह कर्मवशतो भाव्यस्य नाशः कुतः॥१०२॥

(सं०टी०) यदवश्यं भावि तद्भवत्येवेत्याह—मज्जेति । अंभसि जले मज्जतु । मेरुशिखरं यातु । आहवे युद्धे शत्रून् जयतु । वाणिज्यं कृषिसेवनादि सकला विद्याः कलाश्च शिक्षतु अभ्यासं करोतु । विपुलं पुष्कलमाकाशं यातु गच्छतु । खगवत् पक्षिवत् एतादृशं नानाविधं परमुत्कृष्टं प्रयत्नं कृत्वापि इह लोके कर्मवशतो यदभाव्यं तन्न भवति । भवितव्यं भवत्येव । भाव्यस्य नाशः कुतः प्रयत्नं विनापि भवति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०२ ॥

(भा० टी०) चाहे समुद्रमें डूबो चाहे सुमेरुके सिरपर चढ जावो चाहे घोरसंग्राममें शत्रुओंको जीतो चाहे और वनिज खेती सेवा आदिके विद्याकी नाना कला करो और आकाशमें पक्षीकी नांई बडे यत्नसे उडेफिरो पर अन होनी वही होती और जो कर्म वश होनी है सो नहीं टलती ॥ १०२ ॥

भीमं वनं भवति तस्य पुरं प्रधानं
सर्वो जनः सुजनतामुपयाति तस्य।
कृत्स्ना च भूर्भवति सन्निधिरत्नपूर्णा
यस्यास्ति पूर्वसुकृतं विपुलं नरस्य ॥ १०३ ॥

(सं० टी०) पूर्वसंचितकर्मवशात्सर्वमप्यतर्क्यं संभवतीत्याह—भीमं वनमिति। यस्य नरस्य पूर्वं सुकृतं विपुलं पुष्कलं भवति । तस्य भीमं भयंकरं वनमरण्यं प्रधानं श्रेष्ठं पुरं नगरं भवति । सर्वो जनो दुर्जनोऽपि सुजनतां याति । कृत्स्ना समग्रा भूः संत उत्तमा निधयो रत्नानि च तैः पूर्णा भवति। वसंततिलका वृत्तम् ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(भा०टी०) भयानक बन उस पुरुषके लिए अच्छे नगरकी नांई हो जाता है और सब जन उसके मित्र हो जाते हैं और सम्पूर्ण पृथ्वी उसके निकट रत्नोंसे पूर्ण हो जाती हैं जिस पुरुषका पूर्वजन्म-का बहुतसा पुण्य है ॥ १०३ ॥

अथ प्रत्यन्तरे श्लोकाः ।

को लाभो गुणिसङ्गमः किमसुखं प्राज्ञेतरैः संगतिः
का हानिः समयच्युतिर्निपुणता का धर्मतत्वे रतिः ।
कः शूरो विजितेन्द्रियः प्रियतमा कानुव्रता किं धनं
विद्या किं सुखमप्रवासगमनं राज्यं किमाज्ञाफलम् ॥१०४॥

(सं० टी०) पुरुषैर्विहितं किंकिमाचरणीयमिति प्रश्नोत्तर-मालिकयाह– क इति । लाभोऽभीष्टसिद्धिः को गुणीनां पुरुषाणां संगमः समागमः । असुखं किं प्राज्ञादितरा मूर्खास्तैः सह संग-तिः । हानिः का समयच्युतिः । यस्मिन् समये यदवश्यं कर्तव्य-मेव तन्न कृतं समयो गतः सैवहानिरित्यर्थः । निपुणता ज्ञातृता का या धर्मतत्त्वे रतिः प्रीतिः । शूरः कः विजितानीन्द्रियाणि येनासौ । प्रियतमा का यानुव्रता पतिव्रता । धनं किं विद्या शा-स्त्राभ्यासः । सुखं किम् अप्रवासगमनं । राज्यं किं आज्ञाफलम् । ययाज्ञया सर्वं शुभाशुभं भवति । सामर्थ्यं तदेव राज्यम् ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०४ ॥

(भा० टी०) लाभ क्या है गुणियोंकी संगति दुःख क्या मूर्खोंका संग हानि क्या समयपर चूकना निपुणता क्या धर्ममें रति होना शूर कौन है जिसने इंद्रियोंको वशमें किया स्त्री कौन अच्छी है जो अनुकूल हो धन क्या है विद्या सुख क्या है परवश न होना राज्य क्या है अपनी आज्ञाका चलना ॥ १०४ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मालतीकुसुमस्येव द्वे गतीह मनस्विनः ।
मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य शीर्यते वन एव वा ॥१०५॥

(सं० टी०) मनस्वी पुरुषस्य द्वे दशे भवत इति मालतीकुसुमदृष्टांतेनाह–मालतीति। मालत्या जातिलतायाः कुसुमं पुष्पं तस्येव मनस्विनो विवेकिनः पुरुषस्य द्वे गतीदशेह स्तः । यथा पुष्पेण सर्वस्य लोकस्य मूर्ध्नि मस्तके स्थीयते वा अथवा वनेऽरण्य एव शीर्यते शीर्णं भूयते । तद्वन्मनस्विनो मनुष्याः लोकमान्या गृहे वा वनेऽरण्यवासिनो भवंतीत्यर्थः । वृत्तमनुष्टुप्॥१०५॥

(भा० टी०) मालतिकुसुमके समान मनस्वी पुरुषोंकी दो गति है जैसे यातो सबके मस्तकपर चढे वा वनके वनहीमें सुखजाय॥१०५॥

अप्रियवचनदरिद्रैः प्रियवचनाढ्यैः स्वदारपरितुष्टैः ।
परपरिवादनिवृत्तैः क्वचित्क्वचिन्मंडितावसुधा ॥ १०६ ॥

(सं० टी०) इह खल्वस्यां भूमौ सौजन्यस्थितेर्विरलत्वमाह– अप्रियेति । अप्रियवचनदरिद्रैः अप्रियवचनेषु दरिद्रास्तैः प्रियवचनेषु आढ्याः संपन्नास्तै स्वदारेषु परितुष्टैः परापवादात्परनिंदाया निवृत्ता एवमादिभिर्गुणैर्युक्तैः पुरुषैः । क्वचित्क्वचित्स्थले वसुधा मंडिता शोभायमानाऽस्ति । आर्यावृत्तम् ॥ १०६ ॥

(भा०टी०) अप्रियवचनके तो दरिद्र प्रियावचनोंसे संपन्न अपनीही स्त्रीसे संतुष्ट और पराई निंदासे रहित जो पुरुष है उनसे कहीं कहीं पृथ्वी शोभायमान है अर्थात् ऐसे पुरुष सब ठौर नही होते ॥ १०६॥

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्ते-
र्न शक्यते धैर्यगुणः प्रमार्ष्टुम् ।
अधोमुखस्यापि कृतस्य वह्ने-
र्नाधः शिखा याति कदाचिदेव ॥ १०७ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(सं० टी०) धीरपुरुषस्य धैर्यं घातयितुं कोपि न समर्थ इति सदृष्टांतमाह—कदर्थितेति। कदर्थितस्य कष्टं प्राप्तस्य धैर्यं वृत्तिर्वर्तनं यस्य तस्य पुरुषस्य धैर्यरूपो यो गुणः प्रमार्ष्टुं नाशं प्रापयितुं केनापि न शक्यते अत्र दृष्टान्तः अधःकृतमुखस्य वह्नेः शिखा कदाचिदप्यधो न याति किंत्वूर्ध्वमेव गच्छति तस्माद्धीरपुरुषः दुःखसमयप्राप्तेपि धैर्यं न त्यजतीति भावः॥ उपजातिर्वृत्तम्॥१०७॥

(भा० टी०) क्लेशित जन यदि धैर्यवृत्तिवाला होय तो उसकी धैर्यवृत्तिको कोई नही मिटा सक्ता जैसे प्रज्वलित अग्निको उलट दे तो भी ज्वाला ऊपरहीको रहती है नीचे नही जाती॥ १०७॥

कान्ताकटाक्षविशिखा न दहन्ति यस्य
चित्तं न निर्दहति कोपकृशानुतापः।
कर्षन्ति भूरिविषयाश्च न लोभपाशै-
र्लोकत्रयं जयति कृत्स्नमिदं स धीरः॥ १०८॥

(सं० टी०) धीरः कृत्स्नं जगद्वशी करोतीत्याह— कांताकटाक्षेति। यस्य पुरुषस्य चित्तमन्तःकरणं कांतायाः स्त्रियाः कटाक्षाः नेत्रप्रांतास्त एव विशिखा बाणास्ते न दहंति तथा यस्य चित्तं कोप क्रोध एव कृशानुरग्निस्तस्य तापो संतापो न निर्दहति भस्मीकरोति तथा भूरि बहवो विषया लोभ एव पाशा बंधनानि तैर्यस्य चित्तं न कर्षयंत्याकर्षयंति स धीरो पुरुषः कृत्स्नं सर्वमिदं लोकत्रयं जयति वशी करोति। एवं च धीरपुरुषेण कामादयस्त्याज्या इति भावः। वसंततिलका वृत्तम्॥ १०८॥

(भा०टी०) स्त्रियोंके कटाक्षरूपी बाण जिसके चित्तको नही बेंधते और क्रोधरूपी अग्निकी आच जिसके चित्तको नही जलाती और इंद्रियोंके विषय लोभफांसिमें डालकर जिसके चित्तको नहीं खींचते वही धीर पुरुष तीनों लोकको जीतताहै॥ १०८॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एकेनापि हि शूरेण पादाक्रान्तं महीतलम्
क्रियते भास्करेणैव परिस्फुरिततेजसा ॥ १०९ ॥

(सं०टी०) एक एव शूरः कृत्स्नं जगद्वशी करोतीति भास्करदृष्टांतेनाह— एकेनेति। यथा स्फारं विस्तीर्णं स्फुरितं देदीप्यमानं तेजो यस्य तेन भास्करेण सूर्येणापि महीतलं भूतलं पादैः किरणैश्चाक्रांतं व्याप्तं क्रियते। तथा एकेनाद्वितीयेनापि शूरेण वीरेण महीतलं पृथिवीतलं पादेन चरणेनाक्रांतं व्याप्तं क्रियते वृत्तमनुष्टुप् ॥ १०९ ॥

(भा०टी०) एकही अकेला शूर सारी पृथ्वीको पांव तले दबा कर वश कर लेता है जैसे अकेला तेजस्वी सूर्य सारे जगत्को प्रकाशित कर्ता है ॥ १०९ ॥

वह्निस्तस्य जलायते जलनिधिः कुल्यायते तत्क्षणा-
न्मेरुः स्वल्पशिलायते मृगपतिः सद्यः कुरंगायते ।
व्यालो माल्यगुणायते विषरसः पीयूषवर्षायते
यस्यांगेऽखिललोकवल्लभतमं शीलं समुन्मीलति ॥ ११० ॥

(सं० टी०) लोकप्रियपुरुषस्य सर्वेऽप्यनुकूला भवंतीति दर्शयति—वह्निरिति। यस्य पुरुषस्यांगे अखिललोकानां वल्लभतमं-प्रियं शीलं सद्वृत्तं समुन्मीलत्युज्जृंभते तस्य वह्निरग्निरुष्णस्वभावोपि जलायते जलमिवाचरति जलवच्छीतलो भवतीति शेषः। तथा जलनिधिः समुद्रः कुल्यायते अल्पासरित्तद्वदाचरति। सुतरो भवतीत्यर्थः। तत्क्षणात्क्षणमात्रान्मेरुपर्वतः स्वल्पशिलायते अल्पशिलावदाचरति। महानपि मेरुः स्वल्पपाषाणवद्भवतीत्यर्थः। मृगपतिः सिंहः सद्यः कुरंगायते कुरंगो हरिणस्तद्वदाचरति। अतिक्रूरोपि सिंहः क्रौर्यं त्यजतीत्यर्थः व्यालो सर्पोपि माल्यगुणायते माल्यगुण इवाचरति अतिक्रूरस्वभावयुक्तोपि सर्पः क्रौर्यं त्यजतीत्यर्थः। विषरसः पीयूषवर्षायते पीयूषरसोऽमृतरसस्तस्य

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वर्षो वर्षणं तद्वदाचरति अतिदुर्धरमपि विषरसः स्वमारकं गुणं त्यजतीत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११० ॥

(भा०टी०) अग्नि उस पुरुषको जलकी नांई जान पडता है और समुद्र स्वल्प नदीसा उसको तत्काल दीख पडता है मेरु पर्वत स्वल्प शिलाकी नाई बूझ पडता है सिंह शीघ्रही उसके आगे हिरन बन जाता है सर्प उसके हेत फूलकी माला सा बन जाता है और विषरस उस पुरुषको अमृतकी वृष्टिकी नाईं हो जाताहै जिस पुरुषके अंगमें समस्त जगतका मोंहनेवाला शील प्रकाशमान है ॥ ११० ॥

लज्जागुणौघजननीं जननीमिव स्वा-
मत्यन्तशुद्धहृदयामनुवर्तमानाम्।
तेजस्विनः सुखमसूनपि संत्यजन्ति
सत्यव्रतव्यसनिनो न पुनः प्रतिज्ञाम् ॥ १११ ॥

(सं०टी०) तेजस्वी पुरुषाः स्वप्रतिज्ञां न त्यजंतीति स्वजननीदृष्टांतेनाह– लज्जेति। सत्यमेव व्रतं तदेव व्यसनं येषां ते। तेजस्विनः प्रभावंतः पुरुषाः प्रतिज्ञां न त्यजन्ति। पुनरन्यां न कुर्वंति। कथंभूतां प्रतिज्ञां लज्जायाः ये गुणास्तेषामोघः समुदा यस्तस्य जननीं। पुनः कथंभूतां स्वां स्वकीयां जननीमिव अत्यन्तशुद्धहृदयामनुवर्तमानाम्। अतस्तेजस्विनः सुखमसून्प्राणानपि त्यजन्ति परंतु स्वप्रतिज्ञां न त्यजंतीत्यर्थः। वसंततिलका वृत्तम् ॥ १११ ॥

(भा० टी०) लज्जादि गुणोंके समूहको उत्पन्न करनेवाली और अपनी माताकी नांई शुद्धहृदय और स्वाधीन रहनेवाली प्रतिज्ञाको तेजस्वी और सत्यव्रतके धारण करनेवाले पुरुष नहीं छोडते परन्तु अपना प्राणभी सुखसे त्याग कर देते है ॥ १११ ॥ इति भर्तृहरिकृत नीतिशतककी भाषाटीका संपूर्णा ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥ अथ ॥

भर्तृहरिविरचितम्

शृङ्गारशतकं प्रारभ्यते ॥

शम्भुस्वयंभुहरयो हरिणेक्षणानां
येनाक्रियन्त सततं गृहकर्मदासाः ।
वाचामगोचरचरित्रविचित्रिताय
तस्मै नमो भगवते कुसुमायुधाय ॥ १ ॥

(सं० टी०) इदानीं शृंगारशतकं व्याख्यायते सम्यग्विचारितं चेत् परिणामे वैराग्यमेवास्ति निंदास्तुतिः स्तुतिर्निन्दा वा द्वि प्रकाराऽस्ति अत्र तावत् स्तुनिनिन्दाप्रकारः स्त्रीणां शृंगारश्च नश्वरः एतयोः सकाशात् सुखं तन्नश्वरं परिणामे दुःखमेव एवं सति विषयिभिरविचार्यबहुतरं स्तूयते सा स्तुतिरादौ तां विलिखतिशंभुरिति । शंभुः शिवः स्वयंभूः ब्रह्मा हरिर्विष्णुरेते महान्तः ईश्वरा येन मदनेन हरिणस्य ईक्षणे नेत्रे इव ईक्षणे यासां तासां स्त्रीणां सततं निरन्तरं गृहकर्माणि दासाः कृतास्तस्मै वाचामगोचराणि चरित्राणि तैर्विचित्रिताय नानाप्रकाराय कुसुमायुधाय नमोऽस्तु । उक्ता वसंततिलका तभजा जगौ ग इति लक्षणाद्वसंततिलका वृत्तम् ॥ १ ॥

(भा०टी०) जिसने शिव ब्रह्मा और विष्णूको भी स्त्रीयोंके गृह कार्य करनेके लिए दास बना रक्खा है और विचित्र चरित्रमें चतुर जिसका वर्णन नही हो सकता ऐसे पुष्पायुध कामदेवको नमस्कार है ॥ १ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्मितेन भावेन च लज्जया भिया
पराङ्मुखैरर्धकटाक्षवीक्षणैः।
वचोभिरीर्ष्याकलहेन लीलया
समस्तभावैः खलु बन्धनं स्त्रियः ॥ २ ॥

(सं० टी०) तत्र प्रथमतः स्त्रियः स्मितभावादिना पुरुषमवश्यं बध्नंतीति दर्शयति– स्मितेति तत्रादौ स्त्रियः स्मितेनेषद्धास्येन भावेन चित्ताभिप्रायेण लज्जया मुखादिगोपनरूपक्रियया भिया भयेन पराङ्मुखैरर्धानि कटाक्षेण वीक्षितानि नेत्रालोकनानि। तैः वचोभिः परोत्कर्षासहिष्णुतेर्ष्या तयेर्ष्यया कलहेन। लीलयेति समस्तभावैः समस्तचेष्टाभिः। 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायश्चेष्टात्मजन्मस्वित्यमरः' खलु निश्चयेन स्त्रियो पुरुषस्य बन्धनं भवन्ति। जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जराविति लक्षणाद्वंशस्थं वृत्तम् ॥ २ ॥

(भा० टी०) मंदमुसुकाना लज्जित होना मुखफेर लेना अर्धकटाक्षसे देखना मधुरबचनसे बोलना इर्षासे कलह करना और अनेक चरित्र दिखाना इन सब प्रकारोंसे स्त्री बंधनरूपही है ॥ २ ॥

भ्रूचातुर्याकुञ्चिताक्षाः कटाक्षाः
स्निग्धा वाचो लज्जिताश्चैव हासाः।
लीलामन्दं प्रस्थितं च स्थितं च
स्त्रीणामेतद्भूषणं चायुधं च ॥ ३ ॥

(सं टी०) भ्रूचातुर्यादयो भावाः स्त्रीणां स्वभावसिद्धाः ताः पुरुषवेधकाः भवंतीति वदति– भ्रूचातुर्येति। भ्रुवोर्यच्चातुर्यं तेनाकुंचितान्यक्षीणि नेत्राणि येषु। एवंभूताः कटाक्षा अपांगदर्शनानि

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्निग्धाः स्नेहयुक्ता वाचो लज्जिता लज्जायुक्ता हासाः हास्यानि लीलया स्वभावेन मंदं शनैः प्रस्थितं प्रयाणं स्थितं च । स्त्रीणामेते पदार्था भूषणमलंकरणमायुधं शस्त्रं च भवन्ति । शालिन्युक्ताम्तौतगौ गोऽब्धिलोकैरिति लक्षणाच्छालिनी वृत्तम् ॥ ३ ॥

(भा० टी०) भौह फेरनेकी चातुर्यता अर्धनेत्रसे कटाक्षचलाना मीठी बातें बोलना लज्जित हो हंसना लीला करते मंद मंद चलना और घूमके खडे हो जाना स्त्रियोंके यह सहज गुण और शस्त्र अर्थात् इन्ही भावोंसे पुरुषोंको मार रखती हैं ॥ ३ ॥

क्वचित्सुभ्रूभङ्गैः क्वचिदपि च लज्जापरिणतैः
क्वचिद्भीतित्रस्तैः क्वचिदपि च लीलाविलसितैः ।
नवोढानामेभिर्वदनकमलैर्नेत्रचलितैः
स्फुरन्नीलाब्जानां प्रकरपरिपूर्णा इव दृशः ॥ ४ ॥

(सं० टी०) भ्रूभंगलज्जाहावभावादिना स्त्रियः पुरुषं मोहयंतीत्याह—क्वचिदिति । प्रथमसंगतानां नवोढानां वदनान्येव कमलानि तैः नेत्रचलितैः नेत्राणि चलितानि चञ्चलानि येषु । तैः स्फुरन्नीलाब्जानां प्रकरः समुदायस्तेन परिपूर्णा इव दृष्टयो भवन्ति । वदनानि कमलानीव तेषु नेत्रचलितानि त एव भ्रमरास्तैः पूर्णानि दृश्यन्ते । कथंभूतैर्वदनैः क्वचित्सुभ्रूभंगैर्भ्रूभंगाश्चलनानि येषु तैः क्वचिल्लज्जया विलसितैः शोभितैर्वदनैः । रसैरुद्रैश्छन्ना यमनसभलागः शिखरिणीति लक्षणाद्वृत्तं शिखरिणी ॥ ४ ॥

(भा०टी०) किसी समय सुंदर भौंहसे कटाक्ष करता कभी लज्जासे शोभायमान दिखाई पडता कभी भयसे भीत होता और कभी लीलाहीसे विलासोंको धारण करता हैं इसभांति नेत्रोंसे शोभित न-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वीन स्त्रियोंका मुखकमल है उससे दिशा ऐसी व्याप्ति हो रही है जैसे नीलकमलके समूह सर्वत्र छितराये हों ॥ ४ ॥

वक्त्रं चन्द्रविकासि पङ्कजपरीहासक्षमे लोचने
वर्णः स्वर्णमपाकरिष्णुरलिनीजिष्णुः कचानां चयः ।
वक्षोजाविभकुम्भसंभ्रमहरौ गुर्वी नितंबस्थली
वाचां हारि च मार्दवं युवतिषु स्वाभाविकं मंडनम् ॥५॥

(सं० टी०) सौंदर्ययुक्तानां स्त्रीणां स्वभावसिद्धलक्षणमाह—वक्त्रमिति। वक्त्रं मुखं चन्द्रविकासि चन्द्रवद्वर्तुलं शोभायमानं च। पंकजानां कमलानां परिहासः विकसनं । तत्क्षमे समर्थे लोचने नेत्रे वर्णः कान्तिः स्वर्णं सुवर्णमपाकरिष्णुः सुवर्णतोऽधिकः । काचानां केशानां चयः समुदायोऽलिनीं भ्रमरीं जिष्णुः जयशीलः वक्षोजौ स्तनौ इभस्य गजस्य कुम्भो गंडस्थलं तस्य संभ्रमः शोभा तस्य हरौ कठिनौ । गुर्वी पृथुला नितम्बस्थली पश्चात्कटिप्रदेशः । मार्दवं वाचां वचनानां हारि अत्यन्तकोमलानि वचनानि । एते पदार्थाः युवतिषु स्वाभाविकं स्वभावेनैव मण्डनं भवन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

(भा० टी०) चंद्रमाका फीका करनेवाला मुखकमलके हंसनेवाला नेत्र स्वर्णकी दमकको मंद करनेवाली देहकी कांति भौरोंके पुंजको जीतनेवाले केश गजमस्तककी शोभा हरनेवाले स्तन और विशालनितंब दोनों और कोमल वाणी मन हरनेवाली ए सब स्त्रियोंमें स्वभाविक भूषण हैं ॥ ५ ॥

स्मितं किञ्चिद्वक्त्रे सरलतरलो दृष्टिविभवः
परिस्पंदो वाचामभिनवविलासोक्तिसरसः ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गतीनामारम्भः किसलयितलीलापरिकरः
स्पृशंत्यास्तारुण्यं किमिह न हि रम्यं मृगदृशः ॥ ६ ॥

(सं० टी०) यौवनोत्पत्तिसमये स्त्रीणां ये दृष्टिविभवादिभावाः ते त्वतिरमणीया भवन्तीत्याह– स्मितमिति । तारुण्यं स्पृशन्त्या मृगदृशः किमपि किंचिदपि इह रम्यं नहि । अपितु सर्वं रम्यमेवास्ति । तत्किं वक्रे मुखे किंचित्स्मितमल्पं हास्यं । सरलो तरलश्चंचलो दृशोर्विभवः सामर्थ्यं । विलासेन दर्शनशक्तिः अभिनवा विलासोक्तिस्तया सरसः मधुरः वाचां वचनानां परिस्पन्दो रचना 'रचना स्यात्परिस्पन्द इत्यमरः' गतीनां गमनानामारम्भः किसलयितलीलापरिकरः किसलया नवपल्लवा अत्यन्तमृदवस्तद्वन्मृदु शनैर्मृदुगमनमित्यर्थः । वृत्तं शिखरिणी ॥ ६ ॥

(भा० टी०) मंद मुसुकुराताहुआ मुख सीधे और चंचल दृष्टिपात करना नए नए बिलास उक्तिसे सरस बात करना मंद मंद गतिसे गमन आरंभ करना और अनमने रीतिसे लीलाके समूह फैलाना युवा अवस्था चढते ही क्या क्या सुंदर हावभाव स्त्रियोंमें नही उत्पन्न होते ॥ ६ ॥

द्रष्टव्येष किमुत्तमं मृगदृशां प्रेमप्रसन्नं मुखं
घ्रातव्येष्वपि किं तदास्यपवनः श्राव्येषु किं तद्वचः ।
किं स्वाद्येषु तदोष्ठपल्लवरसः स्पृश्येषु किं तत्तनु-
र्ध्येयं किं नवयौवनं सुहृदयैः सर्वत्र तद्विभ्रमः ॥ ७ ॥

(सं० टी०) द्रष्टव्यादिषु रूपादिविषयेषु किंकिमुत्तममिति प्रश्नोत्तरप्रकारेणाह–द्रष्टव्येति । सुहृदयैरासक्तचित्तैः द्रष्टव्येषु दर्शनीयवस्तुषु किमुत्तमं द्रष्टव्यं । मृगदृशां मृगलोचनानां स्त्रीणां

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रेम्णा प्रीत्या प्रसन्नं मुखं। घ्रातव्येषु घ्राणयोग्येषु किमुत्तमं तदास्य-पवनो मुखवायुः। श्राव्येषु श्रवणयोग्येषु किमुत्तमं तद्वचो वचनम्। स्वाद्येषु स्वादनेषु किं तस्या ओष्ठपल्लवस्य रसः। स्पृश्येषु स्पर्शयोग्येषु किं तस्यास्तनुः शरीरम्। ध्येयं किं तस्या नवयौवनं तारुण्यम्। सर्वत्र सर्वदा विभ्रमो विलासः स्मरणीयः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

(भा० टी०) रसिकोंके देखनेयोग्य बस्तुओंमें उत्तम वस्तु क्या है मृगनैनी नायकोंका प्रेमसे प्रसन्नवदन सूंघनेकी वस्तुमें उनके मुखकी भाफ सुननेमें मधुरवाणी स्वादिक वस्तुओंमें उनके अधरपल्लवका रस स्पर्शकी वस्तुमें उनका शरीर और ध्यान करनेके योग्य उनका यौवन औ विलास है ॥ ७ ॥

एताः स्खलद्वलयसंहतिमेखलोत्थ-
झङ्कारनूपुररवाहृतराजहंस्यः।
कुर्वन्ति कस्य न मनो विवशं तरुण्यो
वित्रस्तमुग्धहरिणीसदृशैः कटाक्षैः ॥ ८ ॥

(सं० टी०) तरुण्यः कस्य मनः स्वाधीनं न कुर्वंति अपितु सर्वस्य कुर्वंतीत्याह— एता इति। एतास्तरुण्यः कटाक्षैः कस्य पुरुषस्य मनो विवशं स्वाधीनं न कुर्वन्ति। अपि तु सर्वस्य कुर्वन्त्येव। कथंभूताः स्खलंति शब्दायमानानि वलयानि मेखलाश्च तेषां संहतिस्तत उत्थितो झङ्कारो झणत्कारस्तेन सहैतादृशानि नूपुराणि। तेषां रवाच्छब्दादाहृता जिता राजहंसानां स्त्रियो याभिस्ताः। कथंभूतैः कटाक्षैः। वित्रस्ता भयभीता मुग्धा हरिण्यस्तासां। यथा प्रेक्षणानि तत्सदृशैः सर्वथा पुरुषं स्त्रियः विवशं कुर्वंतीति भावः। वसंततिलका वृत्तम् ॥ ८ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(भा० टी०) ऐसी स्त्रियां जिनके चंचलकंकणोंके शब्द क्षुद्रघंटिकाकी ध्वनि और नूपुरके झनकारसे राजहंसिनियोंकी चाल जीत लिया है वे तरुणी भडकी हरिणीके समान नेत्रपातकर किसके मनको विवश नहीं करती ॥ ८ ॥

कुंकुमपङ्ककलङ्कितदेहा गौरपयोधरकम्पितहारा ।
नूपुरहंसरणत्पदपद्मा कं न वशीकुरुते भुवि रामा ॥ ९ ॥

(सं० टी०) अस्यां भुवि रामा स्त्री पुरुषः सर्वथा वशी कुरुते इत्याह– कुंकुमेति । कुंकुमस्य पंकः कर्दमस्तेन कलंकितो देहो यस्याः सा । गौरौ पयोधरौ स्तनौ ताभ्यां कंपितो हारो यस्याः सा । नूपुराण्येव हंसास्तै रणंति शब्दायमानानि पदान्येव पद्मानि यस्याः सा । एवंभूता रामा स्त्री भुवि कं पुरुषं न वशीकुरुते । अपितु सर्वानपि । दोधकमिच्छति भत्रितयाद्गौ इति लक्षणाद्दोधकवृत्तम् ॥ ९ ॥

(भा०टी०) केशर और चंदनसे जिसका देह शोभित है गोरे गोरे स्तनोंपर हार झूमता है और चरणकमलमें हंससे नूपुर बोलते हैं ऐसी सुंदर स्त्रियां इस पृथ्वीपर किस पुरुषका मन नही मोह लेतीं ॥ ९ ॥

नूनं हि ते कविवरा विपरीतबोधा
ये नित्यमाहुरबला इति कामिनीनाम् ।
याभिर्विलोलतरतारकदृष्टिपातैः
शक्रादयोऽपि विजितास्त्वबलाः कथं ताः ॥ १० ॥

(सं० टी०) स्वदृष्टिपातैरिंद्रादीनामपि वशकर्तृत्वसामर्थ्यवतीनां स्त्रीणां कविवरैः क्रियमाणोऽबलात्वव्यवहारो मुधेति कथयंस्तासां बलवत्त्वं दर्शयति– नूनमिति । तत्त्वविचारश्रेष्ठाः नूनं

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निश्चयेन विपरीतबोधाः विपरीतज्ञातारः ये कामिनीनामबला इति नित्यमाहुः वदन्ति । याभिः कामिनीभिरतिशयेन विलोलतरास्तारका येषामेवंभूतैर्दृष्टिपातैः प्रेक्षणैः शक्रादयोऽपि जिताः। तु इति निश्चयेन । कथं ता अबलाः प्रोक्ताः । वसंततिलका वृत्तम् ॥ १० ॥

(भा० टी०) वे श्रेष्ठ कवि निश्चित उलटी समुझवाले हैं जिन्होंने स्त्रियोंका नाम अबला रक्खा है जिनकी चंचल पुतलियोंके कटाक्षसे इंद्रादिक भी हार मानते हैं भला कहो तो वे अबला कैसे हैं ॥ १० ॥

नूनमाज्ञाकरस्तस्याः सुभ्रुवो मकरध्वजः ।
यतस्तन्नेत्रसंचारसूचितेषु प्रवर्तते ॥ ११ ॥

(सं० टी०) अयं मकरध्वजस्तासां नेत्रसंचारैस्तदाकार एव भवतीत्याह—नूनमिति । सुष्ठु भ्रुवौ भ्रुकुटी यस्यास्तस्याः स्त्रियो मकरध्वजः कामः नूनं निश्चितमाज्ञाकर आज्ञापालकोऽस्ति । यतो यस्माद्धेतोस्तस्यास्त्रियो नेत्रसंचारेण नेत्रचालनेन सूचितेषु पुरुषेषु प्रवर्तते प्रवृत्तो भवति । अनुष्टुब् वृत्तम् ॥ ११ ॥

(भा० टी०) कामदेव निश्चै करके स्त्रियोंका आज्ञाकारी सेवक है क्यौं कि जिसे वह आंखोंसे सैन कर देती है उसी पुरुषको वह दबा लेती हैं ॥ ११ ॥

केशाः संयमिनः श्रुतेरपि परं पारं गते लोचने
अन्तर्वक्रमपि स्वभावशुचिभिः कीर्णं द्विजानां गणैः ।
मुक्ताना सततावासरुचिरं वक्षोजकुम्भद्वय-
मित्थं तन्वि वपुः प्रशांतमपि ते शोभं करोत्येव नः॥१२॥

(सं०टी०) केशा इति । केशाः कचाः संयमिन आवृता बद्धाः पक्षे संयमिनो योगिस्वरूपाः संतीति शेषः । तथा लोचने श्रुतेः

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्णस्यापि परं पारं प्रांतं गते स्तः । आकर्णविशाले इत्यर्थः । वा श्रुतेर्वेदस्य पारं गते सांगवेदाध्यायिनि इति ध्वनितमित्यर्थः । तथा स्वभावेनैव शुचिभिः शुद्धैर्द्विजानां दंतानां अथवा ब्राह्मणानां गणैरन्तर्वक्रं कीर्णं व्याप्तं 'दंतविप्रांडजा द्विजा इत्यमरः' तथैव मुक्ताफलानां सततमधिवासो वसतिस्तया रुचिरं शोभायमानं । पक्षांतरे मुक्तानां जीवन्मुक्तानामधिवासस्तेन शोभायमानमित्यर्थः । तथा वक्षोजौ स्तनौ तावेव कुंभौ तयोर्द्वयं हे तन्वि इत्थमुक्तप्रकारेण ते तव वपुः शरीरं प्रशांतमपि नोऽस्माकं क्षोभं करोत्येव । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२ ॥

(भा० टी०) केश संयमी है अर्थात् सुगंधित तैलयुत कंघीसे संवारे नेत्र दोनों श्रुतिके पार होगए हैं अर्थात् कानोंतक अत्यन्त विशाल हैं मुख अन्तरसे सहजही शुचि अर्थात् विमल है ओ द्विजोंके समूहसे भरे अर्थात् दांतोंकि पङ्क्ति किर्णसे चमकते और दोनों स्तनकलशऐ मुक्ताका वास निरंतर अर्थात् मोतियोंके मालासे शोभित है हे स्त्रि सूक्ष्मांगि तेरा शरीर शांतस्वरूपभी है अर्थात् संजमी नियमी श्रुति वेद शुचि पवित्र द्विज ब्राह्मण मुक्ता विरक्त पुरुषपर मुझे तो अनुराग ही उत्पन्न करता है ॥ १२ ॥

मुग्धे धानुष्कता केयमपूर्वा त्वयि दृश्यते ।
यथा हरसि चेतांसि गुणैरेव न सायकैः ॥ १३ ॥

(सं० टी०) सुंदरस्त्रीणां धानुष्कता लोकविलक्षणा इति दर्शयति– मुग्धेति । हे मुग्धे सुंदरि त्वयि केयमपूर्वा प्रसिद्धधानुष्का धनुष्मत्त्वं दृश्यते । यथा पुरुषाणां चेतांसि गुणैर्धनुर्ज्याभिः हरसि सायकैर्बाणैर्न । प्रसिद्धः धन्वी दृश्यमानं लक्ष्यं बाणैः हरति ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्वं त्वदृश्यमपि पुरुषचेतोरूपं लक्ष्यं गुणैरेव हरसि । नतु बाणैरिति विलक्षणा तव धनुष्मत्तेति भावः । अनुष्टुब् वृत्तम् ॥ १३ ॥

(भा०टी०) हे सुंदरी तेरी यह कमनैती विचित्र देख पडती हैं जो चित्तको गुण अर्थात् प्रत्यंचा वा चतुराईहीसे वेधती है बाणसे नहीं ॥ १३ ॥

सति प्रदीपे सत्यग्नौ सत्सु तारारवीन्दुषु ॥
विना मे मृगशावाक्ष्या तमोभूतमिदं जगत् ॥ १४ ॥

(सं० टी०) स्त्रीष्वासक्तः पुरुषः कमपि लोकव्यवहारं न पश्यतीत्याह– सतीति। प्रदीपे सति अग्नौ सति तारा नक्षत्राणि रविः सूर्यः इंदुश्चंद्रश्च तेषु तमनाशके त्वसत्सु । मृगस्य हरिणस्य शावो बालकस्तस्याक्षिणी नेत्रे यस्यास्तया स्त्रिया विना। सर्वं जगत् मे तमोभूतं तमस्वरूपं भाति । स्त्रीकटाक्षेण ताडिताहं भूमौ कार्यमकार्यं किमपि नपश्यामीति भावः । वृत्तमनुष्टुप् ॥ १४ ॥

(भा० टी०) दीपक अग्नि तारे सूर्य्य और चंद्रमा ए सब हैं परंतु एक मृगनैनी मेरी स्त्री बिना मुझे सब जग अंधेरा हैं ॥ १४॥

यद्वृत्तः[1] स्तनभार एष तरले नेत्रे चले भ्रूलते
रागान्धेषु तदोष्ठपल्लवमिदं कुर्वन्तु नाम व्यथाम् ।
सौभाग्याक्षरपङ्क्तिरेव[2] लिखिता पुष्पायुधेन स्वयं
मध्यस्थापि करोति तापमधिकं रोमावली केन सा॥१५॥

(सं०टी०) कुचभारादयः पीडां कुर्वंत्यथापि तदपेक्षया अधिकां पीडां मध्यस्थापि रोमावली करोतीत्याह– यदिति। हे कामिनि यद्यस्मात् कारणात् तव एष वर्तुलः स्तनभारः कुचभारः तरले चंचले नेत्रे चले चंचले शुभे भ्रूलते । इदमोष्ठपल्लवमेतानि

१ उद्वृत्तः २ पंक्तिकेव.

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वाणि अस्मासु नाम इति। निश्चयेन राग इच्छा तयान्धेषु व्यथां कुर्वन्ति तत्कुर्वन्तु । कुतः पुष्पायुधेन मदनेन स्वयं तव भाले सौभाग्याक्षरपंक्तिरेव लिखिता वर्तते। अतोऽस्माकं किमपि न चलति। परंतु इयं तवोदरे रोमावली मध्यस्थापि तापं करोति। तत्केन कारणेन तन्न ज्ञायते तस्मात्सा अधिकतापदात्री भवतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

(भा०टी०) उन्नत स्तनके भार चंचल नेत्र षो भ्रूलता और राग भरे नवीन पत्तोंसे दोनो अधरपल्लव ए रसिकोंके शरीरमें पीडित करें तो करें परंतु कामदेवके हाथकी लिखी सौभाग्यके अक्षरोंकी पंक्तीसी मध्यस्थ रोमावली क्यों अधिक ताप देती है तात्पर्य यह कि उन्नत चंचल रागवान् प्रायः पीडा देत ही है परन्तु मध्यस्थ जिसका काम छुडा देनेका है वह रोमावली क्यौं अधिक पीडा देती है अर्थात् विपरीत करती है ॥ १५ ॥

गुरुणा स्तनभारेण मुखचंद्रेण भास्वता ।
शनैश्चराभ्यां पादाभ्यां रेजे ग्रहमयीव सा ॥ १६ ॥

(सं० टी०) कविरधुना मोहिकां स्त्रियं सबहुमानेन वर्णयति– गुरुणेति। सा स्त्री गुरुणा महता स्तनभारेण कुचभारेण।(अथवा गुरुणा बृहस्पतिना) भास्वता देदीप्यमानेन मुखमेव चंद्रस्तेन (पक्षे भास्वता सूर्येण वा चंद्रेण च) शनैर्मंदं चरतस्ताभ्यां पादाभ्यां चरणाभ्यां वा शनैश्चरेण । ग्रहमयीव सूर्यादिग्रहप्रचुरेव रेजे शोभितवती । वृत्तमनुष्टुब् ॥ १६ ॥

(भा०टी०) स्तनोंके गुरु भारसे प्रकाशमान भास्वानसे मुखचंद्रसे और मंदगामी दोनों चरणसे ग्रहमयसी वहै शोभा देती है अर्थात्

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गुरु बृहस्पति भास्वान् सूर्य मंदगामी शनि चंद्र प्रसिद्ध ही है इन ग्रहोंका नामभी प्रकाशित है ॥ १६ ॥

यस्याः स्तनौ यदि घनौ जघनं विहारि
वक्त्रं च चारु तव चित्त किमाकुलत्वम् ।
पुण्यं कुरुष्व यदि तेषु तवास्ति वाञ्छा
पुण्यैर्विना न हि भवन्ति समीहितार्थाः ॥ १७ ॥

(सं० टी०) पुण्यैर्विना मनोरमवनितालाभो दुर्लभोऽतः पुण्यप्राप्तिविषये यत्नः कार्य इति चित्तप्रार्थनां करोतीत्याह– यस्या इति । हे चित्त यस्याः स्तनौ कुचौ घनौ कठिनौ । तथा च जघनं कटिपुरोभागः विहारी विशेषेण मनोहारि क्रीडायोग्यम् । तथा च वक्त्रं मुखं चारु सुन्दरमस्ति । तर्हि तव व्याकुलत्वं किमर्थं यदि तस्याः तेषु स्तनादिषु तव वाञ्छास्ति । तर्हि त्वं पुण्यं कुरुष्व । समीहितार्थाः अभीप्सितार्थाः वाञ्छितार्थाः पुण्यैर्विना न भवन्ति न सिध्यन्तीत्यर्थः । वसंततिलका वृत्तम् ॥ १७ ॥

(भा०टी०) जिस स्त्रीके स्तन पुष्ट और जघन बिहारकरने योग्य है और मुख सुंदर तौ उन्हे देखकर हे चित्त क्यौं व्याकुल होता है यदि उन्हमें तेरी वांछा होय तौ पुण्य कर क्यौंकी पुण्य विना मनोरथ सिद्ध नही होते ॥ १७ ॥

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्य-
मार्याः समर्यादमिदं वदन्तु ।
सेव्या नितम्बाः किल भूधराणा-
मुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥ १८ ॥

(सं० टी०) उभयोर्भूधरस्त्रीनितंबयोः सुखहेतुत्वात् तयोर्म-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ध्ये आत्यंतिकसुखहेतुत्वं कस्येत्याशयेन पृच्छति– मात्सर्येति । भो आर्याः योग्यायोग्यविचारनिपुणाः यूयं मात्सर्यं परोत्कर्षासहनमुत्सार्य त्यक्त्वा कार्यमवश्यं कर्तव्यं विचार्य च इदं वक्ष्यमाणं समर्यादं शास्त्रीयमर्यादानुल्लंघनपूर्वकं कार्यं वदन्तु तत्किं यदि परमार्थं चेत्तर्हि लोकैः भूधराणां नितम्बाः सेव्याः । नो चेत्स्मरस्य मदनस्य स्मेरो भरस्तेन विलासिनीनां नितम्बाः सेव्या इति । उपजातिर्वृत्तम् ॥ १८ ॥

(भा०टी०) हे पंडितो मत्सरता त्यागिओ मर्यादसहित बिचारकर कहो कि तो पर्वतहीके नितंब सेवने योग्य हैं कि कामदेवकी उमंगसे मुसुक्याती विलासिनी स्त्रियोंके नितंबही सेवने योग्य हैं नितंबपर्वतके मध्यभाग और स्त्रियोंके कटीके पश्चात् भागको कहते हैं ॥ १८ ॥

संसारेऽस्मिन्नसारे परिणतितरले द्वे गती
पण्डितानां तत्त्वज्ञानामृताम्भः प्लुतललित-
धियां यातु कालः कदाचित् । नो चेन्मुग्धाङ्ग-
नाना स्तनजघनभराभोगसंभोगिनीनां
स्थूलोपस्थस्थलीषु स्थगितकरतल-
स्पर्शलोलोद्यतानाम् ॥ १९ ॥

(सं०टी०) इहास्मिन्नसारे संसारे पंडितानां द्विधा कालयापनं भवतीति दर्शयति– संसारेति । अस्मिन्नसारे सारांशरहिते संसारे पण्डितानां द्वे गती स्तः 'गतिः स्त्रीमार्गदर्शयोरिति मेदिनी' अतस्तत्वज्ञानेनैवामृतोदकेन प्लुता तीक्ष्णा धीर्येषामेवंभूतः कालः कदाचिद्यातु गच्छतु एका गतिः । नो चेत्तर्हि स्तनजघनयोर्भरस्तस्मिन् भोगसंभोगो यासां तासां मुग्धाङ्गनानां स्थूलोपस्थ-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्थलीषु भूमिषु स्थगितः करतलस्पर्शस्तस्मिन् लोलानां सतृष्णानामुद्यतानां । तासां संगेन कालो यात्वियं गतिर्द्वितीया अस्मिन्नसति संसारे सदा नितम्बिनीसेवनं तत्वज्ञानवत्सुखसाधनमिति तु तात्पर्यं । वृत्तं स्रग्धरा ॥ १९ ॥

(भा०टी०) यह असार संसार जिसकी अंत अवस्था अतिचंचल है उसमें पंडितोंके हेतु दोई सुलभगति हैं कि तो तत्वज्ञानरूपी अमृतरसमें स्नानकरनेवाली निर्मल बुद्धि है उनका काल अच्छा व्यतीत होता है अथवा सुंदरकामिनी पुष्टस्तन औ जघनसे भोगमें सुखदाई है उनके शरीरपर हाथ दिये चंचलतासे उद्योगमें तत्पर हैं उनका काल भली भांति व्यतीत होता है ॥ १९ ॥

मुखेन चन्द्रकान्तेन महानीलैः शिरोरुहैः ।
पाणिभ्यां पद्मरागाभ्यां रेजे रत्नमयीव सा ॥ २० ॥

(सं०टी०) मोहिकां स्त्रीयं वर्णयति– मुखेनेति । सा प्रसिद्धा स्त्री चंद्रवत्कांतं सुंदरं मुखं तेन (पक्षे चंद्रकांतमणिना) तथा महांतश्च ते नीलास्तैः कृष्णवर्णैः शिरोरुहैः केशैः (पक्षे नीलमणिभिः) तथा च पद्मं रक्तकमलं तद्वद्रागो रक्तिमा ययोस्ताभ्यां पाणिभ्यां हस्ताभ्यां (पक्षे पद्मरागमणिभ्यां) रत्नमयीव रत्नप्रचुरेव रजे शुशुभे । अनुष्टुब् वृत्तम् ॥ २० ॥

(भा०टी०) चंद्रकांतमुख महानील केश और दोनो पद्मराग हाथोंसे ऐसी रत्नमय वह स्त्री शोभा देती है अर्थात् चंद्रकांत महानील पद्मराग तीन प्रकारकी मणिभी होती है ॥ २० ॥

संमोहयन्ति मदयन्ति विडम्बयन्ति
निर्भर्त्सयन्ति रमयन्ति विषादयन्ति ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एताः प्रविश्य सदयं हृदयं नराणा
किं नाम वामनयना न समाचरन्ति ॥ २१ ॥

(सं० टी०) वामलोचनाः स्त्रियः पुरुषं मोहयंतीति दर्शयति–संमोहयंतीति । एताः प्रसिद्धाः वामनयनाः वामलोचनाः नराणां पुरुषाणां सदयं दयायुक्तं हृदयमंतःकरणं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा। संमोहयंति, मदयंति, उत विडंबयंति, च निर्भर्त्सयंति, परं च रमयंति, विषादयंति, खेदमुत्पादयंति । तस्मात्स्त्रियः किं नाम न समाचरंति अपितु सर्वमेव आचरंतीत्यर्थः । वसंततिलका वृत्तम् ॥ २१ ॥

(भा०टी०) मोह लेती मत्त कर देती विटंबना कराती डांट देती रमण कराती और विरहका विषाद देती है ए स्त्रियां मनुष्यके सदय हृदयमें पैठके क्या नहीं करती हैं ॥ २१ ॥

विश्रम्य विश्रम्य वनद्रुमाणां
छायासु तन्वी विचचार काचित् ।
स्तनोत्तरीयेण करोद्धृतेन
निवारयन्ती शशिनो मयूखान् ॥ २२ ॥

(सं० टी०) अथ भोगादिलक्षणमुच्यते–विश्रम्येति । काचित्तन्वी कृशांगी विरहिणी स्त्री वनद्रुमाणां आरण्यकवृक्षाणां छायासु विश्रम्य विश्रम्य विश्रांतिं कृत्वा । आदरार्थे वीप्सा । स्तनोत्तरीयेण स्तनोपरिवस्त्रेण करोद्धृतेन शशिनः चन्द्रस्य मयूखान्किरणान्निवारयन्ती वने अरण्ये विचचार । संचारं कृतवतीत्यर्थः । उपजातिर्वृत्तम् ॥ २२ ॥

(भा०टी०) वनके वृक्षोंकी छायामें विश्राम लेती कोई एक स्त्री

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अपने साडीके अचल हाथसे उठाये चंद्रमाकी किरणोकों रोकती हुई जाती है यहां कृष्णाभिसारिका नायका जानो ॥ २२ ॥

अदर्शने दर्शनमात्रकामा
दृष्ट्वा परिष्वङ्गरसैकलोलाः ।
आलिङ्गितायां पुनरायताक्ष्या-
माशास्महे विग्रहयोरभेदम् ॥ २३ ॥

(सं० टी०) अभिलषितविषयप्राप्तावपि विषयेच्छायास्तृप्तिर्न भवतीत्याह– अदर्शन इति । आयताक्ष्याः प्रिययुवत्या अदर्शने दृष्टिगोचरत्वाभावे दर्शनमेव दर्शनमात्रम् । तस्मिन् कामो लालसा येषां तथाभूताः वयं स्म इति शेषः । अस्ति भवति परोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति भाष्यात् । तां दृष्ट्वा परिष्वङ्गरसे आलिंगनरसे एकस्मिन्नेव लोलाः सतृष्णाः आयताक्ष्यां दीर्घलोचनायां पुना रतिसमय आलिङ्गितायां सत्यां उभयोर्विग्रहयोर्देहयोरभेदं सातत्येनैकत्र स्थितिमाशास्महे इच्छामः । अभिलषितविषयप्राप्तावपि विषयेच्छा न निवर्तत एवेति भावः । वृत्तमुपजातिः ॥ २३ ॥

(भा०टी०) जबतक हम स्त्रीको नही देखते तबतक तो देखनेहीकी इच्छा रहती है देखते हैं तब उससे आलिंगनरसका सुख चाहते हैं और लिपटन पर यह अभिलाषा रखते हैं की यह मृगनैनी हमारे शरीरसे विलग न हो ॥ २३ ॥

मालती शिरसि जृम्भणोन्मुखी
चन्दनं वपुषि कुंकुमान्वितम् ।
वक्षसि प्रियतमा मनोहरा
स्वर्ग एष परिशिष्ट आगतः ॥ २४ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(सं०टी०) स्रक्चंदनादि धारणपूर्वकः मनोहरः प्रियासङ्गमः स्वर्गे अतिसुखद इत्याह– मालतीति । यस्य मालतीपुष्पमाला शिरसि वर्तते । कीदृशी जृम्भणोन्मुखीं विकसन्मुखी विकसिता तथा वपुषि शरीरे चन्दनं कुंकुमेन अन्वितं युक्तं । तथा च वक्षसि हृदये प्रियतमा मनोहरा वर्तते तस्य स्वर्गे अवशिष्टः उर्वरितः एषोऽत्र भूमौ आगतः अत्रापि स्वर्गभोगो भवतीति भावः । रथोद्धता वृत्तम् । तदुक्तं वृत्तरत्नाकरे रोनराविह रत्थोद्धता लगाविति लक्षणात् ॥ २४ ॥

(भा०टी०) शीघ्र खिलनेवाली मालतीकी कलियोंकी माला गलेमें पहिने हों केसरयुक्त चन्दन अंगमें लगाए हों और सुन्दर प्यारी स्त्रियोंको छातीसे लपटाए हों तो यह जानो कि शेष स्वर्गका भोग यहां प्राप्त हुआ है ॥ २४ ॥

प्राङ्मामेति मनागमानितगुणं जाताभिलाषं ततः
सव्रीडं तदनु श्लथोद्यतमनुप्रत्यस्तधैर्यं पुनः ।
प्रेमार्द्रस्पृहणीयनिर्भररहः क्रीडाप्रगल्भा ततो
निःशङ्काङ्गविकर्षणादिकसुखं रम्यं कुलस्त्रीरतम् ॥ २५ ॥

(सं०टी०) संभोगे कुलस्त्रीरतं अतीव रमणीयमित्याह–प्राङ्मामेति। कुलस्त्रीरतं रम्यं कथं प्राक् पूर्वं मां प्रति एति मनागेकवारम् अमानितगुणं स्वयमेव आगमिष्यति । इति कारणात् आदरो नैव कृतः । ततः जाताभिलाषं इच्छा जाता ततः सव्रीडं लज्जया सह आगता । तदनु श्लथोद्यतं शिथिलतया उद्यता । अत्र वृताः अनु पश्चात्प्रत्यस्तधैर्यं त्यक्तधैर्यं पुनः प्रेम्णा आर्द्रः स्पृहणीयः निर्भर आदरः तेन रहः एकान्तक्रीडायां प्रगल्भा त्यक्तलज्जा ततः निःशंकमंगस्य विकर्षणमाकर्षणं तेन अधिकं सुखं ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवं शनैःशनैः त्यक्तलज्जमिति कारणात् रम्यम् मनोहरमस्ति नान्यस्त्रीरतमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २५ ॥

(भा० टी०) पहिले तो नही नही करना यह मनोहर गुण उसमे है फिर अभिलाषा उत्पन्न होना और लज्जासे शरीर ढील देना धैर्य छोडना प्रेमरसमें भींगना सराहने योग्य एकान्त क्रीडाका चातुर्यविस्तार करना फिर निडर हो अंगखैंचनेका अधिक सुखलाभ करना इससे निश्चय जानो कि कुलस्त्रीही की रति अच्छी होती है ॥ २५ ॥

उरसि निपतितानां स्रस्तधम्मिल्लकानां
मुकुलितनयनानां किंचिदुन्मीलितानाम् ।
सुरतजनितखेदस्वार्द्रगण्डस्थलीना-
मधरमधु वधूनां भाग्यवन्तः पिबन्ति ॥ २६ ॥

(सं० टी०) इहास्मिन्संसारेऽनुकूलां स्त्रियमुपभुञ्जाना ये पुरुषास्त एव धन्या इत्याह—उरसीति। उरसि हृदये निपतितानां पतितानामर्थाद्विपरीतसुरते इत्यर्थः । स्रस्तो विध्वस्तो धम्मिल्लः केशपाशो यासां तासाम् । मुकुलिते मीलिते नयने नेत्रे यासां तासाम् । किंचिदीषदुन्मीलितानामीषत्पश्यंतीनां । सुरते जनितो यः खेदः श्रमस्तेन स्विन्ने घर्मयुक्ते गण्डस्थले कपोलौ यासां तासामेवंविधानां वधूनां स्त्रीणामधरमधु अधरासवं ये पिबंति ते भाग्यवन्तः संति । मालिनी वृत्तम् ॥ २६ ॥

(भा०टी०) छातीपर लेटी हुई हैं और सुगंधित केश उनके बिखरे हुए हैं आधे नेत्र मुदे हुए हैं कुछ कुछ हिल रही है मैथुनके श्रमसे उनके गालोंपर पसीने झलक रहे हैं ऐसी स्त्रियोंके अधरमधुको भाग्यवान ही पुरुष पान करते हैं ॥ २६ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आमीलितनयनानां यः सुरतरसोऽनुसंविदं कुरुते ।
मिथुनैर्मिथोवधारितमवितथमिदमेव कामनिर्बहणं॥ २७॥

(सं० टी०) कामाख्यपुरुषार्थस्य निबर्हणमाह– आमीलितेति । आईषन्मीलिते नयने नेत्रे यासां स्त्रीणां यः सुरतरसः अनुसंविदं सुखं कुरुते । इदमेव कामस्य निर्बहणं कर्तव्यं । मिथुनैर्द्वैर्मिथः परस्परमवधारितं ज्ञातमन्योऽन्यं न जानाति गीतिर्वृत्तम् । आर्याप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः । दलयोः कलयति शोभां तां गीतिं गीतवान्भुजङ्गेश इति लक्षणात् ॥ २७ ॥

(भा० टी०) आलस्य भरी नेत्र वाली स्त्रियोंको कामसे तृप्ति करना यही स्त्रीपुरुष दोनोंका परस्पर कामपूजन है ॥ २७ ॥

इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां
यदिह जरास्वपि मान्मथा विकाराः ।
तदपि च न कृतं नितम्बिनीनां
स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा ॥ २८ ॥

(सं० टी०)अवस्थाभेदेन स्त्रीपुरुषयोः स्थितौ व्युत्क्रममाह– इदमिति पुंसां पुरुषाणां यत् यस्मात् जरास्वपि मान्मथा मदनस्य विकाराः कृताः । इदमनुचितं कृतमक्रमश्च क्रमोऽपि नैव । तदपि तथा च नितम्बिनीनां स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा न कृतं । इदमपि अनुचितं कृतम् । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । अयुजि न युग रेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रेति लक्षणात् ॥ ॥ २८ ॥

(भा०टी०) यह विधाताने पुरुषोंमे बडी अनुचित और उलटी बात उत्पन्न की है कि बुढौतीमे भी कामका विकार प्रगट होता है

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ऐसा ही स्त्रियोंको भी नही किया कि जब लौं स्तन न गिरे तभी लौं जिए और काम चेष्टा रक्खें ॥ २८ ॥

एतत्कामफलं लोके यद्द्वयोरेकचित्तता ।
अन्यचित्तकृते कामे शवयोरिव संगमः २९ ॥

(सं० टी०) स्त्रीपुरुषयोरेकचित्ततापूर्वकः सङ्गम एव कामफलमित्याह– एतदिति । लोके यद्द्वयोः स्त्रीपुरुषयोरेकचित्तता एकचित्तत्वमेतदेव कामस्य फलं भवति । अन्यस्मिन्पुरुषे अन्यस्य योषिति वा यच्चित्तं तेन कृते कामे सति शवयोर्मृतयोर्द्वयोः सङ्गम इव भवतीति शेषः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २९ ॥

(भा० टी०) स्त्री और पुरुषके समागममें एकचित्त हो जाना कामदेवका यही मुख्य फल है यदि काममें दोनोंका चित्त और ठौर रहा तौ मृतकोंका सा संगम होता है ॥ २९ ॥

प्रणयमधुराः प्रेमोद्गाढा रसादलसास्तथा
भणितिमधुराः मुग्धप्रायाः प्रकाशितसंमदाः ।
प्रकृतिसुभगा विश्रम्भार्हाः स्मरोदयदायिनो
रहसि किमपि स्वैरालापा हरन्ति मृगीदृशाम् ॥३०॥

(सं० टी०) कामिनीषु स्त्रीष्वत्यंतासक्तस्य पुरुषस्य ताः सर्वस्वं हरंतीत्याह–प्रणयेति । मृगदृशां हरिणाक्षीणां स्त्रीणां रहसि स्वैरं यथेष्टमालापा स्वेच्छा वचनानि किमपि अनिर्वचनीयं सुखं कुर्वन्ति । कथंभूताः आलापाः प्रणयेन प्रीत्या मधुराः प्रेम्णा उद्गाढाः अतिशयरसादलसाः । तथा भणितौ रतिकूजिते मधुराः मुग्धप्रायाः अस्फुटाः अप्रकाशिताः । प्रकर्षेण मदा यैस्ते प्रकाशितसंमदाः प्रकृत्या स्वभावेन सुभगाः सुन्दराः विश्रं-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भार्हाः विश्वासयोग्याः स्मरस्य कामस्य उदयं ददतीति ते स्मरोदयदायिनः हरिणीवृत्तम् ॥ ३० ॥

(भा० टी०) सुसीलतासे मीठे प्रेम रसकी पूर्णतासे ढीले स्वरसे सुखदाई सुननेमें सुंदर आनन्द प्रकाश करनेवाले सहजही सुडौल विश्वासभीने अर्थात् कामदेवके उदय करनेवाले ऐसे एकांतमें स्त्रियोंके स्वच्छन्द सुभाषण मनको हरण करलेते हैं ॥ ३० ॥

आवासः क्रियतां गाङ्गे पापवारिणि वारिणि ।
स्तनमध्ये तरुण्या वा मनोहारिणि हारिणी ॥ ३१ ॥

(सं०टी०) इहामुत्र फलभेदेन पुरुषस्य कर्तव्यतामाह— आवास इति । पुरुषेण पापं हरति तत्स्वभावे गङ्गाया इदं गात्रं तस्मिन् वारिणि जले तत्तीरे इति सूचितं । आवासः वसतिः क्रियतां पुण्यसंपादनार्थमिति भावः । वा अथवा हारो मुक्ताहारोऽस्ति यस्मिंस्तस्मिन्मनोहारिणि तरुण्या युवत्याः स्तनद्वये कुचद्वये आवासः स्थितिः क्रियताम् । ऐहिकसुखसंपादनमित्यर्थः । अनुष्टुब् वृत्तम् ॥ ३१ ॥

(भा०टी०) गंगाके तटपर वास करना जिसका जल पापहरनेवाला है अथवा युवास्त्री हारवालीके स्तनोंके मध्य बसना उसका हार मन हर लेता है ॥ ३१ ॥

प्रियपुरतो युवतीनां तावत्पदमातनोतु हृदि मानः ।
भवति न यावच्चंदनतरुसुरभिर्मधुसुनिर्मलः पवनः ॥३२॥

(सं० टी०) मलयानिलादि सामग्री समवधाने सति स्त्रीणां मनसि मनोदयो न भवतीत्याह— प्रियेति तावत् । प्रियस्य पुरतः अग्रभागे युवतीनां तरुणीनां मानः अहंकारः पद मातनोतु विस्तारयतु । यावच्चंदनतरुणा चंदनवृक्षेण सुरभिः सुगंधिः अत

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एव मधुरः निर्मलः स्वच्छः पवनोऽनिलो न भवति आर्या वृत्तम् ॥ ३२ ॥

(भा० टी०) गर्ववाली स्त्रियोंके हृदयमें यह प्रसिद्ध मान तभी लौं ठहरता है जब लौं चंदनकी सुगंध भरी मलयाचलकी वायु नहीं चलती ॥ ३२ ॥

(अथ ऋतुवर्णनम् । तत्रादौ वसन्तस्य)

परिमलभृतो वाताः शाखा नवांकुरकोटयो
मधुरविरतोत्कण्ठा वाचः प्रियाः पिकपक्षिणाम् ।
विरलसुरतस्वेदोद्गारा वधूवदनेन्दवः
प्रसरति मधौ रात्र्यां जातो न कस्य गुणोदयः ॥ ३३ ॥

(सं० टी०) वसंतसमये सर्वेषां कामवर्धकपदार्थगुणानां प्रादुर्भावो भवतीति तत्रादौ वसंतं वर्णयति– परिमलेति । परिमलभृतः परिमलयुक्ताः वाताः पवनाः वान्तीति शेषः । वृक्षाणां शाखाः शिफाः 'शाखा शिफावरोहः स्यादित्यमरः' नवांकुरकोटयः नवांकुरयुक्ताः अभवन् । पिकपक्षिणां कोकिलपक्षिणां प्रियाः मधुरविरतोत्कण्ठावाचः उच्चैरुत्कण्ठितमधुरवाचः अभवन् । विरलः स्वल्पः सुरते संभोगे यः स्वेदस्तस्योद्गमो प्राकट्यं येषु । तथाभूता वधूनां वदनान्येवेन्दवश्चंद्राः अभवन् । एवं मधौ वसन्ते प्रसरति प्रकटिते सति अभवत् । तस्य मधोः रात्र्यां कस्य गुणोदयो मदनाविर्भावो न जातः । वसन्तस्य मनोहरत्वं सर्वोत्कर्षमिति भावः । हरिणीवृत्तम् ॥ ३३ ॥

(भा० टी०) सुगंधित पवन चल रही है वृक्षोंकी शाखोंमें नए पत्रोंके अंकुर निकले हैं कोकिलादि पक्षियोंकी वाणी मधुर सुंदर उत्कंठाभरी प्यारी लगती है और स्त्रियोंके मुखचंद्रपर रतिश्रमके विलग

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बिलग प्रस्वेदबूंदके कणे शोभित हैं ऐसी वसंतऋतुकी रात्रिमें किस किस वस्तुमें गुणकी ज्योती नही प्रकाश होती ॥ ३३ ॥

मधुरयं मधुरैरपि कोकिला-
कलकलैर्मलयस्य च वायुभिः ।
विरहिणः प्रणिहन्ति शरीरिणो
विपदि हन्त सुधापि विषायते ॥ ३४ ॥

(सं०टी०) मध्विति । अयं मधुर्वसन्तः शरीरिणोऽपि विरहिणः मधुरैरपि कोकिलानां पिकानां कलकलैः शब्दैः । तथा मलयस्य वायुभिः प्रणिहंति मारयति । ननु कोकिलाकलकला मधुराः । तथा वायुरपि प्रियकरः एभिर्मरणं न घटते इत्यत आह— विपदि विपत्काले सुधा अमृतमपि विषायते विषमिवाचरति विषवद्घातयतीति भावः । हंत इति खेदे । द्रुतविलंबितं वृत्तम् । द्रुतविलंबितमाह नभौ भराविति लक्षणात् ॥ ३४ ॥

(भा०टी०) मधुरमधुर कोलिलोंके शब्द और मलयाचलके पवनके यह चैत्रमास विरहियोंका वध करता है इससे यह जान पडताहै कि विपत्तिमें अमृतभी विष हो जाता है ॥ ३४ ॥

आवासः किल किंचिदेव दयितापार्श्वे विलासालसः
कर्णे कोकिलकाकलीकलरवः स्मेरो लतामण्डपः ।
गोष्ठी सत्कविभिः समं कतिपयैः सेव्याः सितांशोः कराः
केषांचित्सुखयन्ति नेत्रहृदये चैत्रे विचित्राः क्षपाः ॥३५॥

(सं० टी०) आवास इति आवासः वसतिः किल इति श्रूयते विलासेन अलसः मन्दः दयितायाः स्त्रियाः किंचिदेव स्मरेः प्रियो भवति । कर्णे कोकिलानां काकलीसूक्ष्मध्वनिः । तथा

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कलरवः गंभीरो रवः शब्दः प्रियो भवति लतानां मण्डपः प्रियो भवति । कतिपयैः सत्कविभिः समं गोष्ठी प्रिया भवति । सितांशोः चंद्रस्य कराः किरणाः सेव्याः भवन्ति । एते पदार्थाः केषांचिन्नेत्रहृदये सुखयन्ति । ये प्रवासिनस्तेषां दुःखरूपा भवन्ति । एवं चैत्रमासादौ क्षपानिशा विचित्रा भवन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३५ ॥

(भा० टी०) किल किंचित बिलाससे शिथिल हो प्यारीके संग रहना कानसे कोकिलाके शब्दकी कलकलाहट सुनना और चांदनीका सुख उठाना ऐसी सामग्रीसे चैत्रमासकी विचित्र रातें किसी पुण्यवानहीके हृदय और नेत्रोंको सुख देती हुई वीतती है किल किंचित हाव उसे कहतें हैं कि जहां क्रोध आंसु हर्ष भय प्रीति और रुखाई ए सब भाव एक ही समय होय ॥ ३५ ॥

पान्थस्त्रीविरहानलाहुतिकलामातन्वती मञ्जरी
माकन्देषु पिकाङ्गनाभिरधुना सोत्कण्ठमालोक्यते ।
अप्येते नवपाटलापरिमलाः[1] प्राग्भारपाटच्चरा
वांति क्लांतिवितानतानवकृतश्रीखण्डशैलानिलाः ॥३६॥

(सं० टी०) पान्थेति । अन्यत् किं वसन्ते भवति माकंदेषु आम्रवृक्षेषु मञ्जरी पान्थस्य पथिकस्य स्त्री तस्या विरह एवानलोऽग्निस्तस्मिन्नाहुतिकलामातन्वती विस्तारयन्ती । एवंभूता मञ्जरी पिकाङ्गनाभिः सोत्कण्ठमालोक्यते । अथ च श्रीखण्डशैलश्चंदनपर्वतसंधिनोनिला मारुताः । प्राग्भारपाटच्चरा वान्ति । कथंभूताः नवा चासौ पाटला च तस्याः परिमला येषु । तथाभूताः ।

१ परिमलप्राग्भारः.

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुनश्च क्लांतेर्वितानस्य तानवं कुर्वंतीति तथाभूताः एतादृशे वसन्ते कस्योत्कण्ठा न भवेत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३६ ॥

(भा० टी०) बटोहियोंकी विरहिनी स्त्रियां उनकी विरहाग्निमें आहुति कला फैलाती हुई जो आमके मौर हैं उन्हे कोकिला बडे अभिलाषसे देखती हैं इस वसन्त ऋतुमें ए नवीन पाटल पुष्पके सुगन्धके पुंजको चुरानेवाले और विरह विस्तार नया करनेवाले मलयाचलके पवनभी गवन कररहे हैं ॥ ३६ ॥

सहकारकुसुमकेसरनिकरभरामोदमूर्छितदिगन्ते ।
मधुरमधुविधुरमधुपे मधौ भवेत्कस्य नोत्कण्ठा ॥ ३७ ॥

(सं० टी०) सहकारेति । कथंभूते मधौ वसन्ते सहकारस्याम्रवृक्षस्य 'आम्रश्चूतो रसालोसौ सहकारोतिसौरभ इत्यमरः' कुसुमानां केसराणि तेषां निकरः समुदायस्तस्य भरो अतिशयित आमोदो गन्धस्तेन मूर्छिताव्याप्ता दिगन्ता यस्मिन् । पुनः कथंभूते मधुरमधुपुष्परसस्तस्मिन् मधुरा आसक्ता मधुपा भ्रमरा यस्मिन् एतादृशे वसन्तौ कस्य पुरुषस्य मनसि उत्कंठा न भवेदपितु सर्वस्यापि भवेदित्यर्थः । आर्या वृत्तम् ॥ ३७ ॥

(भा० टी०) आमकी मौरे वसन्तऋतुमें केसरसमूहकी सुगन्धसे दिशाओंमें छाय रहीं और मीठे मीठे मकरन्दपान कर जिसमें भ्रमर उन्मत्त हो रहे हैं ऐसे ऋतुराजमें किसे उत्कण्ठा नहीं होती ॥ ३७ ॥

अथ ग्रीष्मवर्णनम् ।

अच्छाच्छचन्दनरसार्द्रकरा मृगाक्ष्यो
धारागृहाणि कुसुमानि च कौमुदी च ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मन्दो मरुत्सुमनसः शुचि हर्म्यपृष्ठं
ग्रीष्मे मदं च मदनं च विवर्धयन्ति ॥ ३८ ॥

(सं० टी०) ग्रीष्मर्तौ एते पदार्थाः हर्षकामवर्धकाः भवंतीति । तत्पदार्थपुरःसरं क्रमप्राप्तं ग्रीष्मं श्लोकत्रयेण वर्णयति—अच्छाच्छेति । अच्छाच्छः विमलतमो यश्चन्दनरसस्तेनार्द्राः करा यासां ता मृगाक्ष्यो मृगनयनाः स्त्रियः तथा च धारागृहाणि जलयन्त्रगृहाणि कुसुमानि पुष्पाणि च कौमुदी चंद्रकला मन्दो मरुद्वायुः सुमनसो लताः हर्म्यपृष्ठं शुचि । एते पदार्थाः ग्रीष्मे मदं च मदनं च वर्धयन्ति । वसंततिलका वृत्तम् ॥ ३८ ॥

(भा० टी०) अति स्वच्छचन्दनके रससे जिन स्त्रियोंका हाथ भीना है फुहारे वाले मंदिर सुगन्धित पुष्प विकसित चांदनी सुगन्धित पुष्प युत मन्द मन्द पवन और महलकी श्वेत छत ए सब सामग्री ग्रीष्मऋतुमें कामदेवके मदको बढाते है ॥ ३८ ॥

स्रजो हृद्यामोदा व्यजनपवनश्चन्द्रकिरणाः
परागः कासारो मलयजरजः सीधु विशदम् ।
शुचिः सौधोत्सङ्गः प्रतनु वसनं पङ्कजदृशो
निदाघे तूर्णं तत्सुखमुपलभन्ते सुकृतिनः ॥ ३९ ॥

(सं० टी०) किञ्च स्रज इति । स्रजः पुष्पमालाः हृद्यो मनोहारि आमोदः परिमलो यासां ताः व्यजनस्य तालवृन्तकस्य पवनो वायुः 'व्यजनं तालवृन्तकमित्यमरः' चन्द्रकिरणाः परागः पुष्परजः । कासारः सरोवरं मलयजं चन्दनं तस्य रजः सीधु मद्यं विशदं शुचिः । सौधो राजसदनं तस्य उत्सङ्गः उपरिभागः प्रतनु कोमलं सूक्ष्मं वसनं पङ्कजदृशः कमलनयनाः स्त्रियः । ए-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तेषां पदार्थानां ग्रीष्मे सुखं तूर्णं शीघ्रं सुकृतिनो लभन्ते शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३९ ॥

(भा०टी०) अच्छी सुगंधित माला पंखेका वायु चांदनी पुष्पोंका पराग तडाग चंदन उज्ज्वल मद्य श्वेत धामकी अच्छी ऊंची छत अच्छे मलमलसे महीन वस्त्र और कमलनैनी सुंदर स्त्री इत्यादि पदार्थोंसे ग्रीषमऋतुमें पुण्यवान पुरुष सुख उठाते हैं ॥ ३९ ॥

सुधाशुभ्रं धाम स्फुरदमलरश्मिः शशधरः
प्रियावक्त्राम्भोजं मलयजरजश्चातिसुरभि ।
स्रजो हृद्यामोदास्तदिदमखिलं रागिणि जने
करोत्यन्तः क्षोभं न तु विषयसंसर्गविमुखे ॥ ४० ॥

(सं०टी०) सुधेति। सुधया शुभ्रं धाम गृहं स्फुरन्तः अमलाः स्वच्छाः रश्मयः किरणा यस्यासौ शशधरश्चन्द्रः प्रियाया वक्त्राम्भोजं मुखकमलं अतिसुरभि सुगन्धि मलयजं रजो धूलिः स्रजो माल्यानि हृद्यः मनोहरः आमोदो गन्धो यासां तास्तदिदमखिलं सर्वं रागिण्यनुरागवति जने एतेषु पदार्थेषु विषयेषु रागो यस्य । तस्मिन् जने अन्तःक्षोभं करोति नतु विषयसंगर्गविमुखे जने क्षोभं करोति । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ४० ॥

(भा०टी०) चूनासे छुह अच्छा उज्ज्वल धाम निर्मल चांदनीका चंद्रमा प्यारीको मुखकमल सुगन्धित चन्दन अच्छे सुगंधित पुष्पोंकी माला ए सब वस्तु अनुरागीपुरुषोंके हृदयमें अत्यंत क्षोभ करते हैं परंतु विषयके संसर्गसे जो विमुख हैं उनके हृदयमें नहीं ॥ ४० ॥

अथ वर्षासमयः ।

तरुणी चैषा दीपितकामा
विकसितजातीपुण्यसुगन्धिः ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उन्नतपीनपयोधरभारा
प्रावृट् कुरुते कस्य न हर्षम् ॥ ४१ ॥

(सं० टी०) तरुणी चैषेति। एषा प्रावृट् तरुणीव युवतिरिव कस्य पुरुषस्य हर्षं न कुरुते । अपितु सर्वस्यापि हर्षं कुरुते इत्यर्थः (तनुते इत्यपि पाठः) कथंभूता प्रावृट् तरुणी च दीपित उद्दीपितः कामो यया पक्षे यस्यां च । विकसिता प्रफुल्लिता जातिर्मालती लता यस्यां पक्षे केशादौ धारणत्वेन विकसिता जातयो जातिपुष्पाणि यस्यामत एव पुण्यो मनोज्ञः सुगन्धो यस्यां । पक्षे अङ्गादि सौगन्ध्यं तरुणीपक्षेपि तथैव ज्ञातव्यम् । पुनः कथंभूता उन्नता उच्चाः पीनाः पुष्टाः पयोधराः मेघा यस्य पक्षे उन्नतौ उच्चौ पीनौ पुष्टौ पयोधरौ स्तनौ यस्या इति उपचित्रावृत्तम्। तदुक्तं वृत्तरत्नाकरे। नवमे भवति गुरावुपचित्रा इति ॥४१॥

(भा०टी०) तरुणीके वेषवाली कामदेवको उदित करनेवाली जातिपुष्पके सुगन्धको विकाश करनेवाली जिसके पुष्ट पयोधरके उभाड उन्नत हैं ऐसी वर्षाऋतु किसको नहीं हर्षित करती है जाती जूही लता वा जावित्री पयोधर मेघ और स्तनकोभी कहते हैं ॥ ४१ ॥

वियदुपचितमेघं भूमयः कन्दलिन्यो
नवकुटजकदम्बामोदिनो गन्धवाहाः ।
शिखिकुलकलकेकारावरम्या वनान्ताः
सुखिनमसुखिनं वा सर्वमुत्कण्ठयन्ति ॥ ४२ ॥

(सं० टी०) वियदिति । वियद्गगनमुपचिता मेघा यस्मिन् तत् उपचितमेघं कंदला जाताः यासु ताः कन्दलिन्यो भूमयः नवांकुरयुक्तो नवाः नूतनाः कुटजाः कदम्बाश्च । तेषामामोदो गन्धो येषु । एवं तु ते गन्धवाहाः वायवः । शिखिकुलस्य मयू-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रकुलस्य केकारावाः वाणीशब्दास्तैरम्या वनान्ताः वनदेशाः। एते प्रावृषि प्रावृट्काले सुखिनमसुखिनं वा सर्वमुत्कंठयंति मदनाविर्भावेन उत्कण्ठितं कुर्वन्ति। मालिनी वृत्तम् ॥ ४२ ॥

(भा०टी०) मेघसे व्याप्त और प्रफुल्लित पृथ्वी आकाश अर्थात् नए नए अंकुरोंपर ओसके जलसे पूर्ण नवीन कुटज ओ कदम्बके पुष्पोंके समूह सुगंधित वायु और मयुरोंकी झुंडकी सुन्दरवाणीसे रमणीय वनके प्रांतभागमें ए सब सुखी और दुखी पुरुषोंको उत्कण्ठा देते हैं ॥ ४२ ॥

उपरि घनं घनपटलं तिर्यग्गिरयोपि नर्तितमयूराः।
वसुधाकंदलधवला तुष्टिं पथिकः क्व यातु संत्रस्तः॥ ४३॥

(सं० टी०) स्त्रीविरहखिन्नानां मार्गस्थानां मेघादिदर्शनेन स्थितिमाह—उपरीति। कश्चन पथिकः मार्गं गच्छति। यस्य उपरि घनं निबिडं घनानां पटलं तिर्यगागमनप्रदेशे नर्तिता मयूरा येषु ते गिरयः पर्वताः वसुधा पृथिवी कन्दलैः धवला एवं सति पथिकः विरहेण क्व तुष्टिं संतोषं यातु प्राप्नोतु। तस्मात्प्रेयसी सहवासो अतीवसुखद इति भावः। वृत्तमार्या ॥ ४३ ॥

(भा० टी०) ऊपर घन घोर छाय रहा है दहिने बांए पहाडोंमें मयूर नाच रहे हैं नीचे भूमिकी दूब ओसोंसे धवली हो रही हैं ऐसे समयमें दीन बटोही दृष्टि किधर पातकरें अर्थात् चारो और विरहके उद्दीपनही करनेवाले हैं ॥ ४३ ॥

इतो विद्युद्वल्ली विलसितमितः केतकितरोः
स्फुरद्गन्ध प्रोद्यज्जलदनिनदस्फूर्जितमितः।
इतः केकिक्रीडाकलकलरवः पक्ष्मलदृशां
कथं यास्यन्त्येते विरहदिवसाः संभृतरसाः ॥ ४४ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(सं० टी०) पक्ष्मलदृशां स्त्रीणां विरहव्यथामाह—इत इति। इतः विद्युद्वल्ली विद्युल्लता। इतः केतकितरोः स्फुरन्नतीव गन्धः। इतः प्रकर्षेण उद्यज्जलदनिनदस्य मेघशब्दस्य स्फूर्जितं स्फुरणं इतः केकिनां मयूराणां क्रीडासु कलकलरवः बहुभिः क्रियमाणो कोलाहलाख्यो शब्दः। एवं सति पक्ष्मलदृशां स्त्रीणा संभृतरसाः रसवन्तः विरहदिवसा एते कथं यास्यन्ति गमिष्यंति शिखरिणी-णी वृत्तम् ॥ ४४ ॥

(भा०टी०) एक और विद्युतछटाका विलास एक ओर केतकी-सुगन्ध एक ओर मेघकी गर्जना और एक ओर मयूरकी क्रीडा कल कल शब्द ए सब जहां एकत्र हैं वे विरहके दिन रसभरे स्त्रियोंके कैसे बीतेंगे ॥ ४४ ॥

असूचीसंसारे तमसि नभसि प्रौढजलद-
ध्वनिप्राप्ते तस्मिन् पतति दृषदो नीरनिचये।
इदं सौदामिन्याः कनककमनीयं विलसितं
मुदं च म्लानिं च प्रथयति पथिष्वेव सुदृशाम्॥४५॥

(सं० टी०) विरहस्त्रीणां ग्लानिं हर्षं चाह— असूचीति। असूचीसंसारे न सूच्यते संसारो यस्मिन् तमसि अंधकारे एवंभूते नभसि श्रावणमासे 'नभः खं श्रावणो नभ इत्यमरः' कथंभूते प्रौढाश्च ते जलदाश्च। तेषां ध्वनिप्राप्ते दृषदः पाषाणा उपरि नीरेण जलेन सह निचये समूहे पतति। एवमिदं सौदामिन्या विद्युतो विलसितं स्फुरणं। कनकवत्कमनीयं सुंदरं सदृशां स्त्रीणां पथिष्वेव मार्गेष्वेव मुदं हर्षं च। विरहिणां म्लानिं च म्लानतां च प्रथयति प्रकटीकरोति। शिखरिणी वृत्तम् ॥ ४५ ॥

(भा०टी०) ऐसे गाढे अन्धकारमें जिसमें सुई न प्रवेश कर स-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

के जो आषाढ वा श्रावणके मासमें बडे मेघके शब्द ओ पत्थर सहित जलवृष्टिमें विजुलीका बारमवार चमकना सो स्त्रियोंको अपने अपने वटोही पतियोंके प्रति सुखदुःख उत्पन्न करताहै ॥ ४५ ॥

आसारेण न हर्म्यतः प्रियतमैर्यातुं बहिः शक्यते
शीतोत्कम्पनिमित्तमायतदृशा गाढं समालिंग्यते ।
जाताः शीतलशीकराश्च मरुतो वान्त्यन्तखेदच्छिदो
धन्यानां बत दुर्दिनं सुदिनतां याति प्रियासंगमे ॥ ४६॥

(सं० टी०) धन्यपुरुषाणां सुदिनतामाह—आसारेति । मेघच्छन्ने दुर्दिने दिनोदये जातेपि सति प्रियतमैः पतिभिः निद्रारसेन आसारेण संतापेन धारा यदा बहिर्हर्म्यतः गृहात् यातुं गन्तुं न शक्यते । तदा शीतोत्कंपनिमित्तमायतदृशा विस्तीर्णनेत्रया स्त्रिया गाढमत्यन्तं यथासमालिंग्यते । अथ च मरुतो वायवः शीतलाः शीकरा अंबुकणाः येषां ते खेदच्छिदो जाताः उत्पन्नाः एवं धन्यानां पुण्यवतां प्रियासंगमे स्त्रीसंगमे दुर्दिनमपि सुदिनतां याति प्राप्नोति बतेति हर्षे । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४६ ॥

(भा०टी०) वर्षाकी झडीमें स्त्रीलोग धामके बाहर नही निकल सक्ती हैं और पीतमसे आलिंगन किए जाती हैं कि बडा जाडा लगता ओ देह कांपता है यों कह कह इसी निमित्त स्त्रियोंसे पीतमभी आलिंगन करते जाते हैं और बाहर नही निकल सक्ते और ठंढे ठंढे जलके कणोंसहित वायु मैथुनके अन्तमें श्रम हरनेवाला वह रहा है ऐसे धन्य पुरुषोंको प्यारीके संगमें दुर्दिनभी सुदिन हो जाते है ॥ ४६ ॥

अथ शरत् ।

अर्धं नीत्वा निशायाः सरभससुरतायासखिन्नश्लथागः

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रोद्भूतासह्यतृष्णो मधुमदनिरतो हर्म्यपृष्ठे विविक्ते ।
संभोगक्लान्तकान्ताशिथिलभुजलतातर्जितं कर्करीतो
ज्योत्स्नाभिन्नाच्छधारं पिबति न सलिलं शारदं मंदभाग्यः ४७

(सं० टी०) क्रमप्राप्तां शरद् वर्णयति—अर्धेति । कश्चन पुरुषः कामी निशायाः अर्धं नीत्वा पश्चात् सरभसं सुरते मैथुने आयासः कष्टं तेन खिन्नः खेदं प्राप्तः । अत एव श्लथांगः सन् हर्म्यपृष्ठे प्रासादोपरिभागे विविक्ते एकांते प्रकर्षेण उद्भूता असह्या तृष्णा तया मधुमदनिरतः शारदं सलिलं न पिबति । स मन्दभाग्यः । कथंभूतं सलिलं संभोगक्लांता कष्टीभूता कांता तस्याः शिथिलभुजलता तया तर्जितं निषेधितम् । वृत्तं स्रग्धरा ॥ ४७ ॥

(भा०टी०) आधी रात व्यतीत भए वेग सहित मैथुनके श्रमसे जिसके अंग थकित हैं मद्यमें मत्त है प्यासे छत पर स्वच्छ और एकान्त ठौरमें बैठे हैं वैसेही मैथुनमे थकी स्त्री शिथिलभुजाओंसे झारी लाकर जिन्हे देती है चांदनीमें स्वच्छ धार उसकी देख पडती है ऐसा शरदऋतुका जल मंदभागी नही पीता ॥ ४७ ॥

हेमन्ते दधिदुग्धसर्पिरशना मांजिष्ठवासोभृतः
काश्मीरद्रवसान्द्रदिग्धवपुषः खिन्ना विचित्रैः रतैः ।
पीनोरस्थलकामिनीजनकृताश्लेषा गृहाभ्यन्तरम्
तांबूलीदलपूगपूरितमुखा धन्याः सुखं शेरते ॥ ४८ ॥

(सं० टी०) क्रमप्राप्तं हेमन्तं वर्णयति— हेमन्तेति । हेमन्ते ऋतौ केचित्पुरुषाः दधि च दुग्धं च सर्पिः घृतं च एतानि अशनं येषां । ते मांजिष्ठं मंजिष्ठया रंजितं वासो वस्त्रं बिभ्रति ते काश्मीरं कुंकुमकेसरं तस्य द्रवः रसः तेन सान्द्रं निबिडं दिग्ध-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मुपलिप्तमेवंभूतं वपुः येषां । तैर्विचित्रैः रतैः सुरतैः खिन्नाः खेदं प्राप्ताः पीनं मांसलमुरःस्थलं यस्य । एवंभूतः कामिनीजनः स्त्री जनस्तेन कृताः आश्लेषा आलिंगनानि येषां । ताम्बूलीदलैः पूगैः पूरितानि मुखानि येषां ते । एवंभूताः धन्याः गृहाभ्यंतरं गृहमध्ये सुखं शेरते निद्रां कुर्वन्ति शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

(भा०टी०) दही दूध घृत और सुगन्ध सिखरन भोजन किये केशर कस्तूरी सघन सर्वांग लगाए अनेक प्रकारके आसन भेदकी रतिसे खिन्न पुष्ट जंघे ओ स्तनवाली स्त्रियां जिन्हे लपटाए पान ओ सुपारी खाय मञ्जिठके रंगे वस्त्रधारण किए प्यारीके साथ धन्य पुरुषही हेमंतऋतुमें सोते हैं ॥ ४८ ॥

अथ शिशिरः ।

चुंबन्तो गंडभित्तीरलकवति मुखे सीत्कृतान्यादधाना
वक्षःसूत्कंचुकेषु स्तनभरपुलकोद्भेदमापादयन्तः ।
ऊरूनाकंपयंतः पृथुजघनतटात्स्रंसयंतोंऽशुकानि
व्यक्तं कांताजनानां विटचरितकृतः शैशिरा वांति वाताः४९

(सं० टी०) द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां शिशिरर्तुं वर्णयति—चुंबन्त इति । शिशिरे कामिनः भोगकाले यथा कुर्वन्ति तथा वायवोऽपि कुर्वन्ति इति शेषः । अलकवति केशवति मुखे गण्डभित्तीः कपोलप्रदेशान् प्रति प्रबला वायवः मुखे केशान् इतस्ततो नयन्ति तेनैव मिषेण चुम्बंति । पुनः कथं सीत्कृतं आदधाना शीतातिशयेन सर्वेऽपि सीत्कृतानि कुर्वन्ति । तान्येव वायुभिः कृतानि उत्कंचुकेषु वक्षःस्सु स्तनभारे पुलकोद्भेदमापादयन्तः उरूनाकम्पयन्तः पृथुजघनतटात् अंशुकानि स्रंसयंतः निष्कासयंतः । एवं कांताजनानां विटचरितकृतः विटा भाण्डाः तेषां चरितमिव

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुर्वन्ति । ते शैशिराः शिशिरे भवा वाताः वायवो वांति वहन्ति। स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ४९ ॥

(भा० टी०) कामीपुरुष भोगकालमें जैसा आचरन करते हैं तद्वत यह शशिरऋतुका वायुभी करता हैः—केशवलिसे कपोल (गाल) भित्तिका चुंबन करता है औ शीतकी सबब सीत्कारशब्द करता है वही वायु स्तनोंको रोमांचित करता है औ पृष्ठ जघनसटसे वस्त्रको दूर करता है इसप्रकार कांताजनोंको विट (स्त्रीलंपट) के समान चरित हैं जिसके ऐसा शिरसंबंधी वायु चलरहा है ॥ ४९ ॥

केशानाकलयन्दृशो मुकुलयन्वासो बलादाक्षिपन्
आतन्वन्पुलकोद्गमं प्रकटयन्नालिंग्य कम्पं शनैः ।
वारं वारमुदारसीत्कृतकृतो दन्तच्छदान्पीडयन्
प्रायः शैशिर एष संप्रति मरुत्कांतासु कांतायते ॥ ५० ॥

(सं० टी०)केशानिति। अथ शैशिरः वस्त्रं मरुत्संप्रति इदानीं कान्तासु स्त्रीषु कान्तायते कान्त इव भवति । तत्कथं केशानाकलयन् दृशः दृष्टीः मुकुलयन् वासः वस्त्रं बलादाक्षिपन्निष्कासयन् पुलकाः रोमांचाः तेषामुद्गममातन्वन् विस्तारयन् आलिंग्य शनैः कंपयन् वारंवारमुदाराणि बहूनि सीत्कृतानि कारयन् दन्तच्छदान् ओष्ठान् पीडयन् । एवंप्रायः कांत एव भवति ऋतुवर्णनमिति कामिनां विषयिणां मनोरथास्तथा इति भावः । कथं तेषां कर्तव्यानि ज्ञात्वा त्यक्तव्यानि च इति कारणादुक्तानि अधुना पक्षद्वयनिरूपणम् । वृत्तं पूर्वोक्तम् ॥ ५० ॥

(भा०टी०) बालोंको बिखेरता आखें किंचित् मूंदता साडी बलात्कारसे उठाता देहमें रोमांचित करता चलनेमें उद्वेग और कम्प प्रगट करता बेरबेर सीसीकरनेमें ओठोंको पीडित करता इस प्र-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कारका शिशिरऋतुका वायु पतिकासा आचरण करता है ॥ ५० ॥

असाराः सन्त्वेते विरतिविरसायासविषया
जुगुप्सन्तां यद्वा ननु सकलदोषास्पदमिति ।
तथाप्यन्तस्तत्वे प्रणिहितधियामप्यतिबल-
स्तदीयोनाख्येयः स्फुरति हृदये कोऽपि महिमा ॥५१॥

(सं० टी०) असारेति । यत् यस्मात् कारणात् वा इति विकल्पे । ननु इति वितर्के इदं सकलदोषास्पदं इति । जुगुप्संतां निन्दां कुर्वतां एते विरतिविरसाः विरतौ विरसा एवंभूता विषयाः असाराः निःसाराः सन्तु । तथापि तत्त्वे प्रणिहितधियां वशीकृतबुद्धीनामपि । तदीयः तस्याः स्त्रियाः अयं तदीयः कोपि महिमा । अतिबलः बलवान् न आख्येयः वक्तुं न शक्यः । एवंभूतः स्फुरति इदमेवाश्चर्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५१ ॥

(भा० टी०) यह सब भोगविषय असार और वैराग्यमें विरस करनेवाले हों और इन्हें सब दोषोंका ग्रह समझकर यदि लोग निंदाभी करें तौभी इन विषयोंकी महिमा अतिबलवान है की कहनेके योग्य नहीं अंतस्तत्व अर्थात् ब्रह्मविचारमें जिनकी बुद्धि स्थिर हो रही है उनके हृदयमें भी प्रकाशित होती है ॥ ५१ ॥

भवन्तो वेदान्तप्रणिहितधियामाप्तगुरवो
विदग्धालापानां वयमपि कवीनामनुचराः ।
तथाप्येतद्भूमौ न हि परहितात् पुण्यमधिकं
न चास्मिन् संसारे कुवलयदृशो रम्यमपरम् ॥ ५२ ॥

(सं० टी०) अस्मिन्संसारे कुवलयदृशः परं रम्यं नास्तीत्याह— भवन्त इति । भवन्तो यूयं वेदान्ते प्रकर्षेण निहिता बुद्धिर्यैस्तेषामा-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

साश्च गुरवश्च वयं तु विदग्धाः आलापाः शब्दा येषां । तथाभूतानां कवीनां अनुचराः सेवकास्तथापि नहि परहितात्पुण्यमधिकं एतद्भूमौ अस्मिन्संसारे कुवलयदृशः अपरं रम्यं नास्ति इति जानीमः रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणीति शिखरिणी वृत्तम् ॥ ५२ ॥

(भा० टी०) तुम वेदांतवेत्ताओंके मंत्रगुरु अर्थात् शिक्षक हो और मैंभी विचित्रकाव्यशास्त्रविनोदी कवियोंका दास हौं तथापि यह हम ठीक निवेदन करते हैं कि इस संसारमें पराया हितकरनेसे अधिक अन्य पुण्य नहीं और कमलनैनी स्त्रियोंसे अधिक दूसरी सुंदर वस्तु नहीं ॥ ५२ ॥

किमिहबहुभिरुक्तैर्युक्तिशून्यैः प्रलापै-
र्द्वयमिह पुरुषाणां सर्वदा सेवनीयम् ।
अभिनवमदलीलालालसं सुन्दरीणां
स्तनभरपरिखिन्नं यौवनं वा वनं वा ॥ ५३ ॥

(सं० टी०) पुरुषैः अधिकारभेदेन द्वयं सर्वदा सेव्यमित्याह—किमिति । इह लोके बहुभिरुक्तैर्वचनैः किं प्रयोजनं । कथंभूतैरुक्तैर्युक्तिशून्यैः प्रलापैः अर्थविरहितैः तर्हि मयोच्यते तच्छ्रूयतां इह पुरुषाणां पुरुषैर्द्वयं सर्वदा सेवनीयम् । किं अभिनवा नूतना अपूर्वा मदस्य लीलास्ताभिः लालसं सुन्दरीणां स्तनभरेण परिखिन्नं यौवनं सेवनीयं । अथवा वनं सेवनीयम् । मालिनी वृत्तम् ॥ ५३ ॥

(भा०टी०) युक्तिशून्य प्रलाप अर्थात् बकवादसे क्या प्रयोजन

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

है पुरुषोंको दोही वस्तु सर्वदा सेवने योग्य है नवीन मदांधलीलाभिलाषी और स्तनभारसे खिन्न ऐसे सुंदरियोंके यौवन अथवा बन ॥ ५३॥

सत्यं जना वच्मि न पक्षपाता-
ल्लोकेषु सर्वेषु च तथ्यमेतत् ।
नान्यन्मनोहारि नितम्बिनीभ्यो
दुःखैकहेतुर्न च कश्चिदन्यः ॥ ५४ ॥

(सं० टी०) सुखदुःखयोर्हेतुभूताः स्त्रिय एवेत्याह—सत्यमिति। भो जनाः अहं सत्यं वच्मि वदामि । न पक्षपातात्सर्वेषु इदमेतत्तथ्यं यथार्थं तत्किं नितम्बिनीभ्यः स्त्रीभ्यः मनोहारि मनस्तुष्टिकरं। अन्यद्वितीयं नास्ति विषयिणां परमार्थिनां तु स्त्रीभ्यः दुःखैकहेतुः दुःखस्य कारणमन्यन्नास्ति । स्यादिंद्रवज्रा यदितौ जगौग इति लक्षणादिन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ५४ ॥

(भा०टी०) हे लोगों यह हम सत्य कहतेहै इसमें कुछभी पक्षपात नही करते संसारमें यह विदित है की स्त्रियोंके व्यतिरेक कोई मनहरण करनेवाली और दुःखदाई अन्यवस्तुभी नहीं है ॥ ५४ ॥

अथ दुर्विरक्तप्रशंसा ।

तावदेव कृतिनामपि स्फुरत्येष निर्मलविवेकदीपकः ।
यावदेव न कुरंगचक्षुषां ताड्यते चपललोचनाञ्चलैः ५५

(सं० टी०) विवेकी पुरुषो यावत्कुरङ्गचक्षुषां कटाक्षैः न ताड्यते तावदेव तस्य विवेकः स्फुरतीति कुरङ्गदृशां स्त्रीणां विवेकध्वंसत्वमाह—तावदिति। कुरङ्गचक्षुषां हरिणीदृशां चपलानि चञ्चलानि लोचनानि नेत्राणि तान्येव अञ्चलाः प्रांतभागास्तैर्यावदेव न ताड्यते । तावदेव कृतिनां विवेकिनां हृदि अंतःकरणे एष

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निर्मलः कामादिमलरहितो विवेकदीपकः स्फुरति । एवं च स्त्री-कटाक्षेण विवेकिनामपि विवेकध्वंसो भवतीति तात्पर्यं । रोनरा-विह रथोद्धता लघाविति लक्षणाद्रथोद्धता वृत्तम् ॥ ५५ ॥

(भा०टी०) विवेकियोंकेभी निर्मलविवेकका दीपक तभीतक प्रकाशित रहता है जबतक मृगनयनी स्त्रियोंके चंचल लोचनरूपी आंचलसे नहीं बुझाया जाता ॥ ५५ ॥

वचसि भवति संगत्यागमुद्दिश्यवार्ता
श्रुतिमुखरमुखानां केवलं पण्डितानाम् ।
जघनमरुणरत्नग्रन्थिकाञ्चीकलापं
कुवलयनयनानां को विहातुं समर्थः ॥ ५६ ॥

(सं० टी०) केवलं सर्वे जनाः स्त्रीसंगत्यागवार्ताकारिणो भवन्ति परंतु तज्जघनत्यागी पुरुषो दुर्लभ इत्याह—वचसीति । श्रुतिमुखरमुखानां बहुवक्तॄणां पंडितानां केवलं संगत्यागं स्त्रीसंगत्यागमुद्दिश्य वचस्येव केवलं वार्ता भवति । न तु त्यागं कुर्वन्ति । किमिति कुवलयनयनानां कमलनयनानां स्त्रीणां मणीनां ग्रन्थिः कांचीकलापो यस्मिन् तत् जघनं विहातुं त्यक्तुं कः समर्थः । न कोऽपीत्यर्थः । मालिनी वृत्तम् । तदुक्तं रत्नाकरे—ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति लक्षणात् ॥ ५६ ॥

(भा० टी०) संगत्यागकरनेकी कथा शास्त्रवक्ता पंडितोंके मुखसे केवल कथनमात्रही है नही तो लालरत्नजडित करधनीवाली कमलनैनी स्त्रियोंके जघनस्थल छोडनेमें कौन समर्थ है ॥ ५६ ॥

स्वपरप्रतारकोऽसौ निन्दति योलीकपण्डितो युवतीः ।
यस्मात्तपसोऽपि फलं स्वर्गस्तस्यापि फलं तथाप्सरसः ५७॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(सं० टी०) स्वपरेति । अलीकपंडितो यः पुरुषः युवतीर्निन्दति असौ स्वस्यापि परस्यापि प्रतारकः प्रतारणामात्रं अलीकं वृथा करोति । किमिति यस्मात्कारणात्तपसोऽपि फलं स्वर्गस्तस्यापि फलमप्सरसः । त्रिष्वंशकेषु पादो दलयोराद्येति दृश्यते यस्याः । पथ्येति नाम तस्याश्छंदोविद्भिः समाख्यातमिति लक्षणात् । पथ्या वृत्तम् ॥ ५७ ॥

(भा०टी०) जो स्त्रियोंकी निंदा करता है वह झूठा पंडित है आप तो ठगाही गया पर औरोंकोभी ठगाता है क्योंकि तपस्याका फल स्वर्ग और स्वर्गका फल अप्सराभोग है सो यह प्राप्त है ॥ ५७ ॥

मत्तेभकुम्भदलने भुवि सन्ति शूराः
केचित्प्रचण्डमृगराजवधेऽपि दक्षाः ।
किं तु ब्रवीमि बलिनां पुरतः प्रसह्य
कन्दर्पदर्पदलने विरला मनुष्याः ॥ ५८ ॥

(सं० टी०) मत्तेभादिगर्वहरणे शूराः संति परंतु कंदर्पदर्पदलने मनुष्याः विरला इत्याह—मत्तेभेति । मत्तो मदोन्मत्तो यो इभः गजः तस्य कुम्भो गण्डस्थलं तस्य दलने विदारणे भुवि शूराः संति । केचित्प्रचण्डोऽत्यंतकोपनः यो मृगराजः सिंहः तस्य वधेपि हननेपि दक्षाः समर्थाः संति । किंतु कंदर्पः कामस्तस्य यो दर्पः गर्वस्तस्य दलने विदारणे मनुष्याः विरलाः संतीति । बलिनां बलवंतानां पुरतोऽग्रभागे प्रसह्य हठात् 'प्रसह्य तु हठार्थकमित्यमरः' अहमित्यध्याहारः ब्रवीमि । वसंततिलका वृत्तम् ॥ ५८ ॥

(भा० टी०) उन्मत्त हाथीके मस्तक विदारनेवाले शूर इस पृथ्वीपर अनेक हैं और प्रचंडसिंहके मारनेमें दक्ष योधाभी कितनेही हैं

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परन्तु बलवानोंके आगे हम हठकर यह कहते हैं कि कामदेवके मदका दलनेवाला कोई बिरलाही पुरुष होगा ॥ ५८ ॥

सन्मार्गे तावदास्ते प्रभवति स नरस्तावदेवेन्द्रियाणा
लज्जां तावद्विधत्ते विनयमपि समालम्बते तावदेव ।
भ्रूचापाकृष्टमुक्ताः श्रवणपथगता नीलपक्ष्माण एते
यावल्लीलावतीनां न हृदि धृतिमुषो दृष्टिबाणाः पतन्ति॥

(सं० टी०) नरो यावद्विलासवतीनां दृक्शरैर्विद्धो न भवति तावदेव सन्मार्गादिकं कुरुते इत्याह—सन्मार्गेति । नरस्तावत्सन्मार्गे आस्ते इन्द्रियाणां जेता तावत्प्रभवति समर्थो भवति । तावल्लज्जां विधत्ते विनयमपि तावत्समालंबते यावल्लीलावतीनां विलासवतीनां एते दृष्टिबाणाः हृदि हृदये न पतन्ति । कथंभूताः बाणाः भ्रूरेव चापो धनुः तेन आकृष्टाश्च ते मुक्ताश्च । तु पुनः श्रवणपथं कर्णपथं गताः कर्णपर्यंतं गताः । पुनः कथंभूताः नीलपक्ष्माणः नीलानि नेत्रपक्ष्माणि त एव पुंखाः पक्षाः येषां ते । पुनः कथंभूताः धृतिं धैर्यं मुष्णंति चोरयंति ते धृतिमुषः वृत्तं स्रग्धरा ॥ ५९ ॥

(भा० टी०) पुरुष सतमारगमें तभीतक रहता है इंद्रियोंको उसी समयतक वशमें रख सकता है और लज्जा विनयभी उसीकालतक रहती है की जबतक लीलावती सुंदर स्त्रियोंके नैनरूपी बाण श्यामबरौनीरूपी पंख धारण किये भौंहरूपी धनुष कानोंतक खैंचके धैर्यछुडानेवाले छुटकर हृदयमें नहीं लगते ॥ ५९ ॥

उन्मत्तप्रेमसंरम्भादारभन्ते यदंगनाः ।
तत्र प्रत्यूहमाधातुं ब्रह्मापि खलु कातरः ॥ ६० ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(सं० टी०) आदरपूर्वकं अङ्गनाभिः कार्यं कर्म तस्योल्लंघने ब्रह्मापि न समर्थ इत्याह—उन्मत्तेति। उन्मत्तमविचारितं यत्प्रेम तस्य संरंभादादरात् यत्कार्यमङ्गना स्त्रिया आरभन्ते । तत्र प्रत्यूहं विपरीतं कर्तुं ब्रह्मापि खलु निश्चयेन कातरः । असमर्थः वृत्तमनुष्टुब् ॥ ६० ॥

(भा०टी०) अतिप्रेमके उमंगसे उन्मत्त होकर स्त्रीलोग जिस कामका आरम्भ करदेती हैं उस कामके रोकनेकी ब्रह्माकीभी शक्ति नहीं ॥ ६० ॥

तावन्महत्त्वं पाण्डित्यं कुलीनत्वं विवेकिता ।
यावज्ज्वलति नाङ्गेषु हतः पञ्चेषुपावकः ॥ ६१ ॥

(सं० टी०) यावत्पुरुषः कामवशगो न भवति तावदेव महत्त्वादयो गुणाः संतीत्याह—तावदिति। यावत्पुरुषस्यांगेषु अवयवेषु पञ्चेषुः मदन एव पावकोऽग्निर्न ज्वलति । तावदेव महत्त्वं पूज्यत्वं पाण्डित्यं विवेकित्वं सदसद्विवेकत्वं कुलीनता तिष्ठति । वृत्तमनुष्टुब् ॥ ६१ ॥

(भा० टी०) बडाई पंडिताई विवेक और कुलीनता ए सब मनुष्यकी देहमें तभीतक रहती हैं जबतक शरीरमें कामाग्नि नहीं प्रज्वलित होती ॥ ६१ ॥

शास्त्रज्ञोऽपि प्रथितविनयोऽप्यात्मबोधोऽपि बाढं
संसारेऽस्मिन् भवति विरलो भाजनं सद्गतीनाम् ।
येनैतस्मिन्निरयनगरद्वारमुद्घाटयन्ती
वामाक्षीणां भवति कुटिलभ्रूलता कुञ्चिकेव ॥ ६२ ॥

(सं० टी०) शास्त्रेति । शास्त्रं जानातीति शास्त्रज्ञः प्रथितविनयश्च । बाढमत्यंतमात्मबोधः ज्ञानी सद्गतीनां उत्तमगतीनां

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भाजनं पात्रं । एतादृशः पुरुषः अस्मिन्संसारे विरलः कदाचित् क्वचिद्भवति । तर्हि सर्वेऽपि तादृशाः कुतो न भवंति । तत्र कारणमस्ति येन कारणेन एतस्मिन् संसारे वामाक्षीणां सुनयनानां स्त्रीणां कुटिला वक्रा भ्रूलता आकुंचिका भवति आकर्षणं भवति । कथंभूता भ्रूलता निरयनगरस्य द्वारमुद्घाटयंती उच्चाटयंती । मंदाक्रांता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरूचेदिति लक्षणात् । मंदाक्रांता वृत्तम् ॥ ६२ ॥

(भा०टी०) शास्त्रज्ञ और विनयपूर्वकभी प्रसिद्ध हो परन्तु इस संसारमें दृढतासे सद्गतिका पात्र कोई विरलाही पुरुष होता है इस हेतुकि यहां नर्कनगरके द्वारका ताला सुंदर नेत्रवाली स्त्रियोंकी टेढी भौंह लता घुमती कुंजीकी नांई खोलती है ॥ ६२ ॥

कृशः काणः खंजः श्रवणरहितः पुच्छविकलो
व्रणी पूयक्लिन्नः कृमिकुलशतैरावृततनुः ।
क्षुधाक्षामो जीर्णो मृन्मयकपालार्पितगलः
शुनीमन्वेति श्वा हतमपि निहन्त्येव मदनः ॥ ६३ ॥

(सं० टी०) मदन वेगो अतिदुःसह इति श्वदृष्टांतेनाह—कृशेति । कृशः क्षीणः काणः एकनेत्ररहितः खंजः एकपादेन हीनः श्रवणरहितः पुच्छविकलः व्रणी सर्वांगे व्रणा यस्य । पूयेन क्लिन्नः लिप्तः कृमीणां कुलं बाहुल्यं तस्य शतैः आवृततनुः क्षुधया क्षामः कृष्टीभूतः जीर्णः वृद्धोऽपि वरः मृन्मयपात्रस्य कपालः कंठः । तेन अर्पितगलः । एतादृशः श्वा शुनीमनुपृष्ठत एति । अतो मदनः हतं अपि च आदौ शरीरावस्थया मृतप्रायं निहंति मारयति । विवेको नास्तीत्यर्थः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ६३ ॥

१ पीवरकेति पाठान्तरम् (एतच्चिन्त्यम्)

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(भा०टी०) मदनका वेग बहुत कठिन है जैसे दुबला, काणा, लंगडा, कनकटा, दुमटुट्टा, शरीरमें क्षत उसमेसे पीब वह रही है; हजारों कीडे जिसमें भरे हैं औ क्षुधासे पीडित, गलेमें घडेका मुह अटक रहा है ऐसे ऐसे क्लेशोंसे व्याप्त छतेभी कुत्ता शुनी (कुतिया) के पीछे दौडता है, खेदकी बात है की अपने शरीरकष्टसे मरता है उस्कोभी यह मदन मारता है तो औरकी क्या कहूँ ॥ ६३ ॥

स्त्रीमुद्रां झषकेतनस्य जननीं सर्वार्थसम्पत्करीं
ये मूढाः प्रविहाय यांति कुधियो मिथ्याफलान्वेषिणः ॥
ते तेनैव निहत्य निर्दयतरं नग्नीकृता मुण्डिताः
केचित्पञ्चशिखीकृताश्च जटिलाः कापालिकाश्चापरे॥६४॥

(सं० टी०) यथा लोके राजा दण्डयति तथा स्त्रीरूपमुद्रया कामाख्यो राजा सर्वान् दण्डयतीत्याह—स्त्रीति। राज्ञो मुद्रया सर्वं कार्यं भवति। अतो झषकेतनस्य मदनस्य स्त्री मुद्रा भवति। अनया सर्वं भवति अतो मुद्रां विहाय त्यक्त्वा ये मूढाः कुधियः कुत्सितबुद्धयः यानि मिथ्याफलानि स्वर्गादिकानि अप्रत्यक्षाणि तानि अन्वेषयन्ति ते मूढाः। कथंभूतां स्त्रीमुद्रां। मदनस्य जननीमुत्पादयंतीं सर्वार्थानां सम्पादनं करोतीति। यस्याधीने मुद्रा तस्य सर्वाः सम्पदो भवंति यो मुद्राया उल्लंघनं करोति तस्य राजा दण्डकरो भवति मारयति च। अतो मदनेन ते मूढास्तेनैव कर्मणा निहत्य निर्दयतरं यथास्यात्तथा नग्नीकृता मुण्डिताश्च। केचित्पंचशिखीकृताः केचिज्जटिलाः। केचिदपरे कापालिकाः पात्रं करे धृत्वा भिक्षाटनं कारिताः। राजापि येनानयः कृतः तस्य एवमेव दण्डं करोतीत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६४ ॥

(भा० टी०) स्त्रियां कामदेवकी मुद्रा सब अर्थ और संपत्की क-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रनेवाली हैं जो मूढ कुबुद्धि उन्हे छोड स्वर्गादिककी इच्छासे निकल भागता है उन्हें विरक्तके वेषमें न समझो बरन कामदेवने दया त्यागि दण्ड कर उन्हे नंगा किया सिर मुंडवाया किसीके पांच चोटी जटा रखवा हाथमें ठीकरा दे भीख मङ्गवाया ॥ ६४ ॥

विश्वामित्रपराशरप्रभृतयो वाताम्बुपर्णाशना-
स्तेऽपि स्त्रीमुखपङ्कजं सुललितं दृष्ट्वैव मोहं गताः ॥
शाल्यन्नं सघृतं पयोदधियुतं भुञ्जन्ति ये मानवा-
स्तेषामिंद्रियनिग्रहो यदि भवेद्विंध्यस्तरेत्सागरम् ॥६५॥

(सं० टी०) इंद्रियनिग्रहोऽतिदुर्घट इति विश्वामित्रादिदृष्टांतेनाह—विश्वामित्रेति। वातं वायुं च अम्बु उदकं च शुष्कपर्णानि च अश्नन्ति भक्षयंति ते वाताम्बुपर्णाशनाः। एवंभूताः विश्वामित्रपराशरप्रभृतयः तेऽपि स्त्रीमुखपंकजं सुललितं सुन्दरं दृष्ट्वैव दर्शनमात्रेणैव मोहं गताः प्राप्ताः। किमुत यतः शाल्यन्नं तंडुलौदनं तदपि सघृतं पुनः पयोदधियुतं ये मानवा मनुष्याः भुंजंति। तेषामिन्द्रियनिग्रहः बत खेदेन कथं भवेत्। अत्र दृष्टांतः यदि विंध्याद्रिः सागरं तरेत्। तदाऽपूर्वोयमिंद्रियनिग्रहः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६५ ॥

(भा० टी०) विश्वामित्र पराशर इत्यादि बडे बडे ऋषि जो वायु जल और पत्ते खाय पीके रह जाते थे वेभी स्त्रीके कमलरूप मुखको देखके मोहको प्राप्त हुए. अब जो मनुष्य अन्न घी दूध दही इत्यादि अच्छे व्यञ्जन भोजन करते हैं उनकी इंद्रियां जो वशमे हो जाय तौ समुद्रपर विंध्याचलके तैरनेमें क्या आश्चर्य है ॥ ६५ ॥

॥ इति दुर्विरक्तप्रशंसा समाप्ता ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ स्त्रीणां परित्यागप्रशंसा ।

संसारेऽस्मिन्नसारे कुनृपतिभुवनद्वारसेवावलम्ब-
व्यासंगव्यस्तधैर्यं कथममलधियो मानसं संविदध्युः ॥
यद्येताः प्रोद्यदिंदुद्युतिनिचयभृतो न स्युरम्भोजनेत्राः
प्रेंखत्काञ्चीकलापाः स्तनभरविनमन्मध्यभागास्तरुण्यः ॥

(सं०टी०) इहास्मिन्संसारे कुनृपतिभुवनद्वारसेवाखिन्नांतः-करणः पुरुषास्तरुणस्त्रीदर्शनेन स्वस्थचित्ता भवंतीत्याह—संसारेति । प्रकर्षेणोद्यदिंदोर्द्युतीनां तेजसां निचयं समुदायं बिभ्रति ताः प्रेंखन् शब्दायमानः काञ्चीकलापो यासां ताः स्तनानां कुचानां भरेण विनम्रः मध्यभागो यासां ताः । एवं भूताः एताः अम्भोजनेत्राः स्त्रियः तरुण्यो न स्युः नः आसन् । तर्हि अमलधियो मानवा अस्मिन् असारे संसारे कुनृपतयः कुत्सिता नृपतयस्तेषां भवनद्वाराणां गृहद्वाराणां सेवावलम्बने व्यासंगस्तेन व्यस्तधैर्यं एवं मानसं मनः कथं विदध्युः कुर्युः । एतस्य भावः यदि स्त्रियो न आसन् तदा बुद्धिमन्तः सेवां न कुर्युः । स्त्रीनिमित्तं राजसेवां कुर्वंति इति व्यासंगेन मनः चंचलमधैर्यं भवति । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ६६ ॥

(भा० टी०) उदितचंद्रमाकी सी कांतिधारी कमलनेत्रवाली झुलतीहुई करधनीकी लरियोंवाली और स्तनभारसे झुकी कटिवाली युवती स्त्री यदि न हो अर्थात् इनसे स्नेह न होय तौ इस असारसंसारमें निर्मलबुद्धिवाले मनुष्य खोटे राजोंके द्वारकी सेवामें नानाभांतिके कलंकसे अधीर चित्त क्यौं करें ॥ ६६ ॥

सिद्धाध्यासितकन्दरे हरवृषस्कन्धावगाढद्रुमे

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गङ्गाधौतशिलातले हिमवतः स्थाने स्थिते श्रेयसि ॥
यः कुर्वीत शिरःप्रणाममलिनं मानं मनस्वी जनो
यद्यत्रस्तकुरङ्गशावनयना न स्युः स्मरास्त्रं स्त्रियः ॥६७॥

(सं० टी०) सिद्धेति। यदि स्मरास्त्रं स्त्रियो न स्युः नासन् तदा हिमवतः हिमालयस्य स्थाने स्थिते स्थित्वा कामेन कः शिरः प्रणाममलिनं कुर्वीत। कथंभूताः स्त्रियः। अत्रस्ता ये कुरंगशावास्तेषां नयनानीव नयनानि यासां ताः। कथंभूते हिमवतः स्थाने सिद्धैः अध्यासिताः अधिष्ठिताः कंदरा गुहा यस्य। हरवृषो नंदी तेन स्कंधेन अवगाढा अवरुद्धा द्रुमा यस्मिन्। पुनः गंगाधौतानि शिलातलानि यस्मिन् श्रेयसि पुण्यरूपे। अयं भावः। प्रशस्तं शुद्धं मनो यस्य स मनस्वी जनः यस्य मनः शुद्धं तस्य साधने तस्य अनपेक्षा यदा मलिनं मनस्तदा मनसः शुद्ध्यर्थं साधनांतराणि कर्तव्यानि। संप्रति मनो मलिनं स्त्रीभिरेव क्रियते। अतः स्त्रीणां प्रभावा एव उत्पन्ना न स्युः। तदा मनोपि मलिनं नैव भवेत्। तदा मनस्वी जनः हिमवतःस्थाने गत्वा शिरः प्रणामेन किमर्थं मलिनं करिष्यति। मलिनतायाः कारणं स्त्री एव। स्त्री मदनस्य अस्त्रं। यस्यांगं संगच्छति स मूर्छितो भवति। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६७ ॥

(भा०टी०) सिद्ध लोग जिस कंधरामें बैठे हैं और महादेवजीका बैल जहां वृक्षोंमें कंधा रगडता फिरता है और गंगाजलसे जहांके पाषाण धोए जाते हैं ऐसा हिमालयका स्थान कल्याणदायक छोडकर कौन मनस्वी पुरुष लोगोंके समीप जाकर माथा झुकाय प्रणाम कर अपने मानको मलीन करता यदि त्रस्त हरिणशावकनैना ऐसी कामास्त्ररूप कामिनी घरमें न होती तो ॥ ६७ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संसार तव निस्तारपदवी न दवीयसी ।
अन्तरा दुस्तरा न स्युर्यदि रे मदिरेक्षणाः ॥ ६८ ॥

(सं० टी०) अस्यां भुवि संसारेच्छुजनेन मदिरेक्षणासेवनमेव कार्यं इत्यभिप्रायेणाह—संसारेति । रे संसार यदि अन्तरा त्वन्मध्ये मदिरेक्षणाः स्त्रियो दुस्तराः न स्युस्तदा तव निस्तारपदवी स्थितिः न दवीयसी अतिदीर्घा नैव । वृत्तमनुष्टुप् ॥ ६८ ॥

(भा०टी०) यह संसार तुझसे पार होना कुछ दुस्तर न था यदि अच्छे नेत्रवाली कठिन स्त्रियां बीचमें बाधक न होती ॥ ६८ ॥

॥ इति स्त्रीणां परित्यागविधिः ॥

अथ यौवनप्रशंसा ।

राजन्तृष्णांबुराशेर्नहि जगति गतः कश्चिदेवावसानं
को वार्थोऽर्थैः प्रभूतैः स्ववपुषि गलिते यौवने सानुरागे ॥
गच्छामः सद्म तावद्विकसितनयनेंदीवरालोकनानां
यावच्चाक्रम्य रूपं झटिति न जरया लुप्यते प्रेयसीनाम् ६९

(सं० टी०) तृष्णांबुराशेः दुर्जयत्वमाह—राजन्निति । भो राजन् इह जगति कश्चिदेव तृष्णाम्बुराशेः तृष्णासमुद्रस्य अवसानं पारं नहि गतः । स्ववपुषि स्वशरीरे यौवने च सानुरागे अतिप्रिये गलिते सति प्रभूतैः पुष्कलैः अर्थैर्द्रव्यैः को वाऽर्थः प्रयोजनं । तावद्विकसितानि नयनान्येव इंदीवराणि तैः आलोकितुं द्रष्टुं शीलं यासां तासां प्रेयसीनां प्रियाणां सद्म गृहं प्रति गच्छामः । यावत् जरया तासां रूपमाक्रम्य झटिति शीघ्रं न लुप्यते । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ६९ ॥

(भा०टी०) हे महाराज इस तृष्णारूपी समुद्रके कोई पार न गया और जब हमारी अनुरागभरी युवाअवस्था देहहीमें जीर्ण हो गई

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तब अधिक द्रव्यही प्राप्त करके हमे क्या करना है, तो शीघ्रही अपने घर क्यों न चले जांए ऐसा न हो कि विकसितकुमुद और कमल ऐसे देखनेवाली हमारी प्यारियोंके रूप वृद्धावस्था घुला घुला बिगाड न डाले यहां कुमुद रात्रिविकासी, और कमल दिनविकासीसे अभिप्राय है इससे यह सूचना होती है कि वे रातदिन हमारा मारग देखती होगी ६९

रागस्यागारमेकं नरकशतमहादुःखसंप्राप्तिहेतु-
र्मोहस्योत्पत्तिबीजं जलधरपटलं ज्ञानताराधिपस्य ।
कन्दर्पस्यैकमित्रं प्रकटितविविधस्पष्टदोषप्रबन्धं
लोकेऽस्मिन्न ह्यनर्थं निजकुलदहनं यौवनादन्यदस्ति ७०

(सं० टी०) नानाविधदोषास्पदं यौवनमाह—रागेति । अस्मिन् लोके यौवनात्तारुण्यादन्यत् द्वितीयमनर्थकरं नास्ति । कथंभूतं यौवनं रागस्य इच्छाया एकमगारं गृहं नरकाणां शतानि तेषु महादुःखानि तेषां प्राप्तिस्तस्य हेतुः कारणं मोहस्योत्पत्तिः । तस्या बीजं ज्ञानलक्षणस्य ताराधिपस्य चंद्रस्य जलधरपटलं मेघपटलमाच्छादकं कन्दर्पो मदनस्तस्य एकं मित्रं प्रकटिता विविधा नानाप्रकाराः स्पष्टा दोषास्तेषां प्रबन्धं रचनां निजं स्वकीयं कुलं तस्य दहनं दाहकं । एवं यौवनं निंद्यमिति भावः । म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयमिति स्रग्धरा वृत्तम् ॥७०

(भा०टी०) अनुरागका घर सैंकडों नरकोंके दुःख प्राप्त होनेका हेतु मोहके उत्पत्तिका बीज ज्ञानरूपी चन्द्रमाके ढाकनेका मेघ कामदेवका एकही मित्र अनेकदोषोंका प्रगट करनेवाला और वैराग्य औ नीतिका हरण करनेवाला इसलोकमें युवा अवस्थाके व्यतिरेक दूसरा कोई अनर्थ नहीं ॥ ७० ॥

शृङ्गारद्रुमनीरदे प्रचुरतः क्रीडारसस्रोतसि

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रद्युम्नप्रियबान्धवे चतुरतामुक्ताफलोदन्वति ।
तन्वीनेत्रचकोरपारणविधौ सौभाग्यलक्ष्मीनिधौ
धन्यः कोऽपि न विक्रियां कलयति प्राप्ते नवे यौवने ७१

(सं० टी०) एतादृशं नूतनं यौवनं प्राप्य यो विकारं न व्रजति स धन्य इत्याह—शृङ्गारेति । यः नवे नूतने यौवने तारुण्ये प्राप्ते सति विक्रियां विकारं न कलयति न करोति । स धन्यः पुण्यवान् कथंभूते यौवने । शृंगारा एव द्रुमास्तेषां नीरदे यथा जलप्राप्तौ वृक्षाः शोभन्ते । तथा यौवनेन शृंगाराः शोभन्ते प्रचुरक्रीडानां रसस्तेषां स्रोतसि सेतौ प्रद्युम्नो मदनस्तस्य प्रिये बान्धवे बन्धौ चतुरतालक्षणानि मुक्ताफलानि तेषामुदन्वति समुद्रे तन्वी सुन्दरस्त्री तस्या नेत्रे एव चकोरौ तयोः पारणं । तस्य विधाने सौभाग्यलक्ष्मीनिधौ स्थापनापात्रे । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७१ ॥

(भा०टी०) शृङ्गाररूपी वृक्षोंका सीचनहारा मेघ विस्तरित क्रीडारसका सोता कामदेवका प्यारा भ्राता चतुरतारूपी मोतियोंका समुद्र स्त्रियोंके नेत्ररूपी चकोरका पूरणचन्द्र और सौभाग्यलक्ष्मीका एकपात्र ऐसी युवाअवस्था पाकर जो पुरुष विकारको नही प्राप्त होता सो धन्य है ॥ ७१ ॥

अथ कामिनीगर्हणप्रशंसा ।

कान्तेत्युत्पललोचनेति विपुलश्रोणीभरेत्युत्सुकः
पीनोत्तुङ्गपयोधरेति सुमुखाम्भोजेति सुभ्रूरिति ।
दृष्ट्वा माद्यति[1] मोदतेऽतिरमते प्रस्तौति जानन्नपि[2]
प्रत्यक्षाशुचिपुत्तिकां स्त्रियमहो मोहस्य दुश्चेष्टितम् ॥ ७२

१ मुह्यति. २ विद्वानपि.

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(सं०टी०) विद्वान्पुरुषः स्त्रियं दृष्ट्वा मोहितो भवतीत्याह—कान्तेति। पुरुषः स्त्रियं प्रत्यक्षं अशुचीनां पुत्तिकां जानन्नपि उत्सुको विमर्यादो भवति मोदते च हर्षं प्राप्नोति रमते च इति स्तौति। इतीति कथं तस्या अभिधानं गृह्णाति कांते सुंदरि उत्पललोचने कमललोचने विपुलः विस्तृतः श्रोणीभरः कटिप्रदेशो यस्याः सा। पीनौ मांसलौ उत्तुंगौ ऊर्ध्वौ पयोधरौ स्तनौ यस्याः सा सुष्ठु मुखाम्भोजं यस्याः सा। एवमभिधानानि गृहीत्वा स्तौति अहो इति आश्चर्यमिदं मोहस्य दुश्चेष्टितम्। दुर्व्यापारोस्ति एवं विद्वानपि पीनोत्तुङ्गपयोधरां स्त्रियं दृष्ट्वा मोहेन स्त्रीलम्पटो भवतीति भावः। वृत्तं पूर्वोक्तम् ॥ ७२ ॥

(भा० टी०) हे कांते कमलनैनी बडे नितम्बवाली पुष्ट औ उत्तुंग स्तनवाली सुन्दरकमलमुखी और सुन्दर भौंहवाली यों कह कह पण्डितलोग भी स्तुति करते हैं और देखके मोहित होते हैं आनन्द पाते स्मरण करते और उत्कण्ठित होते हैं प्रत्यक्षही अपवित्रताकि पुतलीरूप स्त्री है उसपर देखो यह मोहकी क्या खोटी चेष्टा है ॥ ७२ ॥

स्मृता भवति तापाय दृष्टा चोन्मादवर्धिनी।
स्पृष्टा भवति मोहाय सा नाम दयिता कथम् ॥ ७३ ॥

॥ इति यौवनप्रशंसा समाप्ता ॥

(सं० टी०) स्मृतेति। स्त्री स्मृता सती तापाय संतापाय भवति। तथाच दृष्टा उन्मादवर्धनं करोति तच्छीला एवंविधा भवति। तथा स्पृष्टा सती मोहाय भ्रमाय भवति सा दयिता कथंनामेति संभावना। वृत्तमनुष्टुप् ॥ ७३ ॥

(भा०टी०) जो स्मरणसे सन्ताप देती है देखनेसे उन्माद बढाती

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्थात् मदवाला कर देती है और स्पर्शसे मोहित करलेती है ऐसे स्त्रियोंको प्रिया क्यों कहते हैं ॥ ७३ ॥

तावदेवामृतमयी यावल्लोचनगोचरा।
चक्षुःपथादपगता विषादप्यतिरिच्यते ॥ ७४ ॥

(सं० टी०) एका स्त्री दर्शनादर्शनप्रकारेण अमृतवत्सुखदा विषवद्दुःखदा च भवतीत्याह—तावदेवेति यावत्स्त्री लोचन गोचरा चक्षुःप्रत्यक्षभूता तावदेव अमृतमयी अमृतप्रचुरा भवति। चक्षुःपथान्नेत्रमर्गादपगता रहिता विषादतिरिच्यते अधिका भवति। वृत्तमनुष्टुप् ॥ ७४ ॥

(भा०टी०) स्त्री तभीलौं अमृतमय है जबलौं नेत्रके सामने है, नेत्रसे जब दूर हुई तब विषसेभी अधिक हो जाती है अर्थात् विरहसे सन्ताप देती है ॥ ७४ ॥

नामृतं न विषं किंचिदेकां मुक्त्वा नितम्बिनीम्।
सैवामृतलता रक्ता विरक्ता विषवल्लरी ॥ ७५ ॥

(सं० टी०) नामृतमिति। एकां नितम्बिनीं स्त्रियं मुक्त्वा त्यक्त्वा। किंचिदपि अमृतं नास्ति उतापि विषं नास्ति। किंतु सैव स्त्री रक्ता अनुरक्ता सती अमृतलताऽमृतवल्ली भवति। विरक्ता सती विषवल्लरी विषलता भवति। वृत्तं पूर्वोक्तम् ॥ ७५ ॥

(भा०टी०) स्त्रियोंसे परे न कोई अमृत है न विष, यदि वह प्रीति करे तो अमृतलता है और प्रीति तोड बैठे तो विषकी मंजरी है॥७५॥

आवर्तः संशयानामविनयभवनं पत्तनं साहसानां
दोषाणां सन्निधानं कपटशतमयं क्षेत्रमप्रत्ययानाम्।
स्वर्गद्वारस्य विघ्नो नरकपुरमुखं सर्वमायाकरण्डं

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्त्रीयन्त्रं केन सृष्टं विषममृतमयं प्राणिनां मोहपाशः ७६

(सं० टी०) ब्रह्मणा निर्मितं स्त्रीयन्त्रं निन्दयन्नाह—आवर्त इति। लोके यन्त्राणि संति तैर्मारणोच्चाटनवशीकरणादिक्रियाः क्रियन्ते। अतः स्त्रीयंत्रं केन ब्रह्मणा सृष्टं निर्मितं कथंभूतं संशयानां संदेहानामावर्तः परस्त्रीस्वभावेन सत्वकृत्स्नोपि सितश्वेत्। इतरे संशयं कुर्वंति। पुनः दोषाणां सन्निधानं सर्वे दोषास्तत्सन्निधाने भवंति। अप्रत्ययानामगुणानां क्षेत्रं स्वर्गद्वारस्य विघ्नो नाशनशीलं नरकाणां यत्पुरं नगरं तस्य मुखं सर्वासां मायानामलीकानां करंडं स्थापनपात्रम्। एतादृशं स्त्रीयन्त्रं प्राणिनां मोहपाशो भवति। वृत्तं स्रग्धरा ॥ ७६ ॥

(भा०टी०) संशयोंका भँवर, अविनयका घर, साहसका नगर, दोषोंका पात्र अविश्वास औ सैंकडों कपटका खेत, स्वर्गद्वारका विघ्नकारक नरकनगरका द्वार मायोंका पेटारा अमृत लपेटा विष और प्राणियोंके फँसानेका फंदा ऐसा स्त्रीरूपी यंत्र किसने वा ब्रह्माने सृजा है ॥७६

सत्यत्वेन शशांक एष वदनीभूतो नवेन्दीवर-
द्वन्द्वं लोचनतां गतं न कनकैरप्यङ्गयष्टिः कृता।
किन्त्वेकं कविभिः प्रतारितमनास्तत्वं विजानन्नपि
त्वङ्मांसास्थिमयं वपुर्मृगदृशां मंदो जनः सेवते ७७

(सं० टी०) सत्येति। एषः शशांकश्चन्द्रः सत्यत्वेन वदनीभूतो नैव नच इंदीवरद्वंद्वं नीलोत्पलयुग्मं सत्यत्वेन लोचनतां नेत्रतां गतं कनकैः सुवर्णैरपि सत्यत्वेन अंगयष्टिर्न कृता। किंतु एवमुक्तप्रकारेण कविभिः उपमा दत्ताऽतः प्रतारितमनास्तत्त्वतो जानन्नपि मन्दो जनः मृगदृशां त्वङ्मांसास्थिप्रचुरं वपुः शरीरं सेवते। स मन्द इति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७७ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(भा०टी०) देखो तौ सच कुछ चन्द्रमाही मुख नही बन गया कमलही दोनो नेत्र नही हुए स्वर्णहीसे देह नही बना है यह स्त्रियोंका शरीर चाम मांस और हाडमय है परन्तु यह बात जानकरभी कवियोंके बहकानेसे अन्धे अर्थात् विवेकरहित मनुष्य उसे सेवन करते हैं ॥ ७७ ॥

लीलावतीनां सहजा विलासा-
स्त एव मूढस्य हृदि स्फुरन्ति ।
रागो नलिन्या हि निसर्गसिद्ध-
स्तत्र भ्रमत्येव मुधा षडंघ्रिः ॥ ७८ ॥

(सं० टी०) विलासवतीनां स्वभावसिद्धान् हावभावान्दृष्ट्वा मूढपुरुषो मोहितो भवतीति भ्रमरदृष्टान्तेनाह– लीलावतीनामिति । लीलावतीनां विलासवतीनां स्त्रीणां सहजाः सहोत्पन्नाः विलासा हावभावाः त एव मूढस्याऽज्ञस्य हृदि अन्तःकरणे स्फुरन्ति प्रकाशन्ते । अत्र दृष्टान्तः । हि यस्मात् नलिन्या रक्तोत्पलिन्याः रागो लोहितादिर्निसर्गसिद्धः स्वभावसिद्धोऽस्ति । तत्र नलिन्यां षडंघ्रिर्भ्रमरः मुधा व्यर्थमेव भ्रमति । वृत्तं इन्द्रवज्रा ॥ ७८ ॥

(भा०टी०) लीलावती स्त्रियोंका लीलाकरना सहज स्वभाव है सोई मूढोंके हृदयमें बशीकरन हो लगते हैं जैसे कमलिनीमें ललाई स्वाभाविक होती है भ्रमर उसपर व्यर्थही आसक्त होकर घूमता है अर्थात् वह समझाता है की मेरेही लिये ललाई चमकाय रही है ॥ ७८ ॥

यदेतत्पूर्णेन्दुद्युति हरदुदाराकृति वरं[1]
मुखाब्जं तन्वंग्याः किल वसति तत्राधरमधु ।

---

१ धरं.

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदं तावत्पाकद्रुमफलमिवातीव विरसं
व्यतीतेऽस्मिन्काले विषमिव भविष्यत्यसुखदं ॥७९॥

(सं० टी०) अमृतप्रचुरं तन्वङ्गीमुखं परिणामे विषमिव भवतीति पाकफलदृष्टान्तेनाह– यदेतदिति । यत् यस्मात्कारणात् पूर्णेंदुस्तस्य द्युतिस्तेजः तां हरतीति तथाभूतोदारा आकृतिर्यस्य । तत् वरं श्रेष्ठं एवं तन्वंग्याः कृशाङ्ग्याः स्त्रियः मुखाब्जं मुखकमलम् । तत्र अधरमधु वसतीति किल श्रूयते । तर्हि इदं तावत्पाकद्रुमस्य महाकालद्रुमस्य फलं अस्मिन्काले यौवनेऽतीते अतिक्रमिते सति अतीव विरसं विषमिवासुखदं भविष्यति । यथा पाकद्रुमस्य फलं पक्त्वा कालोपचितं चेत् रसवत् नोचेत् तत्कालातिक्रमेण तत्र नश्यति विषमिव भवति । तथा तरुण्या मुखमप्यसुखदं सुखदं च भवतीत्यर्थः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ७९ ॥

(भा० टी०) पूर्णमासीके चन्द्रमाकी छबी हरनहार सुन्दरी आकारवाली स्त्रियोंका मुखकमल जिसमें अधरामृत रहता है वह अज्ञात वा युवाअवस्थामें अच्छा लगता है फिर वह काल व्यतीत होनेपर ज्ञात वा वृद्धापन प्राप्त होनेसें मंदारके फल और विष सा बुरा लगेगा ॥ ७९ ॥

उन्मीलत्त्रिवलीतरङ्गनिलया प्रोत्तुङ्गपीनस्तन-
द्वन्द्वेनोद्यतचक्रवाकमिथुना वक्राम्बुजोद्भासिनी ।
कान्ताकारधरा नदीयमभितः क्रूराशया नेष्यते
संसारार्णवमज्जनं यदि ततो दूरेण संत्यज्यताम् ८०

(सं० टी०) संसारार्णवमज्जनात्पराङ्मुखेन पुरुषेण नद्याकारा स्त्री त्याज्या इत्याशयेनाह– उन्मीलदिति । कान्तां नाम नदीं कृत्वा उभयोः सादृश्यं वर्ण्यते । उन्मीलत्त्रिवली रोमावली सा एव तरं-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गास्तेषां निलयं स्थानं यस्याः सा । प्रकर्षेण उत्तुंगं उच्चं पीनं मांसलं स्तनद्वयं कुचद्वयं तदेव उद्यतं चक्रवाकमिथुनं कोकमिथुनं यस्याः सा । वक्त्रमेवाम्बुजं तेन उद्भासिता शोभायमाना एवंभूता कान्ताकारधरा नदी इत्थमभितः समंततः क्रूरः आशयः अभिप्रायो यस्याः सा । नदीपक्षे आशयः आवर्तः । हे जनाः यदि भवतां संसारार्णवमज्जनं नेष्यते इच्छा नास्ति तर्हि भवद्भिः इयं दूरेण संत्यज्यताम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८० ॥

(भा०टी०) शोभितपेटकी त्रिवलीही तरंगका समूह है उत्तुंग और पुष्ट दोनों स्तनही उसमें चक्रवाकके जोडे हैं जिसका गंभीर आशय मुखरूपी कमलसे शोभित है ऐसी स्त्रीका आकार धारण किये नदी है सो हे पुरुषो जो तुम संसारसमुद्रमें न मग्न हुआ चाहो तो इसे दूरहीसे परित्याग करो. इसका यह तात्पर्य है कि नदीमें गिरी वस्तु घूम फिरके समुद्रमें जा पडती है ॥ ८० ॥

जल्पन्ति सार्धमन्येन पश्यन्त्यन्यं सविभ्रमाः ।
हृदये चिन्तयन्त्यन्यं प्रियः को नाम योषिताम् ॥ ८१ ॥

(सं० टी०) योषितां प्रियः कोऽपि नास्तीत्याह– जल्पन्तीति । सविभ्रमा विलासादिचेष्टायुक्ताः स्त्रियः । अन्येन पुरुषेण सार्धं साकं जल्पन्ति तथाऽन्यं पश्यन्ति । तथा हृदयेऽन्तःकरणे अन्यं पुरुषं चिन्तयन्ति । तस्मात् योषितां स्त्रीणां प्रियः कोनाम अपि तु कोपि न इत्यर्थः । अनुष्टुब् वृत्तम् ॥ ८१ ॥

(भा० टी०) वातें तो किसी अन्य पुरुषसे करती हैं विलास सहित औरहीकी ओर देखती हैं और हृदयमें औरहीसे मिलनेकी चाह रखती हैं फिर कहो तो इनमेसे कौन स्त्रियोंको प्यारा है सो नहीं जान पडता ॥ ८१ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदि हालाहलमेव केवलम्
अत एव निपीयतेऽधरो हृदयं मुष्टिभिरेव ताड्यते ॥८२॥

(सं० टी०) योषितां सबाह्याभ्यन्तरस्वभाववैलक्षण्यमाह—माध्विति। योषितां स्त्रीणां वाचि वाण्यां मधु तिष्ठति हृदि अन्तःकरणे केवलं हालाहलमेव विषमेव तिष्ठति। अतएव पुरुषेण तस्या अधरोधरोष्ठो निपीयते हृदयं तु मुष्टिभिरेव ताड्यते। वृत्तं वैतालीयम्। षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः न समात्रपराश्रिता कला वैतालीयेंऽते रलौ गुरुरिति लक्षणम् ॥ ८२ ॥

(भा० टी०) स्त्रियोंके अधरमें अमृत और छातियोंमें विष रहता है इसी हेतु लोग अधरपान करते हैं और छातीमें मुष्टिका प्रहार करते हैं ॥ ८२ ॥

अपसर सखे दूरादस्मात्कटाक्षशिखानलात्
प्रकृतिविषमाद्योषित्सर्पाद्विलासफणाभृतः।
इतरफणिना दष्टाः शक्याश्चिकित्सितुमौषधै-
श्चतुरवनिताभोगिग्रस्तं त्यजन्ति हि मन्त्रिणः ॥ ८३ ॥

(सं० टी०) अपसरेति। हे सखे योषित्सर्पात् दूरादपसर गच्छ। कथंभूतात् सर्पात् कटाक्ष एव विशिखो बाणः तस्य अनलः अग्निर्यस्मिन् तस्मात्। पुनः कथंभूतात् प्रकृत्या स्वभावेन दैवेन वा विषमात् कुटिलाद्वक्रात्। पुनः विलासा एव फणाःफटास्ता बिभर्ति। तस्मात्किमित्युच्यते इतरफणिना सर्पेण दष्टाः औषधैश्चिकित्सितुं शक्यन्ते चतुरवनिताभोगिग्रस्तं मन्त्रिणः हि निश्चयेन त्यजन्ति। अतो दूरादेव अपसर। हरिणीवृत्तम् ॥ ८३ ॥

(भा०टी०) हे मित्र सहजही क्रूर और विलासरूपी विषाग्निसे

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दूर भाग क्यौं कि अन्य सर्पोंका डसाहुआ औषधीसे अच्छा हो सक्ता है पर चतुर स्त्रीरूपी सर्पके डसे हुएको मन्त्रतन्त्रवालेभी छोड भागते हैं ॥ ८३ ॥

विस्तारितं मकरकेतनधीवरेण
स्त्रीसंज्ञितं बडिशमत्र भवाम्बुराशौ ।
येनाचिरात्तदधरामिषलोलमर्त्य-
मत्स्यान् विकृष्य पचतीत्यनुरागवह्नौ ॥ ८४ ॥

(सं० टी०) स्त्रीमोहोऽतिदुर्धर इत्याह— विस्तारितेति । मकरकेतनेन मदनेन धीवरेण कैवर्तकेन अत्रास्मिन् भवाम्बुराशौ भवसमुद्रे स्त्रीसंज्ञितं स्त्रीनामकं बडिशं जालं विस्तारितं प्रसृतं । किमर्थं येन बडिशेन अचिरात्क्षणात्तस्याः स्त्रियाः अधर एव आमिषं तस्मिन्लोलाः सतृष्णा ये मर्त्यमत्स्याः तान् विकृष्य अनुरागः प्रीतिः । स एव वन्हिः तस्मिन्पचति । वसंततिलकावृत्तम् ॥ ८४ ॥

(भा० टी०) इस संसाररूपी समुद्रमें कामदेवरूपी केवटने स्त्रीरूपी बंसीको मनुष्यरूपी मच्छ जो उसके अधरमांसके लोभी है उन्हे बझाकर अनुरागरूपी अग्निमें पकाता है ॥ ८४ ॥

कामिनीकायकान्तारे कुचपर्वतदुर्गमे ।
मा संचर मनःपान्थ तत्रास्ते स्मरतस्करः ॥ ८५ ॥

(सं० टी०) कामिनीति । हे मनःपान्थ कुचावेव पर्वतौ ताभ्यां दुर्गमे गन्तुमशक्ये । कामिन्याः स्त्रियाः काय एव कान्तारमरण्यं तस्मिन् मा संचर मागच्छ । किमर्थं तत्रारण्ये स्मरः काम एव तस्करः चोरः आस्ते । वृत्तमनुष्टुप् ॥ ८५ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(भा० टी०) स्त्रियोंका शरीररूपी वन जो कुचरूपी पर्वतोंसे अतिदुर्गम हो रहा है उसमें हे बटोही मन तूं मत जा तहां कामदेवरूपी चोर रहता है ॥ ८५ ॥

व्यादीर्घेण चलेन वक्रगतिना तेजस्विना भोगिना
नीलाब्जद्युतिनाहिना वरमहं दष्टो न तच्चक्षुषा ।
दष्टे संति चिकित्सका दिशि दिशि प्रायेण धर्मार्थिनो
मुग्धाक्षीक्षणवीक्षितस्य न हि मे वैद्यो न चाप्यौषधं ८६

(सं० टी०) अहिदष्टजन्यविषापेक्षया स्त्रीकटाक्ष एव परं विषमित्याह– व्यादीर्घेणेति। तच्चक्षुषा तस्याः चक्षुषा अहिना सर्पेण अहं दष्टः दंशः न वरं श्रेष्ठमुत्तमम् । कथंभूतेन विशेषेण आदीर्घेण चलेन चञ्चलेन वक्रगतिना कुटिलगतिना । तेजस्विना कान्तिमता । भोगिना भोगो नाम फणा विद्यते यस्य चक्षुषः नानाभोगा भवन्ति । नीलाब्जवत् द्युतिर्यस्य तेन इतरेण अहिना दष्टे दिशि दिशि प्रायशो धर्मार्थिनः चिकित्सकाः सन्ति । परंतु मुग्धाक्षी तस्याः ईक्षणवीक्षितस्य मे वैद्यो नास्ति औषधमपि नास्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८६ ॥

(भा० टी०) बडा लम्बा चञ्चल टेढी चालवाला और तेजमान फनधारी नीलकमल सा काला सर्प जो मनुष्यको काट ले तो अच्छा परंतु स्त्रीके कटाक्षका काटा अच्छा नही क्योंकि सापके डसेको बचानेवाले सब देशमें बसते हैं प्रायः धनार्थिभी होते हैं पर अच्छे नेत्रवाली स्त्रीके दृष्टिसे काटे हुएको न कोई मन्त्र या औषधि हैं ॥ ८६ ॥

इह हि मधुरगीतं नृत्यमेतद्रसोऽयं
स्फुरति परिमलोऽसौ स्पर्श एष स्तनानाम् ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इति हतपरमार्थैरिन्द्रियैर्भ्राम्यमाणो
ह्यहितकरणदक्षैः पञ्चभिर्वञ्चितोऽस्मि ॥ ८७ ॥

(सं० टी०) इहेति। इह लोके मधुरगीतं कर्णयोर्विषयः एतन्नृत्यं चक्षुषोर्विषयः । अयं रसः रसनायाः विषयः । असौ परिमलः स्फुरति घ्राणस्य विषयः । एषः स्तनानां स्पर्शः स्पर्शस्य विषयः । इति पञ्चेन्द्रियाणां पञ्च विषयाः । हे जन त्वमेभिः पञ्चभिरिन्द्रियैः भ्राम्यमाणः सन् वंचितोऽसि । कथंभूतैरिन्द्रियैः हतः नाशितः परमार्थो यैः । पुनः अहितं नरकादिकं तस्य करणे दक्षैः । मालिनी वृत्तम् ॥ ८७ ॥

(भा० टी०) यह कैसा सुन्दर मधुर गीत है रूप देखो कैसा अच्छा है इस वस्तुका रस कैसा स्वादिष्ट है इस वस्तुकी कैसी अच्छी सुगंध है स्तनों स्पर्शसे क्या अच्छा सुख देते हैं इस भांति इन पांचों ज्ञानेंद्रियोंसे हेर फेर कर ठगेगए ये पांचोंपर लोग नष्ट करनेवाली और अपने प्रयोजन साधनेमें अति धूर्त हैं ॥ ८७ ॥

न गम्यो मन्त्राणां न च भवति भैषज्यविषयो
न चापि प्रध्वंसं व्रजति विविधैः शान्तिकशतैः ॥
भ्रमावेशादङ्गे किमपि विदधद्भव्यमसमं
स्मरोऽपस्मारोऽयं भ्रमयति दृशं घूर्णयति च ॥ ८८ ॥

(सं०टी०) स्मरस्यापस्माररूपेण दुर्जयत्वमाह—न गम्येति। अयं स्मरः मदनः अपस्मारो वर्तते अपस्मारनिवारणार्थमुपायाः संति ते कर्तव्याः इति चेत्तर्हि अयं तथा न भवति । अयं कथंभूतः मन्त्राणां न गम्यः भैषज्यविषयः न भवति । पुनः विविधैरनेकप्रकारैः शान्तिकशतैः नचापि प्रध्वंसं व्रजति नाशं

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न प्राप्नोति । अथ च भ्रमस्य आवेशात् अंगे किमपि भव्यं कर्तव्यमसमं विदधत् यत्किंचित्करोति दृशं दृष्टिं भ्रमयति घूर्णयति च । शिखरीणी वृत्तम् ॥ ८८ ॥

(भा० टी०) यह कामदेवरूपी अपस्मार रोग भ्रमके आवेशसे बडा दुःखदाई शरीरको तोडता और मनको भ्रमाता नेत्रोंको घुमता है और इस रोगमें मंत्रोंकी गति नही औषधीभी नहीं काम करती अनेक प्रकारकी शांति अर्थात् पाठ पूजादिसेभी नाश नहीं होता ॥ ८८ ॥

जात्यन्धाय च दुर्मुखाय च जराजीर्णाखिलाङ्गाय च
ग्रामीणाय च दुष्कुलाय च गलत्कुष्ठाभिभूताय च ॥
यच्छन्तीषु मनोहरं निजवपुर्लक्ष्मीलवश्रद्धया
पण्यस्त्रीषु विवेककल्पलतिकाशस्त्रीषु रज्येत कः ॥८९॥

(सं० टी०) जात्यन्धेति। पण्यस्त्रीषु वेश्यासु कः रज्येत इच्छां करोति । कथंभूतासु जात्यंधाय च दुर्मुखाय च जरया जीर्णानि अखिलानि अंगानि यस्य । तस्मै ग्रामीणाय अचतुराय दुष्कुलं नीचकुलं तत्र उत्पन्नाय च गलत्कुष्ठेन अभिभूताय पीडिताय । एवमादये लक्ष्मीलवश्रद्धया अल्पद्रव्यप्राप्त्यर्थं मनोहरं सुन्दरं निजं स्वकीयं वपुः शरीरं प्रयच्छन्तीषु । पुनः कथंभूतासु विवेक एव कल्पलतिका कल्पवल्ली तस्याः शस्त्रीषु शस्त्रभूतासु छेत्रीषु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८९ ॥

(भा०टी०) जन्मांध कुरूप वृद्धपनसे शिथिलांग गंवार नीचजाती और टपकते कोढसे भरे पुरुषोंकोभी अपना सुंदर देह थोडे धनकी आशासे समर्पण करती है ऐसी वेश्या विवेकरूपी कल्पलताकी छुरी सी हैं उससे कौन बुद्धिमान् रमै ॥ ८९ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वेश्यासौ मदनज्वाला रूपेन्धनसमेधिता ॥
कामिभिर्यत्र हूयन्ते यौवनानि धनानि च ॥ ९० ॥

(सं० टी०) वेश्येति । यत्र कामिभिः पुरुषैः यौवनानि तारुण्यानि धनानि द्रव्याणि च हूयन्ते । असौ प्रसिद्धा वेश्या रूपमेवेन्धनं काष्ठं तेन समेधिता वर्धिता मदनज्वाला कामाग्निज्वाला अस्ति । एवंच तारुण्यधनहारिणी वेश्या पुरुषैर्न सेव्या इति भावः ॥ ९० ॥

(भा० टी०) वेश्या तो कामाग्निकी ज्वाला है रूपरूपी ईंधनने प्रचण्ड है कामी पुरुष उसीमें अपना धन और यौवन होम करते हैं ॥ ९० ॥

॥ इति कामिनीनिगर्हणम् ॥

कश्चुम्बति कुलपुरुषो वेश्याधरपल्लवं मनोज्ञमपि ।
चारभटचौरचेटकनटविटनिष्ठीवनशरावम् ॥ ९१ ॥

(सं० टी०) क इति । कुलपुरुषः सन् को वा मनोज्ञं सुन्दरमपि वेश्याधरपल्लवं चुम्बति । अकुलीनः चुम्बति । कुलपुरुषस्तु नैव किमिति कथंभूतं वेश्याधरपल्लवं चारो हेरः भटः भाट्टश्चौरश्चोरः चेटकं करोति । स चेटकः नटः नर्तकः विटः भाण्ड इत्यादीनां निष्ठीवनं लालोदकं त्यज्यते । तस्य शरावपात्रं एवं निन्द्यम् । कुलहानिकरं वेश्याधरसेवनं कुलीनेन न कर्तव्यमिति भावः । आर्यावृत्तम् ॥ ९१ ॥

(भा० टी०) वेश्याका अधरपल्लव यदि सुन्दर है तौभी उसे कौन कुलीन पुरुष चुंबे क्योंकि ठग ठाकुर चोर नीच नट इत्यादि और जारोंके थुकनेका ठीकरा है ॥ ९१ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ सुविरक्तप्रशंसा।

धन्यास्त एव तरलायतलोचनानां
तारुण्यरूपघनपीनपयोधराणाम् ॥
क्षामोदरोपरि लसत्त्रिवलीलतानां
दृष्ट्वाकृतिं विकृतिमेति मनो न येषाम् ॥९२॥

(सं० टी०) अस्यां भुवि ये स्त्रियं दृष्ट्वा निर्विकारमनसो ते त्वतिधन्या इत्याह—धन्या इति। त एव धन्याः पुण्यवन्तः। येषां मनः चपलानि आयतानि विस्तीर्णानि लोचनानि यासां तासां आकृतिं रूपं दृष्ट्वा विकृतिं विकारं न एति। कथंभूतानां तारुण्यं रूपं घनौ पीनौ च पयोधरौ यासां। पुनः क्षामं कृशमुदरं तस्योपरि लसन्त्यः शोभायमानाः त्रिवलयो यासाम्। एतादृशा स्त्रियो दर्शनमात्रादेव मनोविकृतिमुत्पादयन्तीति भावः। मालिनीवृत्तम्॥

(भा० टी०) चञ्चल बडे नेत्रवाली यौवनके अभिमानमें भरी दृढ और पुष्ट स्तनवाली जिनके कृशोदरपर त्रिवलीलता शोभती है ऐसी स्त्रियोंकी आकृति देखकर जिन पुरुषोंके मनमें विकार नही उत्पन्न होता वे धन्य हैं ॥ ९२ ॥

बाले लीलामुकुलितममी सुन्दरा दृष्टिपाताः
किं क्षिप्यन्ते विरम विरम व्यर्थ एष श्रमस्ते ॥
सम्प्रत्यन्ये वयमुपरतं बाल्यमास्था वनान्ते
क्षीणो मोहस्तृणमिव जगज्जालमालोकयामः ॥९३॥

(सं० टी०) बालेति। हे बाले त्वया लीलामुकुलितमस्पष्टं यथा स्यात्तथा अमी सुन्दराः दृष्टिपाताः। किं किमर्थं क्षिप्यन्ते त्यज्यन्ते। संप्रति अधुना ते तव एष श्रमः व्यर्थः निरर्थकः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किमिति वयमन्ये पूर्वे न भवामः । इदानीमस्माकं बाल्यमुपरतं अज्ञानं गतम् । वनान्ते आस्था उत्पन्ना मोहः क्षीणः । इदं जगज्जालं तृणमिव आलोकयामः । अतो विरम विरामं प्राप्नुहि । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ९३ ॥

(भा० टी०) हे बाला लीलासे किंचित् विकसित और सुन्दरकटाक्ष हमपर क्यों फेकती हैं विश्राम ले ले हमारे प्रति तेरा यह श्रम व्यर्थ है क्यों कि अब हम कुछ और ही होगए लडकपन हमारा छूट गया बनमें रहते हैं मोहभी क्षीण होगया और इस जगतके जालको तृणसमान देखते हैं ॥ ९३ ॥

इयं बाला मां प्रत्यनवरतमिन्दीवरदल-
प्रभाचोरं चक्षुः क्षिपति किमभिप्रेतमनया ॥
गतो मोहोऽस्माकं स्मरशबरबाणव्यतिकर-
ज्वलज्ज्वालाः शान्तास्तदपि न वराकी विरमति ॥९४॥

(सं० टी०) इयमिति । इयं बाला मां प्रति अनवरतं निरन्तरं चक्षुः क्षिपति त्यजति । अनया किमभिप्रेतं मनसि किमियमिच्छति न जाने । कथंभूतं चक्षुः इंदीवरं नीलोत्पलं तस्य प्रभा कान्तिस्तां चोरयति । तदस्माकं मोहो गतः स्मर एव शबरः कैवर्तकः । तस्य बाणानां व्यतिकरेण अतिशयेन प्रेषितेन या ज्वलज्ज्वालास्ताः शान्ताः । तदपि एवं सति इयं वराकी मूर्खा न विरमति विरामं न प्राप्नोति । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ९४ ॥

(भा० टी०) यह बाला हमपर वारंवार नेत्रकटाक्ष चलायके क्या करना चाहती है यह नहीं जानते वह नेत्रकटाक्ष कैसा है की नील कमलकी प्रभा (कांति) को हरण करता है तस्मात हमको मोह उत्पन्न होता है की कामदेवके बाणोंकरके अत्यंत उत्पन्न हुई जलती

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हुई ज्वाला सो तो शांत होगयी परंतु यह मूर्ख वराकी शान्त नहीं होती ॥ ९४ ॥

शुभ्रं सद्म सविभ्रमा युवतयः श्वेतातपत्रोज्ज्वला
लक्ष्मीरित्यनुभूयते स्थिरमिव स्फीते शुभे कर्मणि ॥
विच्छिन्ने नितरामनङ्गकलहक्रीडात्रुटत्तन्तुकं
मुक्ताजालमिव प्रयाति झटिति भ्रश्यद्दिशो दृश्यताम् ९५

(सं० टी०) शुभ्रमिति । शुभ्रं स्वच्छं सद्म गृहं सविभ्रमाः सविलासा युवतयस्तरुण्यः श्वेतमातपत्रं छत्रं तद्वदुज्ज्वला लक्ष्मीः । इति स्फीते पुष्कले। शुभे मंगले कर्मणि सति स्थिरमिव अनुभूयते । तदेव विच्छिन्ने जाते सति नितरामत्यन्तमनंगस्य मदनस्य कलहेन या क्रीडा तस्यां त्रुटत्तंतुकं गच्छति। मुक्ताजालं झटिति शीघ्रं भ्रश्यत् दिशः भ्रश्यदेकैकं चतुर्दिशासु प्रयाति । तद्वत् पूर्वो दृश्यतां पश्यतां। शार्दूलविक्रीडितम् वृत्तम् ॥ ९५ ॥

(भा०टी०) उज्वल घर अच्छे हावभावयुक्त स्त्रीजन औ श्वेत छत्रसहित शोभायमान लक्ष्मी तबही स्थिरतासे भोगमें आती है जब पुण्यकी वृद्धि हो और जब पुण्य क्षय हो जाता है तब देखो कामदेवकी क्रीडाके कलहसे टूटे हारके मोतियोंकी नाई भ्रष्ट हो सब भोग शीघ्रही देशांतरोंमें लुप्त होजाते हैं ॥ ९५ ॥

सदा योगाभ्यासव्यसनवशयोरात्ममनसो-
रविच्छिन्ना मैत्री स्फुरति यमिनस्तस्य किमु तैः ॥
प्रियाणामालापैरधरमधुभिर्वक्त्रविधुभिः
सनिश्वासामोदैः सकुचकलशाश्लेषसुरतैः ॥ ९६ ॥

(सं० टी०) निरंतरं परब्रह्मैकतानमनसः पुरुषस्य प्रियभाष-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

णादिना संतोषं नोत्पादयन्तीत्याह—सदेति। सदा योगाभ्यासस्य व्यसनेन वशयोः आत्मा च मनश्च आत्ममनसी तयोरविच्छिन्ना मैत्री स्फुरति वर्तते । एवंभूतस्य यमिनः इन्द्रियनिग्रहः कर्तुं तस्य तैः किमु किं प्रयोजनं तैः कैः प्रियाणामालापैः अधरमधुभिः वक्त्रविधुभिः वक्त्रात् निष्काशितैः निश्वासेन सह आमोदैः सुगन्धैः कुचकलशानामाश्लेषैः आलिंगनैः सह सुरतैः इत्यादिभिः । किं प्रयोजनम् । सदाविषयत्यागपूर्वकब्रह्मचिन्तनमेव कार्यमिति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ९६ ॥

(भा० टी०) जिनका आत्मा और मन सदा योगाभ्यासहीके व्यसनमें लगा है और उसीसे जिन पुण्यवानोंकी निरंतर मैत्री बनी है फिर उन्हे प्रियस्त्रियोंके सम्भाषण अधरामृत मुखकमलका स्वास सुगन्धसहित और कुचकलश हृदयमें लगाकर सुरतिके सुखसे क्या प्रयोजन है ॥ ९६ ॥

किं कन्दर्प करं कदर्थयसि किं कोदंडझङ्कारितै
रे रे कोकिल कोमलं कलरवं किं त्वं वृथा वल्गसे ॥
मुग्धे स्निग्धविदग्धमुग्धमधुरैर्लोलैः कटाक्षैरलं
चेतश्चुम्बितचन्द्रचूडचरणध्यानामृतं वर्तते ॥ ९७ ॥

(सं०टी०) शिवध्यानपरे पुरुषे मदनबाधा व्यर्था स्यादित्याह—किं कन्दर्पेति। रे कन्दर्पमदन त्वं कोदण्डस्य धनुषः झंकारितैष्टंकारैः किं किमर्थं कदर्थयसि पीडयसि । रे कोकिल पिक त्वं कोमलं कलरवं मधुरध्वनिं किं कमर्थं वृथा व्यर्थं वल्गसे भाषसे । हे मुग्धे सुंदरस्त्रि ते स्निग्धाः प्रेमार्द्राश्च विदग्धाः कार्यकरणे निपुणाश्च मुग्धाः सुंदराश्च मधुराः प्रियाश्च तैर्लोलैश्चञ्चलैः कटाक्षैः नेत्रप्रान्तैरलं पर्याप्तम् । यतो मे चेतः चन्द्रचूडस्य शिवस्य। यौ चरणौ तयो-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

र्ध्यानं चिन्तनं तदेवामृतं एतादृशं वर्तते । शिवध्यानतत्परे मयि मदनादीनां बाधा विफला भविष्यतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९७ ॥

(भा० टी०) अरे क्षुद्र कामदेव अपने धनुषके टंकारशब्दसे हमे-क्या त्रास देता है अरे कोकिल कोमल मधुर शब्दसे क्या वृथा बोलता है और हे सुंदरी प्रेम और चतुराईसे भरे सुंदर मधुर चंचल कटाक्ष अब तूं मत चलाव मेरा आस्वादित चित्त चंद्रचूड शिवजीके चरण ध्यानरूपी अमृतमें मग्न होरहा है ॥ ९७ ॥

यदासीदज्ञानं स्मरतिमिरसंचारजनितं
तदा सर्वं नारीमयमिदमशेषं जगदभूत् ॥
इदानीमस्माकं पटुतरविवेकाञ्जनदृशां
समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते ॥ ९८ ॥

(सं० टी०) विवेकवतः पुरुषस्य विवेकवशात्सर्वत्र ब्रह्मभावो भवतीत्याह—यदेति।यदास्माकं स्मरतिमिरे अन्धकारे संचारेण ज-नितमज्ञानमासीत् तदा सर्वमिदमशेषं जगन्नारीमयं नारीप्रचुर-मभूत् इदानीमधुना अस्माकमतिशयेन पटुविवेक एव अञ्जनंन्ते-न युक्ता दृष्टिर्येषामस्माकं दृष्टिः समीभूता समतां प्राप्ता त्रिभुव-नमपि ब्रह्म मनुते मानयति इति सुतरां विरक्तः। इति सुविरक्त-प्रशंसा । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ९८ ॥

(भा० टी०) कामदेवरूपी तिमिर रोगसे उत्पन्न अज्ञान जबतक मुझमें था तबतक समस्त जगत् स्त्रीमय दृष्टि पडता रहा अब हमने सुंदर विवेकरूपी अंजन लगाया है तो समदृष्टी हो गई त्रैलोक्य ब्रह्ममय दीख पड़ता है ॥ ९८ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वैराग्ये संचरत्येको नीतौ भ्रमति चापरः ।
शृङ्गारे रमते कश्चिद्भुवि भेदाः परस्परम् ॥ ९९ ॥

(सं०टी०)वैराग्येति।वैराग्ये एकः पुरुषः संचरति। चापरोऽन्यः नीतौ भ्रमति भ्रमणं करोति । कश्चित्पुरुषः शृंगारे रमते एवं भुवि भूमौ पुरुषाः परस्परं भेदविशिष्टा इत्यर्थः । वृत्तमनुष्टुप्॥९९॥

(भा० टी०) कोई पुरुष वैराग्यमें संचार करता कोई नीतमें प्रवृत्त रहता और कोई शृंगारमें रमता है यों परस्पर मनुष्योंमें इच्छाका भेद है इस लिये भर्तृहरीजीका तात्पर्य यह है कि तीन प्रकारके मनुष्योंके हेतु तीन शतकनिर्माण किये हैं ॥ ९९ ॥

यद्यस्य नास्ति रुचिरं तस्मिंस्तस्यास्पृहामनोज्ञेऽपि ।
रमणीयेऽपि सुधांशौ न मनःकामः सरोजिन्याः १००

(सं०टी०) यदिति। यस्य यत् रुचिरं नास्ति। तत्र मनोज्ञेऽपि सुन्दरेऽप्यस्य स्पृहा न भवति। अत्र दृष्टान्तः चंद्रस्तु सर्वेषां प्रियकरः रमणीयः तस्मिन् सूर्यविकासिन्याः सरोजिन्याः मनसः कामः प्रीतिर्नैव भवति। एवं यस्य यत्र प्रीतिस्तस्य तद् रुचिकरं अतो नीतिः शृंगारश्च वैराग्यं च उक्तं एतेषु यत्र यस्य प्रीतिस्तेन तद्द्रष्टव्यम्। इदं शृंगारशतकं भर्तृहरिणा कृतं । तत् कामबुद्ध्या न कृतं। आदावेव आरंभे समस्तभावैः खलु बंधनं स्त्रिय इत्युक्तम् । मध्येऽपि दुःखैकहेतुर्नहिकश्चिदस्ति इत्यादीनि वचनानि स्थले स्थले स्थितानि । तासां कामिनीनां प्रशंसा कामिभिः क्रियते । सा लिखिता प्रान्ते सर्वं विवेकदृष्ट्या निन्दितम्। वृत्तमार्या ॥ १०० ॥

(भा० टी०) जो जिसको प्रिय नहीं है सो सुंदर क्यों न हो परंतु

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उसकी इच्छाभी नहीं करता, जैसे चंद्रमा सबको प्रिय ह तथापि सूर्य-विकासिनी कमलिनियोंके मनको प्रीति नही होती; अतएव जिसपर जिसकी प्रीति उत्पन्न होती है वह उत्तम है अतः नीति, शृंगार, वैराग्य ये तीन कहे हैं; तो जिसपर जिसकी रुचि हो सो वे देखें ॥१००॥

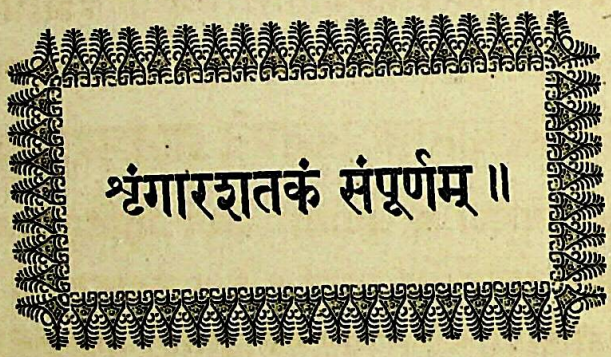

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ भर्तृहरिकृतं

वैराग्यशतकम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

चूडोत्तंसितचारुचंद्रकलिकाचञ्चच्छिखाभास्वरो
लीलादग्धविलोलकामशलभः श्रेयो दशाग्रे स्फुरन् ॥
अन्तः स्फूर्जदपारमोहतिमिरप्राग्भारमुच्चाटयन्
चेतः सद्मनि योगिनां विजयते ज्ञानप्रदीपो हरः ॥१॥

(सं टी०) विश्वेशं मोक्षदातारं भैरवं भीतिनाशनम् । बुद्धिप्रदं बुद्धिराजं सर्वांगैर्नौमि सादरं ॥ १ ॥ लंबोदरमुखं ध्यात्वा नत्वा कृष्णं सदाशिवम् । वैराग्यशतकव्याख्यां यथाप्रज्ञं करोम्यहम् ॥ २ ॥ इह खलु सकलवसुधेशशिखामणी राजर्षिप्रवरः श्रीमद्भर्तृहरिर्वैराग्यशतकमेवारभमाणः स्वेष्टदेवं सदाशिवं विशेषयन्नमति—चुडोत्तंसेति । चूडायां केशपाशे उत्तंसिता भूषणभूता चारू रमणीया या चंद्रकलिका चंद्रकला तस्याः चञ्चंत्यो देदीप्यमानायाः शिखाः किरणास्तैर्भास्वरः शोभायमानः 'घृणिज्वाले अपि शिखे इत्यमरः' लीलया दग्धो विलोलश्चञ्चलः कामशलभः मदनपतङ्गो येन सः । श्रेयः कल्याणं तस्य दशा अवस्था तदर्थं अग्रे स्फुरन्प्रकाशमानः लोकानां कल्याणं कर्तुं प्रगटीभूत इति भावः । अंतरभ्यंतरे स्फूर्जत्प्रकाशमानोऽपारः पाररहितो यो मोहः स एव तिमिरमन्धकारः अज्ञानं यावत्तस्य प्राग्भारोऽतिशयस्तमुच्चाटयन्समूलं

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नाशयन् एवंविधो भक्तांतःकरणे ज्ञानं प्रदीपयति प्रकाशयतीति ज्ञानप्रदीपः हरः शिवः योगिनां चेत एव सद्म गृहं तस्मिन्विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २५ ॥

(भा० टी०) परमश्रेष्ठ राजर्षि भर्तृहरि वैराग्यशतकके प्रारंभमें अपने इष्टदेव सदाशिवको विशेषकरके नमन करते हैं कैसे हैं वे सदाशिवजी जिनकी जटामें चंचल और देदीप्यमान चंद्रकला विराजमान है. और लीलाहीसे जिन नेत्रोंनें कामदेवरूपी पतंगको भस्म कियाहै सो आगे कल्याणकी स्फूर्ति करते पूर्वमें भए हुए अपार मोहरूपी तिमिरको उच्चाटन करते योगीजनोंके हृदयमें सर्वोत्कृष्टतासे प्रदीपरूप विराजमान हैं ॥ १ ॥

बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः ॥
अबोधोपहताश्चान्ये जीर्णमङ्गे सुभाषितम् ॥ २ ॥

(सं० टी०) वेत्ता मात्सर्यसंयुक्तः प्रभुर्गर्वेण दूषितः । भाषितं सकलं लीनं देह एव तु नो बहिः ॥ १ ॥ बोद्धार इति महतां गुणान् महत्स्वेव लीनानालोक्य शोचयन्नाह—बोद्धार इति । बोद्धारः सदसद्विवेककर्तारोऽहमेव बहुज्ञोऽल्पज्ञं किमन्यं पृच्छेयमन्यस्मिन्नल्पज्ञत्वदोषदर्शनरूपेण मात्सर्येण ग्रस्ताः सर्पेण भेका इव निगीर्णाः । प्रभवः सर्वगुणग्रहणसमर्थाः मां धनादिसम्पन्नमालोक्य सर्व एवायान्तीति । स्मयेन गर्वेण दूषिताः दुष्टांतःकरणाः । अन्ये तदतिरिक्ताः अबोधेनाज्ञानेनोपहताः हतप्रायाः । अतः सर्वमंगे एव जीर्णं लीनं न बहिरन्येषु प्रसारितमिति भावः । अनष्टुब् वृत्तम् ॥ २ ॥

(भा०टी०) विद्या अभिमानी लोग तो अपने मत्सरहीसे ग्रसित हैं और धनवानलोग अपने द्रव्यके गर्वसे किसी गुणोंका आदरही

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नहीं करते और जो हैं सो साधारण अल्पज्ञ हैं इसलिये उनसे कहनेका जी नही चाहता इन कारणोंसे सुभाषित उत्तम काव्य शरीरहीमें जीर्ण होजाती है अर्थात् कदाचित् संसारमें प्रगट होती है ॥ २ ॥

न संसारोत्पन्नं चरितमनुपश्यामि कुशलं
विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशतः ॥
महद्भिः पुण्यौघैश्चिरपरिगृहीताश्चविषया
महान्तो जायन्ते व्यसनमिव दातुं विषयिणाम् ॥ ३ ॥

(सं० टी०) संसारजनितं वृत्तं सुखदं न कदाचन । सुखरूपं भजेत्कृष्णं यदीच्छेन्मुक्तिमात्मनः ॥ १ ॥ नेति संसारे उत्पन्नं चरितं सुखरूपं न भवतीति । तत्र लुब्धान् जनान् शिक्षयन्नाह—नेति । संसारः संसरणरूपो जगदनेकव्यापारस्तत्र भवमनेकचरितं जनकृतं नानाकर्तव्यरूपं कुशलं दृढसुखरूपं न पश्यामि । चलानां पदार्थानां फलमपि चलमेव भवतीति भावः । ननु स्वर्गादिजनकाश्वमेधादियागपुण्यानां सुखमयः स्वर्गवासः फलं श्रुतमेव । कथं तेषां विपाके स्वभयजनकत्वं तत्राह । विपाक इति पुण्यानामपि कर्मणां विपाकः फलं मे मम विमृशतो विचारयतो भयं जनयति तत्र कारणमाह महद्भिः पुण्यौघैः पुण्यसमूहैः चिरकालेन परिगृहीताः सम्यग्धृताः विषया महान्तोऽपि स्वरूपतः फलदानतो विषयिणां रागिणां व्यसनं दुःखमेव जनयितुमुत्पादयितुं जायन्ते उत्पद्यंते । इति क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीति भगवद्वचनाच्च । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३ ॥

(भा०टी०) संसारिक उत्पन्न चरित्रमें हम कुशल नही देखते और पुण्यफल स्वर्गादिविचारसे भयदायक ही देख पडता है अर्थात् पुण्यक्षय होनेपर वहांसेभी पतन होते हैं और बहुत दिनपर्यन्त पुण्य-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

के समूहसे इस लोकमें जो विषयादि संचित किया है वहभी विषयासक्तोंको अन्तसमय दुःखदायक ही हैं ॥ ३ ॥

उत्खातं निधिशङ्कया क्षितितलं ध्माता गिरेर्धातवो
निस्तीर्णः सरितां पतिर्नृपतयो यत्नेन संतोषिताः ॥
मन्त्राराधनतत्परेण मनसा नीताः श्मशाने निशाः
प्राप्तः काणवराटकोऽपि न मया तृष्णेऽधुना मुञ्च मां ४

(सं० टी०) निखनेद्वसुधां धातुगिरेर्धातुं सदौषधैः ॥ निस्तरेदुदधिं यद्वा तृष्णाशान्तिस्तु कृष्णतः ॥ १ ॥ वसुधादिखननक्रियाश्रान्तस्तत्क्रियालभ्यवस्त्विच्छानिवृत्तये तृष्णामेव प्रार्थयति– उत्खातमिति । गृहे निधिस्तिष्ठति न वेति शङ्कया क्षितेस्तलपर्यन्तमुत्खातं खनितम् । निधिलाभतृष्णयेत्यर्थः । गिरिधातवो हरितालादयो ध्माताः अनेकौषधयोगेनाग्नौ तापिताः कनकादिलाभार्थमित्यर्थः । सरितां पतिः समुद्रोऽपि परतो रत्नादिलाभेच्छयान्तः प्रवेशतो वा निस्तीर्णः सीमालंघितः रत्नादीच्छयेत्यर्थः नृपतयो राजानोऽप्यनेकयत्नैरुपायैस्तोषिताः तुष्टिं प्रापिताः । मंत्राराधने वशीकरणे तत्परेण संलीनेन मनसा श्मशाने शवसमीपे निशाः रात्रयो नीता अतिक्रमिताः । एतासु क्रियासु वराटकोऽपि कपर्दिकापि नैव संप्राप्ता लब्धाऽतो मां हे तृष्णेऽधुनैव शीघ्रं मुञ्च त्यजेति प्रार्थना । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

(भा० टी०) द्रव्य मिलनेकी आशासे मैने ठौर ठौर भूमि खोदी रसायन सिद्ध होनेके निमित्त पर्वतकी अनेक धातुओंको फूंक डाली देशान्तरसे धनप्राप्तिके हेतु समुद्रभी मथ डाला औ बडे प्रयत्नसे राजोंकोभी प्रसन्न किया और मंत्र सिद्ध करनेके निमित्त मन लगाकर नि-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रंतर रातोंको महाश्मशानमें बैठे जगाया किया परन्तु यथार्थ मुझे एक कौडीभी हाथ न आई अन्तकाल हे तृष्णा अब तो मेरा पिण्ड छोड ॥ ४ ॥

भ्रान्तं देशमनेकदुर्गविषमं प्राप्तं न किंचित्फलं
त्यक्त्वा जातिकुलाभिमानमुचितं सेवा कृता निष्फला ॥
भुक्तं मानविवर्जितं परगृहे साशङ्कया काकव-
त्तृष्णे दुर्मतिपापकर्मनिरते नाद्यापि संतुष्यसि ॥ ५ ॥

(सं० टी०) लोभादनेकदेशेषु मनो भ्रमसि लोलुप ॥ कृष्णस्मरणसंदेशं सम्भ्रमश्रमहारिणम् ॥ १ ॥ भ्रांतमिति परदेशादिगमनानेकसेवादिकरणसंतप्तः सन् तृष्णामेव निंदति– भ्रांतमिति । अनेकं बहुप्रकारं दुर्गं गंतुमशक्यं पर्वताटव्यादिना एवंभूतं देशं प्रति भ्रांतम् चलितं । फलं तु किंचिदल्पमपि एकमपि वा न प्राप्तं नैव लब्धम् । किंबहु बहुप्रकारं वा । ननु देशगमनागमन मात्रं कृत्वा फलं तु कस्यचित् सेवां विना नैव भवतीत्याशंक्याह- त्यक्त्वेति । जातिर्ब्रह्मक्षत्रादिः कुलं सत्कर्मादिनोत्पन्नं तत्रोचितमभिमानं नीचकर्माकरणरूपं त्यक्त्वा । सेवापि कृता सापि निष्फला फलशून्या । माननिमंत्रणादिपूर्वकमाह्वानं सत्कारस्तद्रहितं यथास्यात्तथा भुक्तम् । परगृहे आशङ्कया सहवर्तमानया तया बुद्ध्या भीत्या वेति शेषः । हे तृष्णे दुर्मत्या पापरूपं कर्म तत्र निरते निमग्ने अद्यापि पापं कर्म कारयित्वापि न संतुष्यति । अपरं किं कारयसीति भावः । वृत्तं पूर्वोक्तम् ॥ ५ ॥

(भा० टी०) दुर्गम्य अनेक देशोंमें मैने भ्रमण किया पर कुछ फल न प्राप्त हुआ यथार्थजाति और कुलका अभिमान त्यागकर पराई सेवा की सोभी व्यर्थ हुई अपमानसे कौवेकी नाईं सशंकित पर घर

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भोजनभी करता रहा हे तृष्णा दुर्मति ओ पापकर्ममें प्रवृत्ति करनेवाली तूं अबतक संतोष नही पकडती ॥ ५ ॥

खलोल्लापाः सोढाः कथमपि तदाराधनपरै-
र्निगृह्यान्तर्बाष्पं हसितमपि शून्येन मनसा ॥
कृतश्चित्तस्तम्भः प्रहसितधियामञ्जलिरपि
त्वमाशे मोघाशे किमपरमतो नर्तयसि माम् ॥ ६ ॥

(सं० टी०) खलवाग्बाणविद्धोऽपि न तत्सेवारतो भवेत् ॥ कृष्णसेवारतो ना स्यादत्रानन्दो निराश्रयः ॥ १ ॥ तृष्णातिगुर्वी अतः प्रथमं तत्रानेकदुःखानि प्रदर्श्याशायामपि तानि दर्शयितुमाशां प्रार्थयते । खल इति । खलानां प्रतिक्षणे परच्छिद्रनिरीक्षकाणामालापाः नीचसंबुद्धयो रे दीन मन्द इत्यादिका उच्चैराह्वानरूपाः सोढा अंगीकृताः । कथमपि केनापि प्रकारेण तदाराधनपरैः तेषां खलानामाज्ञां संलग्नैरस्माभिरिति शेषः । तेषां कटुवचनैरुत्थितमंतर्बाष्पं श्वासस्तं निरुध्य इत्यर्थः । मां दीनमन्यं वा दृष्ट्वा प्रहसिता धीर्येषां तेषामपि चित्तस्तम्भस्तद्धारणमञ्जलिः प्रणामश्च कृतः शून्येन साररहितेन मनसा तथापि हे आशे मोघा निष्फला आशा इच्छा दिक् इति वा यस्याः सा त्वं किमपरं एतत्सर्वं कारयित्वापि । खलानां पुरः मां नर्तयसि नर्तनं कारयसीति भावः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ६ ॥

(भा० टी०) खलोंकी सेवा करनेमें हमने तिनके कडे औ कुतर्क वाक्य सहे हृदयमें नेत्रके आंसूको रोक उनके आगेवालोंके आगे हंसा किए और चित्त स्थिर कर उन हंसनेवालोंके सन्मुख हाथभी जोडा हे तृष्णा व्यर्थ आशा करनेवाली इससे हमे अधिक अब क्या नचाती है ॥ ६ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आदित्यस्य गतागतैरहरहः संक्षीयते जीवितं
व्यापारैर्बहुकार्यभारगुरुभिः कालो न विज्ञायते ॥
दृष्ट्वा जन्मजराविपत्तिमरणं त्रासश्च नोत्पद्यते
पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ॥७॥

(सं० टी०) गमनागमनं कुर्वन् रविर्हरति जीवितम् ॥ सेवितं यैर्हरेः पादकंजं तेषां सुजीवितम् ॥ १ ॥ जगदुन्मादं दुःखसहिष्णुतां कालाज्ञानं च दर्शयति– आदित्येति । गतागतैर्गमनागमनैः उदयाचलादस्ताचलं प्रति गमनमागमनं तु ततः पुनरुदयाचलं प्रति एवंप्रकारकैर्गतागतैरहरहः प्रतिदिनं जीवितमायुः क्षीयते नश्यति । व्यापारैर्जगदनेकव्यवहारैः । कथंभूतैः बहुकार्यभारगुरुभिः बहूनि कार्याण्येव भारा वोढुमशक्यास्तैर्गुरुभिर्महद्भिः । कालो मरणं कियदायुर्गतं कियदवशिष्टमिति तु कैश्चिदपि न विज्ञायते न विशेषेणानुभूयते । जन्मादिमरणांतं कर्म सर्वेषामात्मनोऽपि दृष्ट्वा स्वनेत्रगोचरीकृत्वापि त्रासो भयं नोत्पद्यते । अनिष्टकरणात्कश्चिदपि न निवर्तत इति भावः । तत्र हेतुमाह– पीत्वेति । मोहप्रचुरां प्रमादरूपां मदिरां पीत्वा । जगद्भ्रमनशीलं उन्मत्तभूतं कर्तव्याकर्तव्यविचारशून्यं जातमिति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

(भा० टी०) सूर्यके उदय अस्त होनेसे दिनदिन आयुष्य घटती जाती है. अनेककार्योंकर भारी व्यापारमें काल बीता जाना नही जाता और जन्म वृद्धपन विपत्ति और मरण देखकेभी त्रास नहीं होती इससे यह निश्चित हुआ कि मोहमयी प्रमादरूपी मदिरा पीके जगत मतवाला होरहा है ॥ ७ ॥

दीना दीनमुखैः सदैव शिशुकैराकृष्टजीर्णाम्बरा

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्रोशद्भिः क्षुधितैर्नरैर्न विधुरा दृश्येत चेद्गेहिनी ।
याच्ञाभङ्गभयेन गद्गदगलत्त्रुट्यद्विलीनाक्षरं
को देहीति वदेत्स्वदग्धजठरस्यार्थे मनस्वीजनः ॥ ८ ॥

(सं० टी०) अतिदीनमुखैः पुत्रैर्युक्ता पत्नी कदम्बरा ॥ न भवेद्गेहिनो गेही देहीतीह कथं वदेत् ॥१॥ पुत्रादि संग्रहो विवेकिनामपि दुःखद इत्याह– दीनेति । दीनेभ्योऽप्यतिदीनानि मुखानि येषां तैः शिशुकैर्बालैराकृष्टं जीर्णमम्बरं वस्त्रं यस्याः सा । कथंभूतैः क्रोशद्भिरन्नार्थं रुदद्भिरन्यैश्च गृहनरैः क्षुधितैर्विधुरातिदुःखवती एतादृशी गेहिनी भार्या चेत् यदि न दृश्येत, मनस्विना जनेनेति शेषः । याच्ञाभङ्गभयेन याच्ञा देहीति प्रार्थना तस्या भंगो नाशः न दास्यामीति दातुर्वाक्येन तद्भयेन गद्गदं सबाष्पं गलत् पतत्पदतो वर्णतो वा त्रुट्यत् विलीनान्यस्पष्टान्यक्षराणि यस्मिन्वाक्ये तत्क्रियाविशेषणं वा को मनस्वी जनः धीरः वदेत् देहीति कः कथयेत् । स्वजाठरानलेन दग्धस्य जठरस्यार्थे स्वोदरपूरणायेत्यर्थः । अत्र आकारप्रश्लेषः कार्योऽन्यथार्थभ्रंशः स्यात् । वृत्तं पूर्वोक्तम् ॥ ८ ॥

(भा० टी०) आपतो दीन और उनके दीनबालक दुःखसे शोचते खसोटते तिसपर कुटुंब लोगोंको भूखे देखकर दुःखी और ऐसी दुर्दशामें उसकी स्त्रीभी न देखाई पडे तो ऐसा कौन धीर पुरुष है कि अपने भूखे पेटके हेतु यह सोचे कि याचनाभंग होनेके भयसे विह्वल कण्ठसे टूटे अक्षर न निकले ॥ ८ ॥

निवृत्ता भोगेच्छा पुरुषबहुमानो विगलितः
समानाः स्वर्याताः सपदि सुहृदो जीवितसमाः ॥
शनैर्यष्ट्योत्थानं घनतिमिररुद्धे च नयने

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अहो धृष्टः कायस्तदपि मरणापायचकितः ॥ ९ ॥

(सं० टी०) स्वीयानां मरणं दृष्ट्वा त्यक्त्वा भीतिं मृतेः पुमान् ॥ भवसागरपाराय कृष्णचंद्रं सदा भजेत् ॥ १ ॥ मरणभयशङ्कितं पुरुषं दूषयति—निवृत्तेति। भोगेच्छा पूर्वं यथासीत्तथेदानीं नास्त्यतो देहेंद्रियवैकल्यात् निवृत्ता क्षीणा पुरुषेषु मध्ये यो बहुमानः सत्कारः सोऽपि विगलितः नष्टः । पुरुषेति संसारिणं प्रति संबोधनं वा । समानाः सवयसः स्वर्याताः मृताः । इदानीं येऽवशिष्टाः सुहृदस्तेऽपि जीवितसमाः जीवितं समं पूर्णं येषां। अथवा स्वजीवनतुल्यास्ते दुर्हृदस्तिष्ठंतु म्रियंतां वा तैः किमित्यर्थः । आसनादुत्थानं शनैर्न वेगात्तदपि यष्ट्याश्रयेण लगुडाधारेण न स्वत इत्यर्थः । घनेन निबिडेन तिमिरेणांधकारेण रुद्धे आवृते नयने । अहो आश्चर्यं तदपि सर्वेषां निधनं दृष्ट्वापि स्वमरणरूपोऽपायो नाशस्तस्मिन् चकितः शंकितः । अहमपि मरिष्यामि किमिति भीत इति यावत्। शिखरिणी वृत्तम् ॥ ९ ॥

(भा०टी०) विषयभोगकी इच्छा न्यून हुई लोगोमें अपना मानभी घटा समानवयसवालेभी मरगये जो इष्ट मित्र थे वेभी समाप्त हुए आपभी लकडी टेककर उठनेलगे और आंखोंमें अंधेरी छाई तौ भी यह काया ऐसी निर्लज्ज है कि अपना मरण सुन चकित हो जाती है ॥ ९ ॥

हिंसाशून्यमयत्नलभ्यमशनं धात्रा मरुत्कल्पितं
व्यालानां पशवस्तृणांकुरभुजः सृष्टाः स्थलीशायिनः ।
संसारार्णवलंघनक्षमधियां वृत्तिः कृता सा नृणां
यामन्वेषयतां प्रयान्ति सततं सर्वे समाप्तिं गुणाः १०

(सं० टी०) धात्रा तु निर्मिता सृष्टिर्जीविका न यथोचिता ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कृतांतं सर्वजीवानां जीविकादं हरिं भजेत् ॥ १ ॥ संसारिणां विधिकृतोत्पत्तिं तेनैव कृतां विषमां वृत्तिं पर्यालोचन्नाह—हिंसेति । हिंसाशून्यं जीवबाधारहितमयत्नलभ्यमश्रमसाध्यं दधातीति धाता तेन धारकेण पोषकेण डुधाञ् धारणपोषणयोरिति स्मरणात्। व्यालानां सर्पाणां मरुद्वायुरशनं भोजनं कल्पितं विरचितं । श्रीकृष्णं विना ब्रह्मणोऽपि धारणपोषणज्ञानं सम्यङ् नास्तीति सूचितं । तृणांकुरभजः पशवोऽप्रार्थितलभ्यभोजनाः स्थलीशायिनः अकृत्रिमा भूमिः स्थली तत्र शयनशीलाः संसाररूपोऽर्णवः समुद्रस्तल्लंघने क्षमा समर्था धीर्येषां तेषां नृणां सा वृत्तिः कृता रचिता । यामन्वेषयतां संपादयतां सर्वे गुणा अन्वेषणादयः समाप्तिं विरामं यान्ति । वृत्तयो न स्थिरा भवंतीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

(भा० टी०) विधातानें हिंसारहित विना प्रयत्न घर बैठे वायु भोजन सर्पोंके लिए जीविका बनाई जिनकी बुद्धि समुद्र लांघनेको समर्थ है उस मनुष्यकी वृत्ति एसीबनाई की जिसके खोजमें सब गुण समाप्त हो जाय पर वह न सिद्ध होय ॥ १० ॥

न ध्यातं पदमीश्वरस्य विधिवत्संसारविच्छित्तये
स्वर्गद्वारकपाटपाटनपटुर्धर्मोऽपि नोपार्जितः ।
नारीपीनपयोधरोरुयुगुलं स्वप्नेऽपि नालिङ्गितं
मातुः केवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारा वयम् ॥ ११ ॥

(सं० टी०) हरेर्ध्यानं सदा कार्यं जगतो नाशहेतवे ॥ नार्यादिविषयासक्तो न नयेत्कालमात्मनः ॥ १ ॥ उभयलोकसुखसाधनहीनं जनं निंदत्यात्मनि दर्शनमिषेण— नेति। ईश्वरस्य सर्वनियन्तुः पदं चरणं । 'जातावेकवचनं विधिवद्विधौ पूजाप्रकारे

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यो विधिर्नियमस्तेन न ध्यातं । अन्यथा उदरभरणनिमित्तं मरणपर्यंतं कपटेन ध्यातमेवेत्यर्थः । किमर्थमित्याशंक्य तद्दर्शयति । संसारस्य जननमरणप्रवाहरूपस्य विच्छित्तये उन्मूलनाय नाशायेत्यर्थः । मुक्तिसाधनहीनं प्रदर्श्य स्वर्गादि सुखसाधनहीनत्वं दर्शयति । स्वर्गद्वारकपाटवद्दुरितं वर्तमानजन्मन्यन्यजन्मनि कृतं वा । तस्य पाटनमुन्मूलनं पुण्यकर्म प्रायश्चित्तादिजीवाभयदानादिरूपो यो धर्मः सोऽपि नोपार्जितः उद्यम्य न गृहीतः । जगतः स्थूलसुखादपि हीनत्वं दर्शयति । नार्याः पीनयोरतिपुष्टयोः पयोधरयोः स्तनयोर्युगुलं तादृशयोरूर्वोश्च युगुलं द्वयं स्वप्नेपि नालिंगितं स्वांगैर्नाश्लेषितं । मातुर्यौवनमेव वनं तच्छेदने दूरीकरणे कुठाराः छेदनशस्त्राणि केवलं नैवान्यत्किंचित्कृतमिति भावः । वृत्तं पूर्वोक्तम् ॥ ११ ॥

(भा० टी०) संसार छेदनके लिये ईश्वरके चरणकमलका विधिवत् न ध्यान किया स्वर्गद्वार खुलनेके लिये कोई निपुण धर्मभी संचय न किया और नारीके पुष्टपयोधरभी स्वप्नेमें छातीसे न लगाया केवल हम माताके यौवनरूपी वन काटनेके हेतु कुल्हाडही उत्पन्न हुए ॥ ११ ॥

भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्ता-
स्तपो न तप्तं वयमेव तप्ताः ॥
कालो न यातो वयमेव याता-
स्तृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः ॥ १२ ॥

(सं० टी०) भोगादयस्तु नैवाप्तास्तैः प्राप्तं निधनं खलु । तृष्णा जीर्णा न मे हन्त जीर्णः कृष्णं कथं भजे ॥१॥ भोगेति । भोगाः स्रगादयो नैव भुक्ताः । किं तु तैस्तदभिलाषैर्वयमेव भुक्ताः । कालो न यातो वयमेव याताः । यस्मिन्काले यत्कर्म कर्तुमुचितं त-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्कर्मविहीनो यातः गतः। कालो घटिकादिर्न यातो न गतः किन्तु वयमेव याताः। यस्मिन्काले यदुचितं तपःकृच्छ्रादि स्वधर्माचरणेन हीना जाता इत्यर्थः। एवंच तृष्णा शान्तिर्न जाता। तस्मात्केनापि प्रकारेण जन्मनः साफल्यं नाभूदिति भावः। वृत्तमुपाजातिः॥ १२॥

(भा० टी०) विषयोंको हम न भोगें परन्तु विषयोंनें हमारा भुगता न कर दिया हम तप न तपे पर तपहीने हमे तपा डाला काल व्यतीत न हुआ और वयस हमारी वीत गई पर तृष्णा पुरानी न हुई और हम पुराने हो गए॥ १२॥

क्षान्तं न क्षमया गृहोचितसुखं त्यक्तं न संतोषतः
सोढा दुःसहशीतवाततपनाः क्लेशान्न तप्तं तपः॥
ध्यातं वित्तमहर्निशं नियमितप्राणैर्न शंभोः पदं
तत्तत्कर्म कृतं यदेव मुनिभिस्तैस्तैः फलैर्वंचितम्॥१३॥

(सं० टी०) क्षमादिसाधनैर्युक्तैस्त्यक्ता न गृहसंपदः। मुन्युक्ते कर्मणां पाके लुब्धैः कृष्णो न सेवितः॥ १॥ क्षांतेति। गृहे यदुचितं भोजनादिसुखं तत्क्षमया न क्षान्तं। किंतु रोगादिपरवशेन संतोषादलंबुद्ध्या त्यक्तमपि न शीतादयः सोढाः तपनोऽग्निः दारिद्र्यभावेन क्लेशात् शास्त्रीयं तपः इज्याग्न्यादिरूपं तु न नप्तं। तत्तत्कर्म तादृशं तादृशं कर्म कृतं तत्तत्फलैः तेषां तेषां कर्मणां फलैर्मुनिभिः कर्मोपदेष्टृभिः निश्चितं वंचितं। लघ्वीकृतमित्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ १३॥

(भा० टी०) क्षमा तो हमने की परन्तु धर्म विचारके न की अर्थात् अशक्ततासे की गृहसुखतो छोडा परन्तु संतोष पकडके न छोडा शीतोष्ण वायूका दुःसह दुःख सहा पर तप न किया धनका ध्यान क-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रते रहे परन्तु समजसे कल्याणदाता शिवके चरण न ध्याये हम बिचारवान होकर सौ सौ कर्म किये परन्तु उलटे उनके फलमें ठगे गए ॥ १३ ॥

वलिभिर्मुखमाक्रान्तं पलितैरङ्कितं शिरः ॥
गात्राणि शिथिलायन्ते तृष्णैका तरुणायते ॥ १४ ॥

(सं० टी०) दुर्वर्णं वदनं वाल्पकेशैः शुक्लैः शिरोङ्कितम् । गात्रं तु शिथिलं सर्वं तृष्णा तारुण्यमेत्यहो ॥ १ ॥ जरया ग्रस्तदेहस्य शिथिलांघ्रिकराक्रिया ॥ शिथिलं धीन्द्रियं शान्तं न स्वान्तं विषयाध्वनः ॥ २ ॥ वार्धक्येऽपि तृष्णाधिक्यं भवतीति दर्शयति—वलीति। वलिभिर्मांसलताभिः मुखं आक्रान्तं व्याप्तं। पलितैः सितकेशैः शिरो मस्तकं अङ्कितं चिन्हितं। गात्राणि करचरणाद्यवयवाः स्वक्रियासु कुण्ठिता भवन्ति। परंतु तृष्णा या एका मुख्या सा तु तरुणायते तरुणीवाचरति । कदापि शान्ता न भवतीत्यर्थः । अनुष्टुब् वृत्तम् ॥ १४ ॥

(भा० टी०) मुहके चमडे सिकुड गए सिरके बाल धवले हो गए और सब अंग सिथिल हो गए पर एक तृष्णा ही तरुण होती जाती है ॥ १४ ॥

येनैवाम्बरखंडेन संवीतो निशि चन्द्रमाः ।
तेनैव च दिवा भानुरहो दौर्गत्यमेतयोः ॥ १५ ॥

(सं० टी०) महत्सु दुर्गतिं दृष्ट्वा स्वस्मिन्प्राप्तां न दूषयेत् ॥ इति शिक्षा कृता सद्भिः पद्येस्मिन् विमलाशयैः ॥ १ ॥ येनेति। अम्बरखण्डेनाल्पाभ्रेण निशि रात्रौ चन्द्रमाः संवीतो वेष्टितस्तेनैव न वस्त्वंतरेण दिवा दिवसे भानुरपि संवेष्टितो भवति । एतयो

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्चंद्रसूर्ययोरपि दौर्गत्यं दैन्यमस्ति। अहो इति आश्चर्ये। तत्किं स्वस्मिन्निति भावः। अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ १५ ॥

(भा० टी०) जिस आकाशके खण्डपर रात्रिको चन्द्रमा व्यतीत करता उसीपर दिनको सूर्य करता है देखो यह दोनों इस भ्रमणमें कैसी दुर्दशाको प्राप्त होते हैं पर कुछ फलभी नहीं प्राप्त करते ॥१५॥

अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वापि विषया
वियोगे को भेदस्त्यजति न जनो यत्स्वयममून्।
व्रजन्तः स्वातंत्र्यादतुलपरितापाय मनसः
स्वयं त्यक्त्वा ह्येते शमसुखमनन्तं विदधति ॥१६॥

(सं० टी०) गच्छतो वस्तुनः स्वाङ्गे महत्सौख्यं प्रदर्शितम् ॥ स्वेच्छया गमनं तस्य हृत्तापं विदधद्व्रजेत् ॥ १ ॥ अवश्यमिति। चिरतरं बहुकालमुषित्वा वासं कृत्वा। एते प्रसिद्धा विषयाः भोग्यपदार्थाः हि निश्चितं यातारोऽवश्यं ध्रुवं यास्यन्ति गमिष्यंति। तदा वियोगे विश्लेषे को भेदो। यद्येन जनो भोक्ता स्वयममून् विषयान्न त्यजति। ननु गमनशीलत्वात् स्वयमेव यास्यन्ति। को लाभस्तत्त्यागे इत्याशंक्य स्वयं त्यागे सुखं स्वेच्छागमनेन दुःखं च दर्शयति। स्वेच्छया व्रजन्तो विषया मनसः परितः सर्वतस्तापाय भवन्ति। स्वयं त्यक्ताः सन्तः शमं शान्तं सुखं। अतएवानन्तमपरिच्छिन्नं विदधति कुर्वन्ति। हीति निश्चयेन। तस्मात्पुरुषेण शान्तिसुखार्थं विषयत्यागोऽवश्यं कार्य इति भावः। शिखरिणीवृत्तम् ॥

(भा० टी०) बहु कालपर्यन्त संचित किये हुए विषय अन्तमें अवश्य छूटेंगे फिर उनके वियोग होनेमें क्या संशय रहा जिससें यह मनुष्य पहिलें आपही न त्याग देंगे क्यों की जब वे आपसे छोडेंगे तो

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मनको बडा संताप देंगे और जो आप छोड देगा तो महासुखको प्राप्त होगा ॥ १६ ॥

विवेकव्याकोशे विदधति शमे शाम्यति तृषा
परिष्वङ्गे तुङ्गे प्रसरतितरां सा परिणतिः ।
जराजीर्णैश्वर्यग्रसनगहनाक्षेपकृपण-
स्तृषापात्रं यस्यां भवति मरुतामप्यधिपतिः ॥ १७॥

(सं० टी०) तृष्णाधिकारमाह– विवेकेति । तृषा तृष्णा शमे उपशमे सति शाम्यति उपशमं गच्छति । क्व सति विवेकस्य व्याकोशे विकाशे सति सा परिणतिः तृष्णापरिणामः । तुङ्गे उन्नते परिष्वंगे आश्लेषे सति प्रसरति युक्तोऽयमर्थः । अपरापि या विलासिनी भवति सा तुङ्गे परिष्वंगे सति नितरां प्रसरति नतु व्याप्तिं भजते । लब्धावकाशत्वात् तथा सा तृष्णापि मरुतां देवानामप्यधिपतिः इन्द्रः । यस्यां तृष्णायां तृषापात्रं भवति । तुंगे परिष्वंगे छेत्तुमशक्तो भवतीत्यर्थः मनुजानां तु का कथा । किंविशिष्टो मरुतामधिपतिः जराजीर्णैश्वर्यग्रसनगहनाक्षेपकृपणः जराजीर्णं ऐश्वर्यं तस्य ग्रसनेन यद्गहनं तस्य आक्षेपे कृपणः विध्वंसे असमर्थः । अतः कारणात् तृष्णा गरीयसी इति भावः। शिखरिणी वृत्तम् ॥ १७ ॥

(भा० टी०) अब तृष्णाका वर्णन करते हैं विवेक उत्पन्न होनेसे तृष्णा उपशमको प्राप्त होती है और तृष्णाका परिणाम होजाता है वृद्धिगत भई हुई तृष्णाका आलिंगन करनेसे फिर बढती है. यह तो युक्त अर्थ है परंतु जैसे उत्तुंगस्तनवाली विलासिनी स्त्रीका आलिंगन करनेसे व्याप्तिको प्राप्त होती है क्यों कि उसको अवकाश मिलता है [illegible] तृष्णाका आलिंगन करनेसे इसका छेदन करनेको मनुष्य स-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मर्थ नहीं है इसमें कोई आश्चर्यकी बात नही है क्यों की इंद्रभी इस तृष्णाको त्याग करनेमें असमर्थ है तो पामर मनुष्योंकी बातही क्या १७

कृशः काणः खञ्जः श्रवणरहितः पुच्छविकलो
व्रणी पूतिक्लिन्नः कृमिकुलशतैरावृततनुः ।
क्षुधाक्षामो जीर्णः पिठरजकपालार्पितगलः
शुनीमन्वेति श्वा हतमपि च हन्त्येव मदनः ॥ १८ ॥

(सं०टी०)मदनविडंबनं श्वदृष्टांतेनाह—कृशेति । श्वा कुक्कुरः शुनीमन्वेति । किंविशिष्टः श्वा । कृशो दुर्बलः काणः एकदृक् । खञ्जो भग्नपादः । श्रवणरहितः छिन्नकर्णः । पुच्छविकलो लांगूलरहितः । व्रणी पिटकव्याप्तः पूतिक्लिन्नः पूयरंधितः । पुनः किंभूतः श्वा । कृमिकुलशतैरावृततनुः । पुनः किंभूतः श्वा । क्षुधाक्षामः । पुनः किंभूतः । पिठरजकपालार्पितगलः । करण्डमुण्डसमर्पितमुखः । एवंविधो मर्तुकामोऽपि श्वा शुनीमन्वेति । तदपि मदन एव । निश्चयेन हतमपि हन्ति । शिखरिणी वृत्तम् ॥ १८ ॥

(भा० टी०) दुर्बल काणा लंगडा और जिसके कान पूंछ कटे हैं और घाव हो रहा पीब बहती देहमें कीडे पडे हैं भूखा बूढा फूटी हांडीका घेरा गलेमें फस रहा है ऐसा कुत्ताभी कुतियोंके पीछे संगम करनेको लगा चला जाता है तो देखो मृतककोभी कामदेव बाण मारता है भाव यह की रिष्ट पुष्ट देह वाला फिर कामसे कैसे बचेंगे ॥ १८

भिक्षाशनं तदपि नीरसमेकवारं
शय्या च भूः परिजनो निजदेहमात्रम् ।
वस्त्रं च जीर्णशतखण्डमलीनकन्था
हा हा तथापि विषया न परित्यजन्ति ॥ १९ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(सं० टी०) विषयाणां परित्यागोतिदुर्घट इत्याह—भिक्षेति । हाहा इति खेदे । विषयास्तथापि न परित्यजन्ति । कीदृक् समीपं न मुञ्चति । तथापीति किं भिक्षाशनं तदपि नीरसं रसरहितं तदप्येकवारं । चान्यच्छय्या च भूः । अन्यच्च परिजनो परीवारो निजदेहमात्रं स्वदेहमात्रं चान्यत् वस्त्रं जीर्णं शतखण्डमपि मलीनकंथा । तथापि विषया दुराशया विषोपमा यान्ति प्राणिनाम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १९ ॥

(भा० टी०) निरस अन्न एकही बेर भीख मांगके खाते हैं भूमिहीपर सोते हैं कुटुंबभी उनका देहही मात्र है पुराने वस्त्र सैंकडो टुकडेकीसी गुदडी पहिने ऐसी दशामें प्राप्त हैं तौभी बडा आश्चर्य है कि उन्हे बिषयवासना नहीं परित्याग करती ॥ १९ ॥

स्तनौ मांसग्रन्थी कनककलशावित्युपमितौ
मुखं श्लेष्मागारं तदपि च शशांकेन तुलितम् ।
स्रवन्मूत्रक्लिन्नं करिवरकरस्पर्धि जघन-
महो निन्द्यं रूपं कविजनविशेषैर्गुरु कृतम् ॥ २० ॥

(सं०टी०) कविजनविशेषैर्गुरुकृतं स्त्रीणां रूपं वस्तुतो विचारे कृतेऽतिनिन्द्यमिति वर्णयन्नाह— स्तनाविति अहो इति दुःखे । निंद्यं रूपं कवि जनविशषैः कविश्रेष्ठैर्गुरु महत्कृतं कल्पितं कथं निंद्यं स्तनौ कुचौ मांसस्य ग्रंथी । परमित्युपमितौ उपमानितौ इति किं कनककलशौ सुवर्णकलशौ चान्यत् । मुखं श्लेष्मागारं तदपि च शशांकेन तुलितं चंद्रमसा समानं कृतम् । जघनं स्रवन्मूत्रक्लिन्नं तथापि करिवरकरस्पर्धि गजेंद्रशुण्डादण्डेन स्पर्धाकारकं रूपं यस्येति । स्वरूपं परं सुकविना व्यासेन वर्णितं त-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्मादतिनिन्द्यं स्त्रीरूपमस्ति । अतस्तद्विषयोऽत्यन्ताभिलाषो न-स्वीकरणीय इति भावः। वृत्तं शिखरिणी ॥ २० ॥

(भा० टी०) स्त्रियोंके स्तन मांसके लोंदे हैं उन्हे स्वर्णकलश-की उपमा देते हैं मुख थूक खकारका गृह है उसे चन्द्रमाकी सम कहते हैं और टपकतेहुए मूत्रसे भींगी जांघोंको गजश्रेष्ठके सूंडस-मान कहते हैं तो देखो कि बारम्बार निन्दायोग्य स्त्रियोंका रूप है उसे कवियोंने कैसा बढाया है ॥ २० ॥

अजानन् माहात्म्यं पततु शलभो दीपदहने
स मीनोप्यज्ञानाद्बडिशयुतमश्नातु पिशितम् ।
विजानन्तोऽप्येते वयमिह विपज्जालजटिलान्
न मुञ्चामः कामानहह गहनो मोहमहिमा ॥ २१ ॥

(सं० टी०) मोहस्य दुर्निवारणमाह—अजानन्निति। अहह इति खेदे । मोहमहिमा गहनो वर्तते । यत्तु शलभः पतङ्गः दी-पदहने दीपशिखायां पततु। शलभः किं कुर्वन्माहात्म्यं अजानन्। स मीनो मत्स्यः अज्ञानान्मौढ्यात् बडिशेन मत्स्यवेधनेन युतं पिशितं मांसं अश्नातु भक्षतु । इह अस्मिन् संसारे एते वयं वि-जानंतोऽपि कामान्न मुञ्चामः । कथम्भूतान् कामान् विपज्जाल-जटिलान् विपदां जालो विपज्जालः तेन जटिलास्तान् अत एव मोहमहिमा गरीयानिति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २१ ॥

(भा० टी०) देखो पतङ्ग दीपककी अग्निमें आय गिरता है पर यह नही जानता कि मै नष्ट हुंगा मछली जो कंटियाका मांस निगल जाती है वहभी नही जानती कि इससे मेरे प्राण जायंगे पर हम लो-गोंको देखो कि जान बूझके दुखदाई विषयोंकी अभिलाषा नही छोड-ते यह महामोहकी महिमा अति कठिन है ॥ २१ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बिसमलमशनाय स्वादु पानाय तोयं
शयनमवनिपृष्ठे वल्कले वाससी च ।
नवधनमधुपानभ्रान्तसर्वेन्द्रियाणा-
मविनयमनुमन्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ॥ २२ ॥

(सं० टी०) अथ दुर्जनानामविनीतं चरितमतिदुःसहमित्याह—बिसमिति । अहं दुर्जनानां पिशुनानामविनयमनुमंतुं अंगीकर्तुं नोत्सहे नोत्साहं कुर्वे । कथम्भूतानां दुर्जनानां नवधनमधुपानभ्रांतसर्वेंद्रियाणां । नवं नवीनोपार्जितं धनं नवधनं तदेव मधुपानं मदिरापानं । तेन मधुपानेन भ्रांतानि सर्वाणींद्रियाणि येषां ते नवधनमधुपानभ्रांतसर्वेंद्रियास्तेषां । अलमत्यर्थं अशनाय भोजनाय बिसं कमलिनीकन्दं । चान्यत् स्वादु पानाय तोयं । चान्यदवनिपृष्ठे शयनं । चान्यद्वाससी वल्कलं चीरम् । एवं वन्यफलादिना जीवनं सफलं परंतु न खलवास इति भावः । मालिनी वृत्तम् ॥ २२ ॥

(भा० टी०) बहुतसे फल भोजनके लिये मधुर जल पीनेको पृथ्वी सोनेको और वृक्षके वकले पहिरनेके निमित्त हैं फिर थोडासा धनरूपी मदिरापानवाले जिनकी सब इन्द्रियां धूमती हैं ऐसे दुर्जनोंका निरादर हम क्यों सहें ॥ २२ ॥

विपुलहृदयैर्धन्यैः कैश्चिज्जगज्जनितं पुरा
विधृतमपरैर्दत्तं चान्यैर्विजित्य तृणं यथा ।
इह हि भुवनान्यन्ये धीराश्चतुर्दश भुञ्जते
कतिपयपुरस्वाम्ये पुंसां क एष मदज्वरः ॥ २३ ॥

(सं० टी०) मानिताकरणमनुचितमित्याह—विपुलेति । पुंसां पुरुषाणां क एष मदज्वरः क्व सति कतिपयपुरस्वाम्ये सति

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

धन्यैः कैश्चित्पुरा पूर्वं जगज्जनितं जगत्सृष्टं । कथंभूतैर्धन्यैर्विपुलहृदयैः बृहद्धृदयैः । अपरैर्विष्णवादिभिर्विधृतं निजभुजाभ्यां धारितं । अन्यैः परशुरामादिपुरुषैः चान्यद्दत्तं । किं कृत्वा विजित्य यथाशब्द इवार्थे वर्तते । जगत्किमिव तृणमिव यथा तृणमनायासेन दीयते । तथा जगद्विजित्य कश्यपादिभ्यो दत्तं हि निश्चितम् । इहास्मिन् जीवलोके अन्ये धीराश्चतुर्दश भुवनानि भुञ्जते । तथा स्वल्पस्वाम्ये कोऽयं गर्व इत्यर्थः । रसयुगहयैर्न्सौ म्रौ स्लौ गौ यदा हरिणी इति लक्षणाद्धरिणी वृत्तम् ॥ २३ ॥

(भा० टी०) कोई महात्मा ऐसे भये जिन्होंने जगत्को उत्पन्न किया कोई ऐसे हुए कि जिन्होंने धारण किया कोई ऐसे हुए जिन्होंने इसे जीतकर तुच्छ समुझ औरोंको देदिया और कोई ऐसे हैं कि चौदह भुवनको पालते हैं अब यहां देखो कि थोडेसे गांवकी ठकुराई पाकर कैसा अभिमानका ज्वर लोगोंको होता है ॥ २३ ॥

निस्पृहाणामधिकारमाह ।

त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः
ख्यातस्त्वं विभवैर्यशांसि कवयो दिक्षु प्रतन्वन्ति नः ।
इत्थं मानद नातिदूरमुभयोरप्यावयोरन्तरं
यद्यस्मासु पराङ्मुखोऽसि वयमप्येकान्ततो निस्पृहाः२४

(सं० टी०) निःस्पृहस्य श्रेष्ठत्वमाह—त्वमिति । हे नरेन्द्र त्वं राजा वर्तसे । वयमपि उपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नता वर्तामहे । राजेन्द्र त्वं विभवैः ख्यातः नः अस्माकं यशांसि महत्त्वानि कवयः कवीश्वरा दिक्षु प्रतन्वंति दशस्वपि दिशासु विस्तारयंति । हे मानद मानं ददातीति मानदः 'दो अवखण्डने इति धातुः' हेमानद हे मानखण्डन । आवयोरुभयोरपि अंतरं नातिदूरे राजेंद्र यदि

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

च त्वं अस्मासु पराङ्मुखोऽसि अनादरोऽसि । तदा वयमपि एकांततो निस्पृहा वर्तामहे अत्यन्तनिःस्पृहत्वाद्वयं त्वदीयाऽऽदरेच्छां न कुर्म इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ २४ ॥

(भा० टी०) तूं राजा है तो मैंभी गुरूकी सेवा कर बुद्धिमान् हो उच्चपदको प्राप्त हुआ हूं तूं यदि धनसे प्रसिद्ध है तो हमारी विद्याका यश कविलोग देशान्तरमें वर्णन कर रहे हैं फिर तूं हमसे मुख फेरता है तो हम तुमसे अधिक निस्पृह हैं ॥ २४ ॥

अभुक्तायां यस्यां क्षणमपि न यातं नृपशतै-
र्भुवस्तस्या लाभे क इव बहुमानः क्षितिभुजाम् ।
तदंशस्याप्यंशे तदवयवलेशेऽपि पतयो
विषादे कर्तव्ये विदधति जडाः प्रत्युत मुदम् ॥ २५ ॥

(सं० टी०) लोके भूपतित्वाभिमानोऽति तुच्छत्वाद्वृथैवेत्याह—अभुक्तेति। जडा मूर्खाः विषादे कर्तव्ये प्रत्युत सम्मुखं मुदं विदधति । कथं क्षितिभुजां राज्ञां तस्या भुवः पृथिव्या लाभे क इव बहुमानः यस्यां पृथिव्यां अभुक्तायां सत्यां नृपशतैर्नरेंद्रसहस्रैः क्षणमपि न यातं न गतं। तदंशस्याऽप्यंशे तस्याः पृथिव्या विभागस्यापि विभागे तदवयवलेशे तस्यांगस्यापि लेशेपि पतयः स्वामिनः यत्किंचित्पतित्वलाभेपि हर्षो न कार्य इति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २५ ॥

(भा० टी०) सैंकडो राजा इस पृथ्वीको अपनी अपनी मान चले गये पर उनसे यह भोगी न गई तो इसके लाभ होनेसे राजोंको क्या अभिमान करना चाहिये अबतो उसके टुकडेका टुकडा फिर तिसका टुकडा उससेभी न्यून अंश पाके अपनेको भूपति मानते हैं तो जो बात सोच करनेके योग्य है उसमें मूर्खलोग देखो उलटेही आनंद मानते हैं यह आश्चर्य है ॥ २५ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मृत्पिंडो जलरेखया वलयितः सर्वोऽप्ययं न त्वणु-
रङ्गीकृत्य स एव संयुगशतै राज्ञां गणैर्भुज्यते ।
तद्दद्युर्ददतेऽथ वा न किमपि क्षुद्रा दरिद्रा भृशं
धिक् धिक् तान्पुरुषाधमान्धनकणं वांछंति तेभ्योऽपि ये ॥

(सं० टी०) राजभ्यो धनादियाचनमनुचितमिति सूचयन्नाह—मृदिति। तान् पुरुषाधमान् धिक् येऽधुना तेभ्योऽपि धनकणं वाञ्छन्ति । कथमयं मृत्पिंडः पृथ्वीचयः सर्वोपि जलरेखया वलयितः सन् । नतु अणुः स्वल्पप्रमाणः । तु पुनः स एव मृत्पिण्डः। राज्ञां गणैर्भुज्यते। किं कृत्वा । संयुगशतैः संग्रामविभागीकृत्य रणे शनैः अंगीकृत्य ते क्षुद्रा दरिद्रा राजानः। भृशमत्यर्थं किमपि न दद्युः । अथवा न ददते तानेव पुरुषान् धिक् धिक् । ये तेभ्योऽपि वाञ्छां कुर्वंति तेत्वतिनिन्द्या इत्यर्थः। शिखरिणी वृत्तम् ॥२६॥

(भा० टी०) यह भूमि एक मिट्टीका लोंदा पानीकी रेखासे घिराहुआ है पहिले आपही यह सम्पूर्ण छोटासा है तिसे राजोंने सैंकडो लडाइयां लडलडकर अपना अपना भाग बांटके किसी प्रकारसे भोगते हैं ऐसे क्षुद्र और दरिद्रोंको जो बडे दानी कहते हैं अबभी देखें दानकरते हैं या नहीं यों कह कहके उनसे धनके कणिकाकी वांच्छा करते हैं तिन अधम पुरुषोंको धिक्कार है ॥ २६ ॥

न नटा न विटा न गायना न परद्रोहनिबद्धबुद्धयः ।
नृपसद्मनि नाम के वयं कुचभारा नमिता न योषितः॥२७

(सं० टी०) दुर्भगसेवकस्य वाक्यमाह—नेति। नामेति संबोधने नृपसद्मनि वयं के वयं नटाः नृत्यकृत्यनिविष्टाः उत्तीर्णाः। न गायना न परद्रोहनिबद्ध बुद्धयः । परद्रोहे निबद्धा बुद्धयो येषां ते परद्रोहनिबद्धबुद्धयः । वयं योषितोऽपि न किं योषितः कुच-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भारानमिताः कुचभारेणासमंताद्भावेन नमिताः। एवंविधा अपि न षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः॥ न स मात्रपराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुरिति लक्षणाद्वैतालीयं वृत्तम् ॥ २७ ॥

(भा० टी०) न तो हम नट हैं न परस्त्रियोंसें लम्पट हैं न गवैये हैं न झूठे लवार हैं और न बडे बडे स्तनवाली स्त्री हैं फिर हमको राजोंके घर कौन पूछता है ॥ २७ ॥

पुरा विद्वत्तासीदुपशमवतां क्लेशहतये
गता कालेनासौ विषयसुखसिद्ध्यै विषयिणाम् ।
इदानीं तु प्रेक्ष्य क्षितितलभुजः शास्त्रविमुखा-
नहो कष्टं सापि प्रतिदिनमधोऽधः प्रविशति ॥ २८ ॥

(सं० टी०) पुरेति। पुरा पूर्वं उपशमवतां शान्तिमतां विद्वत्तावैदुष्यं क्लेशहतये संसारनिवारणायासीत्।असौ विद्वत्ता कालेन गता विषयिणां विषयसंबधि यत् सुखं तस्य सिद्ध्यै गता। अहो इति खेदे कष्टं विलोक्य। इदानीं शास्त्रविमुखान् शास्त्रपराङ्मुखान् क्षितितलभुजः राज्ञः प्रेक्ष्य निरीक्ष्य सापि विद्वत्ता प्रतिदिनं दिनंप्रति अधोऽधः प्रविशति गच्छति एवं च विद्यारक्षणविषये पुरुषेण यतितव्यमिति भावः। शिखरिणी वृत्तम् ॥ २८ ॥

(भा० टी०) पहिले जो विद्या पण्डितोंके चित्तके क्लेश दूर करनेके निमित्त थी फिर कुछ दिन परे वह विद्या विषयी लोगोंके विषयसुखके सिद्ध होनेके लिये भई अर्थात् विद्यासे राजोंको प्रसन्न करके धनआदि ले सुखभोगकरना इस कामकी हुई इस समयसें राजोंको शास्त्रसुननेसे विमुख देखकर प्रतिदिन वह विद्या अधोगतको प्राप्त होती जाती है यह बडा कष्ट है ॥ २८ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

साहङ्कारं पुरुषमुद्दिश्याह ।

स जातः कोऽप्यासीन्मदनरिपुणा मूर्ध्नि धवलं
कपालं यस्योच्चैर्विनिहितमलङ्कारविषये ।
नृभिः प्राणत्राणप्रवणमतिभिः कैश्चिदधुना
नमद्भिः कः पुंसामयमतुलदर्पज्वरभरः ॥ २९ ॥

(सं० टी०) आजन्ममरणपर्यंतं भक्तिपूर्वकं ईशाराधनं कुर्वतां पुरुषाणां जननसाफल्यं नान्येषामिति सूचयन्नाह— स जात इति । कोऽपि पुरुष आसीत् । यस्य पुरुषस्य कपालमुच्चैर्यथा भवति । तथा मदनरिपोर्महेशस्य मूर्ध्नि मस्तके अलंकारविषये विनिहितं । कथंभूतं कपालं धवलमुज्ज्वलं । अधुना सांप्रतं इदानीं कैश्चित् प्राणत्राणप्रवणमतिभिः प्राणस्य त्राणं तत्र प्रवणा मतिर्येषां ते प्राणत्राणप्रवणमतयस्तैः नमद्भिः नृभिः । पुंसां पुरुषाणां कोऽयं अतुलदर्पज्वरभरः अतिकुत्सित इत्यर्थः । वृत्तं पूर्वोक्तम् ॥ २९ ॥

(भा० टी०) पहिले तो ऐसे पुरुष हुए हैं कि जिनके उज्ज्वल-मस्तककी माला बनाकर शिवजीने धारण किया कि जिससे कंठका भूषण हो अब देखो अपने प्राणपोषण करनेवाले थोडेसे मनुष्योंसे प्रतिष्ठा पाकर कैसे अभिमानके ज्वरसे भारी हो रहे हैं ॥ २९ ॥

अर्थानामीशिषे त्वं वयमपि च गिरामीश्महे यावदित्थं
शूरस्त्वं वादिदर्पज्वरशमनविधावक्षयं पाटवं नः ।
सेवंते त्वां धनाढ्या मतिमलहतये मामपि श्रोतुकामा
मय्यप्यास्था न चेत्तत्त्वयि मम सुतरामेष राजन्गतोऽस्मि ॥

(सं० टी०) कश्चिन्निस्पृहो यतिः राजानं प्रति वदति— अर्थानामिति । हे राजन्, त्वमर्थानां द्रव्याणामीशिषे त्वं समर्थो भवसि । वयमपि गिरां वाणीनामीश्महे ईशितारो समर्था भवामः । चा-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न्यत्त्वं यावदित्थं अमुना प्रकारेण च शूरोऽसि । अस्माकमपि वादिदर्पज्वरशमनविधौ वादिनां दर्पः अहङ्कारस्तस्य ज्वरस्तस्य शमनविधौ नाशविधौ अक्षयं निश्चलं पाटवं वर्तते । हेराजन्, त्वां बुधाः सेवंते । मामपि श्रोतुकामाः श्रोतारः सेवंते । किमर्थं मतिमलहतये बुद्धिकालुष्यनाशाय अधुना मयि ते तव आस्था नैव । चेत्तर्हि ममापि त्वयि सुतरां आस्था नास्ति । हेराजन् एषः अहं गतोऽस्मि । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ३० ॥

(भा० टी०) तुम धनके कोशके ईश्वर हौ तो हमभी विद्याके कोशके ईश्वर हैं तुम युद्ध करनेमें बीर हौ तो हमभी शास्त्रार्थ करनेवाले वादीप्रतिवादियोंके अभिमानका ज्वर तोडनेमें कुशल हैं तुह्मे बडे लोग धनान्ध अथवा धन चाहनेवाले आशाग्रसित सेवन करते हैं तो हमेभी अपने बुद्धिका अज्ञान दूर करनेको शास्त्र सुननेकी इच्छावाले सेवते हैं तो हे राजन् यदि हमारे विषय तुह्मारी श्रद्धा नही है तो तुह्मेभी हमारी न हो ऐसे हमभी बने हैं ॥ ३० ॥

अतिक्रान्तः कालो लटभललनाभोगसुभगो
भ्रमन्तः श्रान्ताः स्मः सुचिरमिह संसारसरणौ ।
इदानीं स्वःसिन्धोस्तटभुवि समाक्रन्दनगिरः
सुतारैः फूत्कारैः शिव शिव शिवेति प्रतनुमः ॥३१॥

(सं० टी०) अतीति । हे बाले, लटभललनाभोगसुभगः कालोऽतिक्रान्तः अतिचक्राम सम्पूर्णीकृतः । लटभाः आप्तलावण्या या ललनास्तासां भोगेन सुभगो मनोज्ञः लटभललनाभोगसुभग इहास्मिन् मर्त्यलोके संसारसरणौ सुचिरं भ्रमन्तः श्रान्ताः स्मः । इदानीं स्वःसिन्धोः स्वर्गंगायास्तटभुवि कच्छस्थलीषु शिव शिव शिवेति प्रतनुमः विस्तारयामः । कथंभूता वयं सुतारैः

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

फूत्कारैः समाक्रन्दनगिरः । हे बाले त्वं कासि । तव मुखं न विलोकयामः । वृत्तं शिखरिणी ॥ ३१ ॥

(भा० टी०) हे बाले इस संसारसरणीमें बहुत दिनतक प्राप्त यौवनवाली स्त्रीयोंके भोगसुखमें फिरते फिरते काल व्यतीत हो गया अब इस समयमें थक गये हैं तो अब क्याकरेंगे ? गंगाजीकी तटपर शिवशिवशिव इस नामका विस्तार करेंगे आक्रंदितवाणीरूप फूत्कारसे तेरा तिरस्कार करेंगे यानीमुखभीनही देखेंगे ॥ ३१ ॥

माने म्लायिनि खण्डिते च वसुनि व्यर्थं प्रयातेऽर्थिनि
क्षीणे बन्धुजने गते परिजने नष्टे शनैर्यौवने ।
युक्तं केवलमेतदेव सुधियां यज्जह्नुकन्यापयः
पूतग्रावगिरीन्द्रकन्दरदरीकुञ्जे निवासः क्वचित् ॥३२॥

(सं० टी) इहास्मिन्संसारे मानादीनां नाशे सति तत्संपादने पुनर्यत्नोऽकृत्वा भागीरथ्या विराजमानहिमालयकुंजेष्वावासो विधेय इत्याह—मान इति। सुधियां पुरुषाणां केवलमेतदेव युक्तम्। यत्क्वचित् जह्नुकन्यायाः गंगायाः पयसा पूताः पवित्रा ये ग्रावाणस्तेषामसौ गिरीन्द्रः पर्वतस्तस्य कन्दरस्य विवरस्य या दरी गुहा तस्या निकुंजस्तस्मिन् निवासो वरं क्व। सति माने म्लायिनि चान्यद्वसुनि खण्डिते सति । चान्यदर्थिनि याचके व्यर्थं प्रयाते सति । चान्यत्क सति क्षीणे बंधुजने सति । पुनः क्व सति परिजने गते सति । पुनः क्व सति यौवने नष्टे सति तदा वनवास एव रुचिरः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३२

(भा० टी०) अब प्रतिष्ठा भंग हुई द्रव्य नाश हो गया यांचक लोग आय आय विमुख फिर जाने लगे भ्राता स्त्री पुत्र और सम्बन्धी आदि भ्रष्ट हो गए उस समय बुद्धिमान् पुरुषोंको उचित है कि जिस

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पर्वतके पाषाण गंगाजलसे पवित्र हैं उसकी कंदराके समीपं दरी और कुंजमें कहीं निवास करै ॥ ३२ ॥

परेषां चेतांसि प्रतिदिवसमाराध्य बहु हा
प्रसादं किं नेतुं विशसि हृदय क्लेशकलितम् ।
प्रसन्ने त्वय्यन्तः स्वयमुदितचिन्तामणिगुणे
विमुक्तः संकल्पः किमभिलषितं पुष्यति न ते ॥ ३३ ॥

(सं० टी०) परेषां चेतःप्रसादकरणापेक्षयास्वान्तःकरण-प्रसादकरणमेव वरमिति चित्तंप्रति बोधः—परेषामिति । हा इति खेदे त्वं हृदय बहु प्रसादं किं नेतुं ग्रहीतुं विशसि । किं कृत्वा परेषां अन्येषां चेतांसि प्रतिदिवसं आराध्य । कीदृशं प्रसादं क्लेशकलितं कष्टमलिनं हे हृदय त्वयि अंतर्मध्ये प्रसन्ने सति । अभिलषितं वाञ्छितं ते तव न पुष्यति । किं त्वयि स्वयमुदितचिन्तामणिगुणे । किं विमुक्तः । संकल्पः शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३३ ॥

(भा०टी०) हे मन तूं पराए चित्तकै प्रसन्न करके क्या प्रसाद लेनेके हेतु क्लेशसे मलीन होता हुआ घुसता है तूं सर्व संकल्प अर्थात् तृष्णा छोडकर अपनेहीमें प्रसन्न होकर चिन्तामणिकेसे गुण प्रगट करेगा अर्थात् शांति संतोषादि गुण ग्रहण करेगा तो क्या तेरी अभिलाषा पुरी न होगी ॥ ३३ ॥

भोगे रोगभयं कुले च्युतिभयं वित्ते नृपालाद्भयं
मौने दैन्यभयं बले रिपुभयं रूपे जराया भयम् ।
शास्त्रे वादभयं गुणे खलभयं काये कृतान्ताद्भयं
सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ॥३४॥

(सं० टी०) स्त्रक्चंदनस्त्र्यादिसर्वभोगानां सभयत्वात्सर्वतो

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रकारेण अभयं एतादृशं वैराग्यमेवाकलनीयमित्याशयेनाह—भोग इति। स्रक्चंदनवनितादिभोगे रोगाद्भयं भीतिः स्रक्चंदनादिशीतलेन वातोत्पत्तिर्भवति स्त्रीभोगेन बलहानिर्भवति कुले च्युतिभयं दोषः कस्य कुले नास्तीति न्यायेन बहुकुलं यत्र तदा दोषो भवत्येव दोषेण पतति च्युतं भवति अथवा मरणेन कुलक्षयो भवति वित्ते धने नृपालात् राज्ञः सकाशाद्भयं भवति मौने मौनवृत्त्यां अथवा न किंचिद्वदति न याचते तस्य को वा ददाति। अतो दैन्यं भवति बले अतिबलिष्ठे रिपुभयं शत्रुभयं भवति। रूपे सौंदर्ये जराया वार्धक्येन विरूपता जायते। शास्त्रे शास्त्रपाठने वादिनां भयं। पुण्ये सद्गुणे खलभयं विपरीतं दोषारोपणं करोति काये शरीरे मृत्युभयं एवं सर्वं वस्तुजातं भुवि भयान्वितं वर्तते अतो वैराग्यमेवाभयं सर्वपदार्थेषु वैराग्यवान् पुरुषः न याचयति विरोधं नैव करोति सर्वत्र वीतरागःसन्नास्ते इत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३४ ॥

(भा० टी०) भोगमें रोगका भय सुख बढनेमें उसके क्षयका भय अधिक द्रव्य होनेमें राजभय दास होनेमें स्वामीका भय संग्राम जीतनेमें शत्रुभय सत्कुलमें कुलटा स्त्रीका भय मान बढनेमें अपमानका भय सद्गुणमें दुर्जनका भय और शरीरमें मृत्युका भय यों सर्वत्र भयहीके स्थान देख पडते हैं केवल एक ए शिव भगवानहीका चरण निर्भय ठौर है॥३४

अमीषां प्राणानां तुलितबिसिनीपत्रपयसां
कृतं किन्नास्माभिर्विगलितविवेकैर्व्यवसितम्।
यदाढ्यानामग्रे द्रविणमदनिःशंकमनसां
कृतं वीतव्रीडैर्निजगुणकथापातकमपि ॥ ३५ ॥

(सं० टी०) अस्थिरप्राणानां रक्षणार्थं नृपादीनामग्रे स्वगु-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

णप्रख्यापनमनुचितमिति सूचयन्नाह—अमीषामिति। अस्माभिरमीषां प्राणानां कृते किन्न व्यवसितं उद्यमितं। कथंभूतैः अस्माभिर्विगलितविवेकैर्विगलितो भ्रष्टो विवेको येषां तैर्विवेकरहितैः। बिसिन्याः कमलिन्याः पत्रपुष्पमयमुदकं तुलितं बिसिनीपत्रपयो येषां तेषां अस्थिरस्थायिनामित्यर्थः। यदाढ्यानामग्रे धनवतां पुरः वीतव्रीडैर्वीतलज्जैरस्माभिः निजगुणकथापातकमपि कृतं निजगुणानां कथया पातकं। निजगुणकथापातकं। किंभूतानां आढ्यानां द्रविणमदनिःशंकमनसां द्रविणमदेन धनमदेन निःशंकं मनो येषां तेषाम्। शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३५ ॥

(भा० टी०) जैसे कमलके पत्रपर जलके बून्द चंचल रहते हैं वैसेही इस चञ्चल प्राणके हेतु विवेक त्यागिकर हमने क्या क्या न किया औ धनके मदसे मदान्ध लोगोंके निकट अपना गुण गान करना यह पाप निर्लज्ज होके किया ॥ ३५ ॥

भ्रातः कष्टमहो महान्स नृपतिः सामन्तचक्रं च तत्
पार्श्वे तस्य च सापि राजपरिषत्ताश्चन्द्रबिम्बाननाः।
उद्रिक्तः स च राजपुत्रनिवहस्ते बन्दिनस्ताः कथाः
सर्वं यस्य वशादगात् स्मृतिपदं कालाय तस्मै नमः ३६

(सं० टी०) सर्वमिदं जगत्कालाधीनमतः अस्थिरस्थायिनां नृपाणां सेवनं त्यक्त्वा भगवत्सेवनमेव सदा कार्यमिति सूचयन्नाह—भ्रातरिति। तस्मै कालाय नमः। अहो इत्याश्चर्ये भो भ्रातः कष्टं विलोक्यतां किं कष्टं स एव महान्नृपतिः चान्यत्सामंतचक्रं मडांलीकराजमंडलं चान्यत्तस्य पार्श्वे सापि राजपरिषत्सापि राजसभा। चान्यत्ताश्चन्द्रबिम्बानना नार्यः। चान्यत्स राजपुत्रनिवहः नृपकुमारसमूहः। कथंभूतो राजपुत्र-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निवहः उद्रिक्तः सदर्पः । चान्यत्ते बंदिनः भद्राश्चान्यत्ताः कथा यस्य वशात् तत्सर्वं पूर्वोक्तं स्मृतिपदमगात्कथाशेषं जगाम । कालाय तस्मै नमः । यतः सर्वं क्षीयते परंतु कालो न क्षीयते इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३६ ॥

(भा० टी०) पहिले यहां कैसी सुन्दर नगरी थी उसका राजा कैसा उत्तम था औ राज्य उसका कैसा दूरतक था उसके निकट सभा कैसी होती थी और चन्द्रमुखी स्त्रियां कैसी शोभायमान थी औ राजाके पुत्रोंका समूह कैसा प्रबल था कैसे वे बन्दी गण थे और कैसी अच्छी कथा कहते थे अब वे सब जिस कालके वश होकर लुप्त होगए उस कालको नमस्कार है ॥ ३६ ॥

पुनः काममुद्दिश्याह ।

वयं येभ्यो जाताश्चिरपरिगता एव खलु ते
समं यैः संवृद्धाः स्मृतिविषयतां तेऽपि गमिताः ।
इदानीमेते स्मः प्रतिदिवसमासन्नपतनाद्
गतास्तुल्यावस्थां सिकतिलनदीतीरतरुभिः ॥ ३७ ॥

(सं० टी०) स्वदेहरक्षणार्थं राजसेवनं क्रियते तस्य देहस्य तु अस्थिरत्वादतस्तद्विषये आस्थां त्यक्त्वा ईश्वराराधने यत्नः कार्य इत्यभिप्रायविदाह—वयमिति । येभ्यः समानवयोभ्यः समं जाताः । खलुः निश्चितं ते चिरपरिगता एव मृता एव । यैः समं वृद्धास्तेऽपि स्मृतिविषयतां गमिताः । स्मृतेर्विषयता स्मृतिविषयता तां स्मारिताः संतश्चेतोगोचरमायान्तीत्यर्थः । इदानीं एते वयं स्मः सावरोधं किं वयम् । सिकतिलनदीतीरतरुभिः तुल्यावस्थां गताः सिकतिला वालुकाधिकाः नदी सिकतिलनदी तस्याः तीरतरवः शीघ्रपतनशीला भवन्तीत्यर्थः । यादृशास्ते तरवस्तादृग-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वस्थां वयं प्राप्ताः स्मः । कस्मात् प्रतिदिवसं दिवसंप्रति आसन्न-पतनात् मरणात् एतावता संसारस्यावस्था ईदृशी वर्तते। शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३७ ॥

(भा० टी०) जिनसे हम जन्मेथे उनको तो गए बहुत दिन बीते फिर जिनके साथ हम बडे भी हुए स्मरण पदमें गए अर्थात् मरे अब हमभी दिन दिन गिरते देख पडते हैं वालुकी तटके वृक्षके तुल्य दशाको हो रहे हैं ॥ ३७ ॥

यत्रानेकः क्वचिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्यथैको
यत्राप्येकस्तदनु बहवस्तत्र चान्तेन चैकः ।
इत्थं चेमौ रजनिदिवसौ दोलयन् द्वाविवाक्षौ
कालः काल्या सह बहुकलः क्रीडति प्रागसारैः॥ ३८ ॥

(सं० टी०) सर्वं कालाधीनत्वात्पुत्रवित्तगृहादिष्वास्था न-कर्तव्या इत्याह– यत्रेति। कालो मृत्युः काल्या सह कालरात्र्या सह प्राणसारैः कृतकाष्ठशुष्कैः क्रीडति क्रीडितुमारभते । कथंभूतः कालः । बहुकलः बह्वी कला यस्यासौ बहुकलः । किंकुर्वन् । इमौ द्वौ रजनीदिवसौ इत्थमनेन प्रकारेण अक्षयौ विषयपाशावेव दोलयन् प्रक्षिपन् युक्तोऽयमर्थः । अन्योपि यो द्यूतकृत् क्रीडां कुरुते तस्याक्षौ पाशकौ विलोकयति । अत्र कालः क्रीडकः अत्र रजनीदिवसावेव पाशकौ । इत्थं कथयन्न क्वचिदपि गृहे अनेकः एकस्तत्र तिष्ठति अपि पुनः यत्र एकस्तत्र बहवः यत्र बहवस्तत्र एकोऽपि न। कालक्रीडाया इत्थं स्वभावः। मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्भौनतौ ताद्गुरूचेदिति लक्षणात् ॥ ३८ ॥

(भा०टी०)जिस घरमें अनेक थे वहां एक दृष्टि पडता है और

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जहां एक था वह अनेक देख पडे फिर एकै रह गया तौ देखो रात औ दिनके पासे लुडका लुडका के इस संसाररूपी चौपडमें प्राणियोंको गोटी बनाके काल पुरुष अपनी कालित्वशक्तिसे खेल रहा है ॥ ३८ ॥

तपस्यन्तः सन्तः किमधिनिवसामः सुरनदीं
गुणोदर्कान् दारानुत परिचरामः सविनयम् ।
पिबामः शास्त्रौघान् द्रुतविविधकाव्यामृतरसान्
न विद्मः किं कुर्मः कतिपयनिमेषायुषि जने ॥ ३९ ॥

(सं० टी०) सर्वेषु पदार्थेषु संशयप्राप्ते सति तेषां परं तप एवात्यंतिकसुखदमित्याशयेनाह—तपेति। जने लोके न विद्मः। वयं किं कुर्मः किमिति संशये सुरनदीं गंगां निवसामः आश्रमं कुर्मः किं। वयं तपस्यन्तः सन्तः तपः कुर्वन्तः सन्तः। उत अथवा दारान् कलत्राणि परिचर्यां कुर्मः। कथंभूतान् दारान्। गुणोदर्कान् गुणोत्कटान् उत अथवा शास्त्रौघान् पिबामः शृणुमः किं शास्त्रौघान् द्रुतविविधकाव्यामृतरसान् द्रुतः स्रुतः विविधामृतरसो येषु तान् वयं न विद्मः अस्माकं संशयो वर्तते। एतेषु पदार्थेषु किं कुर्मः यो गुणाधिकस्तं सेवयामः। शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३९ ॥

(भा०टी०)तप करते हुए गंगातटपर बसेंगे अथवा गुणवान् स्त्रियोंके संग प्रेमसहित विचरेंगे वा समूह वेदान्तशास्त्र ओ अनेककाव्यामृतरस पियेंगे इस निमेषमात्र आयुष्यवाले देहसे न जाने हम क्या क्या करेंगे ॥ ३९ ॥

गंगातीरे हिमगिरिशिलाबद्धपद्मासनस्य
ब्रह्मध्यानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य ।
किं तैर्भाव्यं मम सुदिवसैर्यत्र ते निर्विशंकाः
संप्राप्स्यन्ते जरठहरिणाः शृंगकंडूविनोदम् ॥ ४० ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(सं० टी०) अत्यन्तसुखदा सिद्धिर्मम कदा भविष्यतीत्याकांक्षंते– गंगेति । किमिति संभावनायां । मम तैः सुदिवसैर्भाव्यं यत्र दिवसेषु जरठहरिणाः प्रौढमृगा निर्विशंकाः विगतभयाः संतः शृंगकंडूविनोदं शृंगघर्षणलीलां संप्राप्स्यंते । कथंभूतस्य मम हिमगिरिशिलायां बद्धं पद्मासनं येन तस्य । क्व गंगातीरे । पुनः किंभूतस्य । मम योगनिद्रांगतस्य योगस्य निद्रा योगनिद्रा तां गतः प्राप्तः । तस्य केन ब्रह्मध्यानाभ्यसनविधिना ब्रह्मध्यानस्याभ्यसनं ब्रह्मध्यानाभ्यसनं तस्य यो विधिः ब्रह्मध्यानाभ्यसनविधिस्तेन । एवंविधेन निर्मलभावेन सुखसाध्या सिद्धसिद्धिर्भविष्यतीत्यर्थः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ४० ॥

(भा०टी०)गंगाके तट हिमाचलकी शिलापर आसन लगा पद्मासन बांधे बैठेंगे ब्रह्मज्ञानके अभ्यासमें विधिपूर्वक आंख मूंद जोगनिद्रामें प्राप्त होंगे; देखें हमारे ऐसे सुदिन कब होते हैं जहां निःशंक हो बूढे बूढे हरिण हमारे देहमें रगड़के अपने शृंगकी खुजलाहट मिटावेंगे ॥४०॥

स्फुरत्स्फारज्योत्स्नाधवलिततले क्वापि पुलिने
सुखासीनाः शान्तध्वनिषु रजनीषु द्युसरितः ।
भवाभोगोद्विग्ना शिवशिवशिवेत्यार्तवचसा
कदा स्यामानंदोद्गतबहुलबाष्पप्लुतदृशा ॥ ४१ ॥

(सं० टी०) स्फुरदिति । वयं शिवशिवशिवेत्यार्तवचसा कदा स्याम । किंविशिष्टा वयं भवाभोगोद्विग्ना भवस्य संसारस्याभोगस्तत्रोद्विग्नाः खिन्नाः । किंभूतेन वचसा आनंदोद्गतबहुलबाष्पप्लुतदृशा आनंदेनोद्गतानि बहुलानि यानि बाष्पाणि तैः प्लुते दृशौ यस्मिन् तद्वचस्तेन । किंभूता वयं द्युसरितो गङ्गायाः क्वापि विजने पुलिने सुखासीनाः । कासु रजनीषु किंभूतासु । रज-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नीषु शांतध्वनिषु उपशांतशब्दासु एवंविधा वासरा भाग्यहीनानां न भवेयुः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ४१ ॥

(भा० टी०) जहां प्रकाशित फैली चांदनीसे निर्मल जल है ऐसे गंगातटमें सुखसे बैठे रहैं जब सब ध्वनि बन्द हो तब रात्रिमें शिव शिव शिव ऐसा आर्तस्वरसे कहतेहुए संसारके दुःखसे व्याकुल हो और आनन्दके आंसुओंसे पूर्ण नेत्र हो रहे हैं ऐसे हम कब होंगे॥ ४१ ॥

महादेवो देवः सरिदपि च सैषा सुरसरिद्
गुहा एवागारं वसनमपि ता एव हरितः ।
सुहृद्वा कालोऽयं व्रतमिदमदैन्यव्रतमिदं
कियद्वा वक्ष्यामो वटविटप एवास्तु दयिता ॥ ४२ ॥

(सं० टी०) महादेवइति । देवो महादेवो नान्यः । सरिदपि नद्यपि सुरसरित्सुरनदी । अगारं गृहं गुहा एव । वसनमपि वस्त्रमपि ता एव हरितो दिशः । अथवा सुहृन्मित्रमयं कालः इदमदैन्यव्रतं इदं व्रतं कियद्वक्ष्यामः दयिता कलत्रं वटविटप एवास्तु । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ४२ ॥

(भा० टी०) अदैन्य व्रतकी प्रशंसा करते हैं. जिसके देव महादेवही हैं नदीयोंमें प्रधान गंगाजी जिसको हैं और गुहाही घर हैं, दिशा यही वस्त्र हैं, सुहृद वर्तमान काल हे, वट वृक्षही जिसका कुटुंब हैं ऐसा अदैन्यव्रत सर्वोत्कृष्ट हैं ॥ ४२ ॥

आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरङ्गाकुला
रागग्राहवती वितर्कविहगा धैर्यद्रुमध्वंसिनी ।
मोहावर्तसुदुस्तराऽतिगहना प्रोत्तुङ्गचिन्तातटी
तस्याः पारगता विशुद्धमनसो नन्दन्ति योगीश्वराः ४३

(सं० टी०) दुस्त्यजां आशां नदीरूपेण वर्णयति—आशेति । नामेति सम्बोधने । आशा नदी अस्ति । किंभूता आशानदी मनोरथा

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एव जलानि यस्यां सा । पुनः किंभूता तृष्णातरंगाकुला । पुनः किंभूता आशानदी रागग्रावहती स्नेहग्राहयुक्ता अन्यापि ना नदी ग्राहजलचरजीववती भवति। पुनः किंभूता आशानदी वितर्कविहगा वितर्का विचारास्त एव विहगाः पक्षिणो यस्यां सा। नद्यामपि विहंगा भवन्ति। अस्यामपि तथैव। पुनः किंभूता आशानदी मोहावर्तसुदुस्तरा मोहस्यावर्तो मोहावर्तस्तेन सुदुस्तरा अन्यापि नदी आवर्तैः दुस्तरा भवति । पुनः किंभूता आशानदी अतिगहना अतीव गहनं यस्यां अन्यापि नदी अतिगहना। पुनः किम्भूता आशानदी धैर्यद्रुमध्वंसिनी धैर्यद्रुमस्य ध्वंसोऽस्या अस्तीति धैर्यद्रुमध्वंसिनी । अन्यापि नदी द्रुमध्वंसिनी भवति। पुनः किंभूता प्रोत्तुंगः चिन्ता एव तटो यस्याः सा अन्यापि नदी तटिनी प्रोच्यते। तस्या नद्याः पारं गता योगीश्वरा नंदंति सर्वोत्कर्षेण वर्तंते । योगीश्वराः विशुद्धमनसो निर्मलमानसाः। एवंच आशारहिताः पुरुषा अत्यंतसुखानंदानुभववन्तः स्युरितिभावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४३ ॥

(भा० टी०) आशा मान एक नदी है मनोरथोंका जलउसमें भरा है तृष्णारूपी तरंगोंसे पूर्ण है प्रीतही उसमें मगर हैं नानाविधिकी तर्क ही उसमें पक्षी हैं धैर्यरूपी वृक्षको ढाहनेवाली है मोहरूपी भौंर उसमें पडे हैं इससें बडी दुस्तर और कठिन हो रहीं है बडी चिन्ता ही उसके तट हैं उससे पार होकर बडे शुद्ध मननशील योगीही आनन्द पाते हैं ॥ ४३ ॥

आसंसारं त्रिभुवनमिदं चिन्वतां तात तादृङ्
नैवास्माकं नयनपदवीं श्रोत्रवर्त्मागतो वा ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

योऽयं धत्ते विषयकरिणीगाढरूढाभिमानः
क्षीबस्यान्तःकरणकरिणः संयमालानलीलाम् ॥ ४४ ॥

(सं० टी०) इंद्रियनिग्रहकर्तुः पुरुषस्य दौर्लभ्यमाह— आसंसारमिति । हे तात तादृक् तादृशः कोपि पुमान् अस्माकं नयनपदवीं नेत्रमार्गं । वा अथवा श्रोत्रवर्त्म श्रोत्रमार्गं नागतः योऽयं पुरुषः क्षीबस्यांतःकरणकरिणः संयमालानलीलां धत्ते धारयति किम्भूतोऽयं विषयकरिणीगाढरूढाभिमानः विषय एव करिणी हस्तिनी तस्यां गाढो दृढः अत्यंतं रूढोऽभिमानो यस्य। किम्भूतानामस्माकं आसंसारं संसारं यावत् । इदं त्रिभुवनं चिन्वतां सञ्चयतां वर्धयतां । यो जितेंद्रियः सोऽस्यां धरणीतले अतिभाग्यवानिति भावः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ४४ ॥

(भा० टी०) जबसे यह संसार प्रवृत्त हुआ है आजतक हे भैय्या हम त्रिभुवनमें खोजते फिरते हैं पर ऐसा दृढ अभिमानी पुरुष देखने और सुननेमै न आया जो अन्तःकरणरूपी उन्मत्त हाथीकी विषयरूपी हथिनीको रोंक रक्खे कि जो संयमरूपी वेडी डालनेसेभी चंचल रहती है ॥ ४४ ॥

ये वर्तंते धनपतिपुरः प्रार्थनादुःखभाजो
ये चाल्पत्वं दधति विषयाक्षेपपर्यस्तबुद्धेः ।
तेषामन्तः स्फुरितहसितं वासराणां स्मरेयं
ध्यानच्छेदे शिखरिकुहरग्रावशय्यानिषण्णाः ॥ ४५ ॥

(सं०टी०) सांप्रतं निर्वेदतायाः स्वरूपमाह— ये वर्तन्त इति। अहं तेषां वासराणां अन्तरभ्यन्तरे स्फुरितं हसितं यस्मिन्कर्मणि यथा भवति तथा स्मरेयं चिन्तयामि । ये वासरा धनपतिपुरो धनाढ्यानां पुरस्तात्प्रार्थना याचना तस्याः यद्दुःखं तद्भजंतीति

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ते प्रार्थनादुःखभाजः वर्तंते चान्यद्ये वासराः विषयाक्षेपपर्यस्ता बुद्धिर्यस्य स विषयाक्षेपपर्यस्तबुद्धिस्तस्य । किम्भूतोहं शिखरिकुहरे या ग्रावशय्या तस्यां निषण्णः । वा शिखरिकुहरस्य पर्वतविवरस्य या ग्रावशय्या तत्र निषण्णः निविष्टः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ४५ ॥

(भा० टी०) धनवानोंके निकट जो प्रार्थनाका दुःख सहते हैं और जो बडी विषयकी सामग्रीमें फैलीहुई बुद्धिवालोंसें अपनेको छोटा समुझते हैं उनके व्यर्थ व्यतीत दिनोंको हम अन्तःकरणमें हंसकर ध्यानसे विश्राम पाकर पर्वतकी कंदरामें पत्थरकी चट्टानपर बैठे हुए कब स्मरण करैंगे ॥ ४५ ॥

विद्या नाधिगता कलङ्करहिता वित्तं च नोपार्जितं
शुश्रूषापि समाहितेन मनसा पित्रोर्न सम्पादिता ।
आलोलायतलोचना युवतयः स्वप्नेपि नालिङ्गिताः
कालोयं परपिण्डलोलुपतया काकैरिव प्रेरितः ॥ ४६ ॥

(सं० टी०) विद्यादिरहितानां जीवनं लोके व्यर्थं स्यादतः विद्यामेवावश्यमाकलनीया इति बोधयन्नाह– विद्येति। अहो अयं कालोऽस्माभिः परपिण्डे लोलुपतया काकैरिव प्रेरितः । परपिण्डस्य परग्रासस्य लोलुपता तया कथमस्माभिर्विद्या नाधिगता न पठिता । किम्भूता विद्या । कलङ्करहिता दोषरहिता इत्यर्थः । चान्यद्वित्तं धनं नोपार्जितं न सम्पादितम् । अपि पुनः समाहितेन मनसा निश्चलचित्तेन पित्रोर्मातृजनकयोः शुश्रूषा सेवापि न संपादिता न कृता । चान्यत्स्वप्नेपि युवतयो नालिंगिताः । किम्भूता युवतयः आलोलायतलोचनाः आसमन्ताद्भावेन लोलानि चपलानि आयतानि दीर्घाणि लोचनानि नेत्राणि यासां ताः ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कस्मात् कारणात् मुधैव पिंडभक्षणे काकरूपवज्जन्म गमितमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४६ ॥

(भा० टी०) निष्कलंकविद्या नही पढी धन न कमाया एकाग्रचित्त होके मातापिताकी सेवा न की और चंचल औ बडे नेत्रवाली स्त्रियोंको स्वप्नेमेंभी गलेसे न लगाया पराए ग्रासका लोभ करते काककी नांई सब दिन योंहीं विताया ॥ ४६ ॥

वितीर्णे सर्वस्वे तरुणकरुणापूर्णहृदयाः
स्मरन्तः संसारे विगुणपरिणामावधिगतीः ।
वयं पुण्यारण्ये परिणतशरच्चन्द्रकिरणै-
स्त्रियामां नेष्यामो हरचरणचित्तैकशरणाः ॥ ४७ ॥

(सं० टी०) अतिदुःखदं संसारं दृष्ट्वा तत्त्यागपूर्वकं अरण्ये स्थित्वा शिवाराधनमेव कर्तव्यमित्याशयेनाह— वितीर्ण इति वयं पुण्ये पवित्रेऽरण्ये कदा त्रियामां रात्रिं नेष्यामः। कैः समं परिणतशरच्चन्द्रकिरणैः समं परिणताः परिणामं प्राप्ता ये शरत्कालीनाश्चन्द्रकिरणाः परिणतशरच्चन्द्रकिरणास्तैः क्व सति सर्वस्वे सर्वधने वितीर्णे दत्ते सति । किंभूता वयं तरुणकरुणापूर्णहृदयाः तरुणकरुणया पूर्णं हृदयं यषां ते तरुणकरुणापूर्णहृदयाः । वयं किंकुर्वन्तः संसारे विगुणपरिणामावधिगतीः स्मरंतः विगुणपरिणामावधयो गतयः विगुणपरिणामावधिगतयस्ताः । पुनः किम्भूता वयं हरचरणचित्तैकशरणाः हरचरणावेव चित्तस्य एकं शरणं येषां ते वयम् । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ४७ ॥

(भा० टी०) जब सर्वस्व नष्ट होगया तौभी बडी करुणा किये क्यों की इस संसारमें कुछ सार नही अन्तमें नश्वर हैं यों इसकी अवधिकी गति स्मरण करते शिवके चरणमें लगेहुए चितको अपना

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रक्षक समझ किसी पवित्र बनमें बैठे नम्र शरद ऋतुकी चांदनीमें हम कब रात्रिको व्यतीत करेंगे ॥ ४७ ॥

वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं च लक्ष्म्या
सम इह परितोषो निर्विशेषावशेषः ।
स तु भवति दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ॥ ४८ ॥

(सं० टी०) राजानं प्रति कश्चिद्योगिनोक्तिरिति वदति—वयमिति। हे राजेन्द्र, इहास्मिन् संसारे वल्कलैः कृत्वा परितुष्टाः चान्यत्त्वं च लक्ष्म्या परितुष्टः। अत एतावता सन्तोषस्य तत्वमेकमेव इहास्मिन्नर्थे परितोषः सम एव। किम्भूतः परितोषः निर्विशेषावशेषः निर्विशेष एव अवशेषोऽवसानं यस्य स निर्विशेषावशेषः विशेषश्चायं। तु पुनः स दरिद्रो भवति। यस्य पुरुषस्य विशाला विस्तीर्णा तृष्णा। अनन्ततृष्णस्य पुंसः दारिद्र्यं क्वापि न यातीत्यागमः। तु पुनः मनसि परितुष्टे सति कोऽर्थवान् धनवान्। को दरिद्रः। अपि तु न कोऽपीत्यर्थः। मालिनी वृत्तम् ॥ ४८ ॥

(भा० टी०) हम वृक्षके वल्कल पहिरके संतुष्ट हैं तुम धनसे संतुष्ट हौ जब हमारी तुमारी तुष्टी सम ठहरी तब विशेषनिर्विशेष हुआ अर्थात् भेद न रहा दरिद्र वह होय जिसे बडी तृष्णा है जब मन संतोषसे पूर्ण हुआ फिर कौन दरिद्री और कौन धनवान है ॥ ४८ ॥

तदेतत्स्वाच्छन्द्यं विहरणमकार्पण्यमशनं
सहायैः संवासः ध्रुवमुपशमैकव्रतफलम् ।
मनो मन्दस्पन्दं बहिरपि चिरस्यापि विमृशन्
न जाने यस्यैषा परिणतिरुदारस्य तपसः ॥ ४९ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(सं० टी०) स्वच्छंदनवर्तनं तु महत्तपसः फलमित्याह—यदेति। तदहं न जाने एष कस्य तपसः परिणतिः परिणामो वर्तते। एषा का परिणतिः यदेतत् स्वाच्छन्द्यं स्वच्छंदवर्तनवद्विहरणं। अन्यच्चाकार्पण्यं दीनतारहितं अशनं भोजनं। अन्यच्च सहायैः संवासः परिकरैः सह निवासः। उपशमैकव्रतफलं उपशमरसोद्भासितं श्रुतं शास्त्रश्रवणं। बहिरपि बाह्यप्रदेशेपि मनो मंदस्पंदं कल्पनारहितं। अपं किं कुर्वन् चिरस्य चिररात्राय विमृशन् विमृशतां कुर्वन् चिरकालं विचिन्तयन्नित्यर्थः। शिखरिणी वृत्तम् ॥ ४९ ॥

(भा० टी०) स्वाधीन विचारना विना जाचे भोजन करना श्रेष्ठ पुरुषोंकेसंग रहना शास्त्र कहना सुनना यही उपशमरूपी व्रतका फल लेना और यदि मन बाह्य पदार्थोंमें हो तो विचार करता हुआ मन्द मन्द गमन करे यह सब करे यह सब प्राप्त होना न जाने किसप्राचीन और बडे तपका फल है ॥ ४९

पाणिः पात्रं पवित्रं भ्रमणपरिगतं भैक्षमक्षय्यमन्नं
विस्तीर्णं वस्त्रमाशासुदशकममलं तल्पमस्वल्पमुर्वी।
येषां निःसङ्गताङ्गीकरणपरिणतिः स्वात्मसन्तोषिणस्ते
धन्याः सन्न्यस्त दैन्यव्यतिकरनिकराः कर्म निर्मूलयन्ति

(सं० टी०) निःसंगत्वेन दैन्यं त्यक्त्वा कर्म निर्मूलकर्माणो पुरुषाः अतिधन्याः इत्याह— पाणिरिति। धन्यास्तु ते एव ये कर्म निर्मूलयन्ति। किम्भूताः धन्याः संन्यस्तदैन्यव्यतिकरनिकराः संन्यस्तो निराकृतः दैन्यव्यतिकरस्य निकरो यैस्ते। पुनः किम्भूतास्ते। स्वात्मसन्तोषिणः स्वात्मन्येव संतोषो येषां ते। अन्यच्च येषां पुरुषाणां निःसंगतांगीकरणपरिणतिः निःसंगतायाः

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अंगीकरणं निःसंगतांगीकरणं तस्य परिणतिः निःसंगतांगीकरण-परिणतिः येषां पुरुषाणां पात्रं भोजनभांडं पाणिः हस्तः । पवित्रं भ्रमणपरिगतं भैक्ष्यं अक्षय्यमव्ययं अन्नं अद्यं । वस्त्रं विस्तीर्णं आशासुदशकं अमलं निर्मलं अस्वल्पं विस्तीर्णं शय्या उर्वी पृथ्वी । एवंविधरूपेण ये संसारपारं गच्छंति । त एव धन्याः पुण्यवन्त इत्यर्थः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ५० ॥

(भा० टी०) हाथही वरतन फिरते घूमते जो कुछ मिलें वोही उत्तम अन्न, दिशायें पहिरनेको उत्तम वस्त्र, बडी विस्तारवाली पृथ्वि यही पलंग, निःसंगताका स्वात्मसंतोषवाले संन्यासी वोही धन्य हैं जो दीनताको छोड कर्म मूलको उखेड डारते हैं ॥ ५० ॥

दुराराध्यः स्वामी तुरगचलचित्ता क्षितिभुजो
वयं तु स्थूलेच्छा महति च पदे बद्धमनसः ।
जरा देहं मृत्युर्हरति सकलं जीवितमिदं
सखे नान्यच्छ्रेयो जगति विदुषोऽन्यत्र तपसः ॥ ५१ ॥

(सं० टी०) चल चित्तराजाज्ञा धारणापेक्षया तप एवेहामुत्र श्रेयस्करमित्याह—दुराराध्य इति । हे सखे जगति रसायां विदुषः पण्डितस्य तपसः अन्यत्रान्यत् श्रेयःकल्याणं न । कथं स्वामी अधिपतिः दुराराध्यः दुःखेनापि आराधयितुंशक्यः । क्षितिभुजो राजानः तुरगचलचित्ताः अश्ववच्चलचेतसः । तु पुनः वयं स्थूलेच्छाः महाशयाः चान्यन्महति पदे मुक्तिलक्षणे बद्धमनसः जरा देहं हरति । मृत्युरिदं सकलं जीवितं हरति । ततस्तपसा विना श्रेयो नास्ति । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ५१ ॥

(भा० टी०) स्वामीलोग दुराराध्य हैं; कदाचित् राजाओंका सेवन करें तो वे घोडेके ऐसे चंचलचित्तवाले हैं; परम कल्याणकारी यह दे-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ह इसे व्यर्थ जरा मृत्यु संपूर्ण जीवित्वको हर लेती है; हे सखे आपन कैसे हैं की महान् परब्रह्ममें चित्त लगायें हैं सो इस जगतमें तप सिवाय दूसरा कोईभी पदार्थ उत्तम नहीं हैं ॥ ५१ ॥

भोगा मेघवितानमध्यविलसत्सौदामिनीचञ्चला
आयुर्वायुविघट्टिताभ्रपटलीलीनाम्बुवद्भंगुरम् ।
लोला यौवनलालना तनुभृतामित्याकलय्य द्रुतं
योगे धैर्यसमाधिसिद्धिसुलभे बुद्धिं विधध्वंबुधाः ॥ ५२ ॥

(सं० टी०) सर्वं विषयसुखं क्षणभङ्गुरं ज्ञात्वा निरुपमसुखप्राप्तये योगाभ्यास एव कर्तव्य इत्याह—भोगा इति। हे बुधाः योगे मनोवचनकायसंरोधलक्षणे बुद्धिं विधध्वं । इतरदखिलं नृणां तुषप्रायं । कथं भोगाः पञ्चांगाः मेघवितानमध्यविलसत्सौदामिनीचंचलाः मेघवितानमध्ये विलसंती या सौदामिनी विद्युत्तद्वच्चञ्चलाश्चपलाः । चान्यदायुर्जीवितुं वायुविघट्टिताभ्रमपटलीलीनाम्बुवद्भंगुरं वायुविघट्टिता याऽभ्रपटली तत्र लीनं यदम्बु पानीयं तद्वद्भंगुरं विनाशशीलं । तनुभृतां प्राणिनां यौवनलालना तारुण्यातिपालनं लोला चञ्चला वर्तते इति आकलय्य इति विचिंत्य । द्रुतं शीघ्रं धैर्यसमाधिसिद्धिसुलभे योगे बुद्धिं विधध्वं कुरुध्वम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५२ ॥

(भा० टी०) विस्तृतमेघमें चमकतीहुई बिजुलीकी नाईं देहधारियोंका भोग चंचल है वायुसो छिन्न भिन्न मेघजलकी सदृश आयुष्य नाशवान है और यौवनका उमंगभी स्थिर नही, हे पंडितो ऐसा समुझकर धैर्य समाधिकी सिद्धिसे सुलभ जोग है तिसमें बुद्धि धारण करो ॥ ५२ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुण्ये ग्रामे वने वा महति सितपटच्छन्नपालीं कपाली-
मादाय न्यायगर्भद्विजमुखहुतभुग्भूमधूम्रोपकण्ठम् ।
द्वारं द्वारं प्रवृत्तो वरमुदरदरीपूरणाय क्षुधार्तो
मानी प्राणी स धन्यो न पुनरनुदिनं तुल्यकुल्येषु दीनः ५३

(सं० टी) मानीपुरुषस्य स्वकीयजने याचना पेक्षयाभीक्षया जीवनं तु वरमित्याह—पुण्ये इति। मानी प्राणी अभिमानी पुमान् क्षुधार्तः स धन्यः सुष्ठु वरं उदरदरीपूरणाय द्वारं द्वारं प्रवृत्तः। किं कृत्वा महति ग्रामेऽथवा वने कपालीं कर्परं आदाय गृहीत्वा। कथम्भूतां कपालीं सितपटच्छन्नपालीं सितपटेन श्वेतवस्त्रेणछन्ना आच्छादिता पाली यस्याः सा ताम्। किंभूते ग्रामे वा वने पुण्ये पवित्रे किम्भूतं द्वारं न्यायगर्भद्विजमुखहुतभुग्भूमधूम्रोपकंठं न्यायगर्भेण न्यायशास्त्रपठितेन द्विजमुखेन हुतभुक्वैश्वानरस्तस्य भूमा प्रचुरो धूम्रस्तेन व्याप्त उपकण्ठो यस्य तत् तु पुनः अनुदिनं दिवसं दिवसंप्रतितुल्याः समानाः ये कुल्याः कुलोद्भवास्तेषु दीनो न भवेत्स पुरुषो धन्य इति भावः। स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ५३ ॥

(भा० टी०) पवित्र ग्राम अथवा पवित्र बनमें उज्ज्वलबस्त्रसे ढकाहुआ ठिकरा लेकर जिनकी चौखट न्यायपूर्वक ब्राह्मणोकी होमीहुई अग्निके धूमसे मलिन हो उनके द्वारपर क्षुधासे पीडित पेटरूपी कन्दरा भरनेको नित्य प्रति भ्रमर करता हुआ मानी पुरुष अच्छा है पर समानकुलवालोंमें दीन होना अच्छा नहीं ॥ ५३ ॥

चाण्डालः किमयं द्विजातिरथवा शूद्रोऽथ किं तापसः
किं वा तत्त्वनिवेशपेशलमतिर्योगीश्वरः कोऽपि किम् ।
इत्युत्पन्नविकल्पजल्पमुखरैः सम्भाष्यमाणा जनै-
र्नक्रुद्धाः पथि नैव तुष्टमनसो यान्ति स्वयं योगिनः॥५४॥

१ हुतभुग्धूमधूम्रोपकण्ठमिति पाठांतरं.

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(सं० टी०) सांप्रतं योगिनां स्थितिं दर्शयति—चाण्डाल इति। अत एव योगिनः पथि मार्गे जनैः एवं संभाष्यमाणाः न क्रुद्धाः यान्ति। तर्हि तुष्टमनसो सन्तुष्टान्तःकरणाः यान्ति। किम्भूतैः जनैः इत्यनेन प्रकारेण उत्पन्नविकल्पजल्पमुखरैः इति किं अयं किं चाण्डालः। वाऽथवा द्विजो ब्राह्मणः। अथवा शूद्रः। अथ किं तापसः। वाऽथवा योगीश्वरः। किम्भूतो योगीश्वरः तत्वनिवेश-पेशलमतिः तत्वनिवेशे पेशला मनोज्ञा मतिर्यस्यासौ। एवंविधा निर्विकल्पास्त एव धन्या इत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ ५४॥

(भा० टी०) यह चंडाल है वा ब्राह्मण शूद्र तपस्वी अथवा तत्वविवेकमें चतुर बुद्धिवान् कोई योगीश्वर है ऐसे संदिग्ध अनेक प्रकारके वक्ताजनोंसे संभाषमाण होतेहुए योगी लोग रागद्वेष नही करते स्वच्छन्द अपने मारग चले जाते हैं॥ ५४॥

सखे धन्याः केचित् त्रुटितभवबन्धव्यतिकरा
वनान्ते चित्तान्तर्विषमविषयाशीविषगताः।
शरच्चन्द्रज्योत्स्नाधवलगगनाभोगसुभगां
नयन्ते ये रात्रिं सुकृतचयचित्तैकशरणाः॥ ५५॥

(सं० टी०) संसारतापहेतुभूतान्विषयान्परित्यज्य सर्वसुख-प्राप्तिसाधनं वनवासं कुर्वतः पुरुषस्य धन्यतामाह—सखे इति। हे सखे मित्र त एव धन्याः ये एवम्प्रकारेण रात्रिं नयंते। किम्भू-तास्ते सुकृतचयचित्तैकशरणाः सुकृतानां चयः सुकृतचयश्चित्ते एकं शरणं येषां ते सुकृतचयचित्तैकशरणाः। पुनः किंभूताः त्रुटितभ-वबंधव्यतिकराः त्रुटितो भवबंधस्य व्यतिकरो येषां ते। वनांते वनमध्ये चित्तांतर्विषमविषयाशीविगताः चित्तांतर्मानसमध्ये वि-षमो यो विषय एव आशीविषः दृष्टिविषोरगो गतो येषां ते। वा

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विषमविषयाशीर्विगलिताः पाठः किम्भूतां रात्रिं शरच्चंद्रज्योत्स्नाधवलगगनाभोगसुभगां शरच्चंद्रस्य ज्योत्स्नया शरत्कालीनचन्द्रमसः कांत्या धवलेन गगनाभोगेन विस्तारेण सुभगा मनोज्ञा सा शरच्चंद्रज्योत्स्नाधवलगगनाभोगसुभगा ताम्। शिखरिणी वृत्तम्५५

(भा० टी०) हे सखे! वेही धन्य हैं जो इस प्रकारसे रात्रिको व्यतीत करते हैं. सो कैसेकी पुण्यका जो चय (ढगला) उसमें एकाग्र चित्तसे जो सर्वदा लीन हैं. और जिनके संसार संबंधी बंधन कटगये हैं सो औ जिनके हृदयमें विषमतारूप जो विषय, यही एक सर्प सो नष्ट होगया है जिनका, ऐसा महात्मा शरच्चंद्रके ज्योत्स्ना (कांती)से शोभायमान गगनविस्तारसे जो मनोज्ञा, कहिये मनको सुखदेनेवाली रात्रिको गँवाते हैं वेही धन्य हैं ॥ ५५ ॥

एतस्माद्विरमेंद्रियार्थगहनादायासकादाश्रया-
च्छ्रेयोमार्गमशेषदुःखशमनव्यापारदक्षं क्षणात् ।
शान्तं भावमुपैहि संत्यज निजां कल्लोललोलां गतिं
मा भूयो भज भंगुरो भवरतिं चेतः प्रसीदाधुना॥५६॥

(सं० टी०) कश्चित्संसृतिदुःखेन खिन्नो पुरुषः स्वचित्तं प्रति प्रार्थयते—एतस्मादिति। हे चेतः हे आत्मन् अधुना प्रसीद प्रसादं कुरु । एतस्मादिंद्रियार्थगहनात् विरम । किम्भूतादिंद्रियार्थगहनात् आयासकादाश्रयात् कुत्सित आश्रयः कदाश्रयस्तस्य भावः कादाश्रयः आयासेन कादाश्रयः आयासकादाश्रयस्तस्मात् क्षणात् शांतं भावमुपैहि । किम्भूतं शांतं भावं श्रेयोमार्गं । पुनः किम्भूतं शांतं भावं अशेषदुःखशमनव्यापारे दक्षं अशेषाणि यानि दुःखानि तेषां शमनव्यापारे दक्षः हे चेतः निजां कल्लोललोलां गतिं संत्यज परिहर । भूयः भंगुरां विनश्वरां भवरतिं मा

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भज सेवय । एभिर्लक्षणैः संसारस्य बुद्धिरेवस्यात्तस्मात्कारणात्तां मा भजेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५६ ॥

(भा०टी०) हे चित्त दुखदाई इन्द्रियोंके विषयरूपी बनसे विश्राम ले सकल दुःखध्वंस करनेके व्यापारमें समर्थ कल्याण मारगको शीघ्र प्राप्त हो शांतभाव ग्रहण कर तरंगसी अपनी चंचलगती छोडदे इस नाशवान् संसारी इच्छाको वारंवार सेवन मतकर अब तूं आपही प्रसन्न रूप हो ॥ ५६ ॥

पुण्यैर्मूलफलैः प्रिये प्रणयिनि प्रीतिं कुरुष्वाधुना
भूशय्या नववल्कलैरकरणैरुत्तिष्ठ यामो वनम् ।
क्षुद्राणामविवेकमूढमनसां यत्रेश्वराणां सदा
वित्तव्याध्यविवेकविह्वलगिरां नामापि न श्रूयते ॥५७॥

(सं० टी०) वनस्थितिं बहुमन्यमानस्य कश्चित्पुरुषस्योक्तिमाह—पुण्यैरिति । हे प्रणयिनि हे प्रिये उत्तिष्ठ वनं यामः । यत्राविवेकमूढमनसां ईश्वराणां धनवतां नामापि न श्रूयते । किम्भूतानामीश्वराणां क्षुद्राणां तुच्छानां । पुनःकिम्भूतानां ईश्वराणां वित्तव्याध्यविवेकविह्वलगिरां वित्तव्याधिनां अविवेकेन विह्वला गीर्वाणी येषां तेषां । हे प्रिये पुण्यैः पवित्रैः मूलफलैः प्रीतिं कुरुष्व । अन्यच्च भूशय्यानववल्कलैः प्रीतिं कुरुष्व किम्भूतैर्नववल्कलैः अकरणैः प्रियते अनेनेति करणं न करणं अकरणं तैः करणक्रियारहितैः एवंच धनेश्वराणां वार्तापि कर्णप्रत्यक्षे माभूदितिभावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५७ ॥

(भा० टी०) अब हम जाते हैं हे नीतिज्ञ प्रियबुद्धि तूंभी हमसे अब प्रीति कर उठ आगे चल और पवित्र फलमूलसे पोषण कर बनी बनाई भूमि शय्या और नवीन कल्कलके वस्त्रोंसे निर्वाह कर

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदि तूं पूछे कि कहां जाओगे तौ सुन अविवेकसे मूढ मन क्षुद्र और धनरूपी व्याधजनित अविचारसे जिनकी बुद्धि विह्वल है उनका नामभी न सुनाई दे वहां जायंगे ॥ ५७ ॥

मोहं मार्जयतामुपार्जय रतिं चन्द्रार्धचूडामणौ
चेतः स्वर्गतरंगिणीतटभुवामासङ्गमंगीकुरु ।
को वा वीचिषु बुद्बुदेषु च तडिल्लेखासु च स्त्रीषु च
ज्वालाग्रेषु च पन्नगेषु च सरिद्वेगेषु च प्रत्ययः ॥ ५८

(सं० टी०) विषयभोगेच्छां परित्यज्य शिवभक्तिं कुर्विति स्वचेतः प्रति बोधयति—मोहमिति। हे चेतः। मोहं मार्जयतां दूरीक्रियतां रे प्राणिन् चंद्रस्य अर्धः शकलं कला इति। स एव चूडामणिः शिरोरत्नं यस्य तस्मिन् शिवे रतिं तोषमुपार्जय सम्पादय । रे चेतः स्वर्गतरंगिणीतटभुवां आसङ्गं सङ्गतिमङ्गीकुरु । नोऽस्माकं वाऽथवा वीचिषु कल्लोलेषु प्रत्ययो विश्वासः । चान्यज्जलबुद्बुदेषु वर्षावारिपुटेषु कः प्रत्ययः । चान्यत्तडिल्लेखासु सौदामिनीषु कः प्रत्ययः यथा एतेषु नोऽस्माकं प्रत्ययो नास्ति । तथा जीवितेषु। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

(भा० टी०) हे चित्त मोहको छोड शिवजी जिनके शीशमें अर्द्ध चंद्र विराजमान है उनसे प्रीति कर और गंगातटके वृक्षोंके नीचे विश्राम ले देखो तरंग पानीके बुलबुले बिजुलीकी चमक स्त्री अग्निके ज्वालकी सिखा सर्प और नदीके प्रवाहमें स्थिर रहनेका क्या विश्वास अर्थात् इन छओंकी नाईं सातवीं स्त्रीभी चंचल है तिनको विरम विलासमें मत भूल ॥ ५८ ॥

अग्रे गीतं सरसकवयः पार्श्वतो दाक्षिणात्याः
पृष्ठे लीलावशपरिणतिश्चामरग्राहिणीनाम् ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यद्यस्त्वेवं कुरु भवरसास्वादने लंपटत्वं
नोचेच्चेतः प्रविश सहसा निर्विकल्पे समाधौ ॥ ५९ ॥

(सं० टी०) सति विभवे संसाररसाभिलाषं कुरु नोचेन्निर्विकल्पसमाधिं भजत्विति स्वचित्तं प्रार्थयते– अग्र इति। रे चेतो यदि एवमस्ति तदा भवरसास्वादने लंपटत्वं कुरु। एवं किं यदि तवाग्रे स्फीतं प्रचुरं गीतं भवति। अन्यच्च पार्श्वतो दाक्षिणात्याः दक्षिणदेशीयाः सरसकवयो भवंति। अन्यच्च पृष्ठे चामरग्राहिणीनां सुंदरीणां लीलावशपरिणतिश्च भवति। यदैवंविधं सौख्यं भवति। तदा संसारं कुरु। हे चेतः चेदेवं न तदा। सहसा निर्विकल्पे समाधौ प्रवेशं कुरु। मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ५९ ॥

(भा०टी०) सन्मुख प्रवीण गवइए गाते हों दहिने बाए दक्षिण देशके सरस कवि लोग काव्य सुनाते हों और पीछे चंवर डोलानेवाले सुंदर स्त्रियोंके कंकणकी मधुर झनकार होती हों जो ऐसी सामग्री तुझे प्राप्त हो तो संसारके रसका स्वाद लेनेमें लिपट नहीं, तो हे चित्त स्थिरसमाधिमें प्रवेश कर ॥ ५९ ॥

विरमत बुधा योषित्संगात्सुखात् क्षणभंगुरात्
कुरुत करुणामैत्रीप्रज्ञावधूजनसंगमम्।
न खलु नरके हाराक्रान्तं घनस्तनमण्डलं
शरणमथवा श्रोणीबिम्बं रणन्मणिमेखलम् ॥ ६० ॥

(सं० टी०) नरके तरणे योषित्संगादिसुखं त्यक्त्वा दयादिसेवनमेवावश्यं सम्माननीयमित्याह–विरमतेति। हे बुधाः योषित्संगात्सुखाद्विरमत विरतिं भजत। किम्भूतात्सुखात् क्षणभंगुरात् क्षणध्वंसिनो करुणामैत्रीप्रज्ञावधूजनसंगमं कुरुत विदधत।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

करुणा च मैत्री च प्रज्ञा च करुणामैत्रीप्रज्ञास्ता एव वधूजनस्तस्य संगमः करुणामैत्रीप्रज्ञावधूजनसंगमस्तं न खलु निश्चितं स्तनमण्डलं । अथवा श्रोणीबिम्बं नितंबबिंबं शरणं । कथंभूतं स्तनमण्डलं हाराक्रान्तं हारविभूषितम् । पुनः कथंभूतं श्रोणीबिंबं रणन्मणिमेखलं रणन्ती शब्दायमाना मणिमेखला कांची यस्मिंस्तत् रणन्मणिमेखलम् । एतन्नरके शरणं न । हरिणी वृत्तम् ॥६०॥

(भा० टी०) हे पण्डितो ! स्त्रियोंके संग और क्षणिक नश्वर सुखसे विश्राम लो औ मैत्री करुणा और प्रजारूपी वधूसे संगम करो नरकमें जब ताडना होगी उस समय हारोंसें भूषित स्त्रियोंके स्तनमंडल और क्षुद्रघंटिकासें शोभित कटि, सहायता नहीं करेगी ॥ ६० ॥

प्राणाघातान्निवृत्तिः परधनहरणे संयमः सत्यवाक्यं
काले शक्त्या प्रदानं युवतिजनकथामूकभावः परेषाम् ।
तृष्णास्रोतोविभङ्गो गुरुषु च विनयः सर्वभूतानुकम्पा
सामान्यः सर्वशास्त्रेष्वनुपहतविधिः श्रेयसामेष पन्थाः ६१

(सं० टी०) सर्वेषु शास्त्रेषु विहितः स एष पंथा इत्याह—प्राणेति । हे आत्मन्, अनुपहतविधिश्रेयसां पुरुषाणां एष पन्थाः । न उपहतः न निराकृतः अनुपहतः अनुपहतेन विधिना मार्गेण श्रेयो येषां ते अनुपहतविधिश्रेयसस्तेषां मुक्तानामित्यर्थः । तेषामेष मार्गः क एष मार्गः प्राणाघातान्निवृत्तिः जीवहिंसाविरामः । परधनहरणे परद्रव्यापहारे संयमः परिहारः । पुनः किं सत्यवाक्यं । पुनः किं काले शक्त्या प्रदानं । पुनः किं परेषां युवतिजनकथामूकभावः । पुनः किं तृष्णास्रोतोविभङ्गः लोभप्रवाहविच्छेदः चान्यद्गुरुषु विनयः । सर्वभूतानुकंपा सर्वप्राणिदया । सर्वशास्त्रेषु

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सामान्यः समानभावः मोक्षमार्गिणामेष मार्गः कथित इति भावः । वृत्तं स्रग्धरा ॥ ६१ ॥

(भा० टी०) प्राणीयोंके घातसे निवृत्ति, पराया धन हरणके विषे संयम, सत्यभाषण, देशकालके तथा अपने शक्तिके अनुसार धर्म करन स्त्रीयोंके संबंधकी बातोंमें औ पराई निंदाके विषयमें मूकत्व, तृष्णारूपी झरनेको तोडना, गुरुजनोंमें विनय,भूतमात्रपर दया, सर्व शास्त्रोंमें समान बुद्धी. हे आत्मन्! मुक्त पुरुषोंका श्रेयस्कर कल्यानकारी यही उत्तम मार्ग है ॥ ६१ ॥

मातर्लक्ष्मि भजस्व कंचिदपरं मत्कांक्षिणी मास्मभू-
र्भोगेभ्यः स्पृहया लवो नहि वयं का निस्पृहाणामसि ।
सद्यः स्यूतपलाशपत्रपुटिकापात्रे पवित्रीकृते
भिक्षासक्तुभिरेव संप्रति वयं वृत्तिं समीहामहे ॥ ६२ ॥

(सं० टी०) मातरिति। हे मातर्लक्ष्मि, कंचिद्वा परं भजस्व मत्कांक्षिणी मदिच्छावती मास्मभूः माभूयाः । वयं भोगेभ्यो न स्पृहयालवः नेच्छवः । निस्पृहाणां निरीहाणां त्वं कासि वयं भिक्षासक्तुभिरेव । संप्रतीदानीं वृत्तिं दीनगतजीविकां समीहामहे वाञ्छामहे । क्वसति सद्यस्तत्कालं स्यूता कृतसीवनाया पलाशपत्राणां पुटिका संपुटिकः स एव पात्रं तस्मिन् । पवित्रीकृते यद्येवमस्माकं स्थितिस्तदा वयं त्वया किं कुर्मः । एवंच नोस्माकं तवोपयोग इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६२ ॥

(भा०टी०) हे लक्ष्मी माता, अब तूं अन्य किसी पुरुषका सेवन कर हमारी आकांक्षा मत कर हम विषयभोगके इच्छित नही निस्पृही विरक्तोंके समीप तूं तुच्छ है हरे पलाश पत्रके पवित्र दोनेमें भिक्षाके सत्तूसे अपने जीवनवृत्तिकी इच्छा हम रखते हैं ॥ ६२ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यूयं वयं वयं यूयमित्यासीन्मतिरावयोः ।
किं जातमधुना मित्र येन यूयं वयं वयम् ॥ ६३ ॥

(सं० टी०) यूयमिति हे मित्र ! पूर्वं आवयोः तव ममेति भेदे बुद्धिरासीत् । कथं यूयं भवंतः वयमेव वयमिति भेदबुद्धिरासीत् । अधुना किं जातं निमित्तं येन यूयमेव वयं वयमेव यूयमिति अभेदबुद्धिर्जाता । अनुष्टुब् वृत्तम् ॥ ६३ ॥

(भा० टी०) जो तुम हौ सो हम हैं और जो हम हैं सो तुम हो परस्पर कुछ भेद नही है ऐसी ही बुद्धि हमारी प्रथम थी अब क्या नई बात हुई कि जिससे तुम तुह्मी हौ हम हमी हैं ॥ ६३ ॥

बाले लीलामुकुलितममी मन्थरा दृष्टिपाताः
किं क्षिप्यंते विरम विरम व्यर्थ एष श्रमस्ते ।
संप्रत्यन्ये वयमुपरतं बाल्यमास्था वनान्ते
क्षीणो मोहस्तृणमिव जगज्जालमालोकयामः ॥ ६४ ॥

(सं० टी०) स्वात्मनो वैराग्यस्थितिमाह—बाल इति । हे बाले हे सुंदरि, तावकीनं लीलामुकुलितं अमी मंथरा दृष्टिपाता अस्मासु किं क्षिप्यंते विरम विरम । एष ते तव श्रमो व्यर्थो निरर्थकः । संप्रति वयं अन्ये ते न भवामः । अस्माकं बाल्यमुपरतं अस्माकमास्था । वनांते कथं क्षीणः मोहो गतः । इदं जगज्जालं तृणमिव तुच्छं विलोकयामः पश्यामः । एतादृशावस्थायां तव दृष्टिपातो व्यर्थ इति भावः मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ६४ ॥

(भा० टी०) हे बाले ! हे सुंदरि ! लीलासे किंचित् मुकुलित ये तेरा कपटी दृष्टिपात व्यर्थ क्यों फेंकती है; विरामको प्राप्त हो, क्यों की ये तेरा परिश्रम व्यर्थ है. क्यों की सांप्रत कालमें हम और ही

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हो गये हमारा अज्ञान निवृत्त होगया है. मोह क्षीण होगया है. सो अब हम इस जगतरूपी जालको तृणके समान तुच्छ देखते हैं॥ ६४ ॥

इयं बाला मां प्रत्यनवरतमिन्दीवरदल-
प्रभाचोरं चक्षुः क्षिपति किमभिप्रेतमनया।
गतो मोहोऽस्माकं स्मरकुसुमबाणव्यतिकर-
ज्वलज्ज्वाला शान्ता तदपि न वराकी विरमति ॥६५॥

(सं० टी०) पूर्वोक्तां वैराग्यस्थितिः प्रकारांतरेण वर्णयति— इयमिति। इयं बाला मां प्रति चक्षुर्नेत्रं अनवरतं निरंतरं किं क्षिपति। कथंभूतं नेत्रं इंदीवरदलप्रभाचोरं इंदीवरस्य कमलस्य दलं इंदीवरदलं तस्य प्रभां चोरयतीति इंदीवरदलप्रभाचोरं। अनया किमभिप्रेतं किं वाञ्छते अस्माकं मोहो गतः। स्मरकुसुमबाणव्यतिकरज्वलज्ज्वाला शांता वराकी तदपि न विरमति विरामं न प्राप्तवती। एवंसति वैराग्यकामिनी कटाक्षपातो निरर्थक इति भावः। शिखरिणी वृत्तम् ॥ ६५ ॥

(भा० टी०) यह बाला हमपै निरंतर नेत्रक टाक्ष क्यों चलाती है कैसें हैं वह नेत्र की इंदीवर जो कमल उस्की शोभाको चुरानेवाले, इसकी इच्छा क्या है? हमारा मोह निवृत्त होगया. कामदेवके पुष्परूप बाणोंसे जलतीहुई ज्वालाभी अव शांत होगई. तथापी यह तुच्छ वराकी (कोडी) शांत नहीं होती ॥ ६५ ॥

रम्यं हर्म्यतलं न किं वसतये श्राव्यं न गेयादिकं
किं वा प्राणसमासमागमसुखं नैवाधिकं प्रीतये।
किं तूद्भ्रान्तपतत्पतंगपवनव्यालोलदीपांकुर-
च्छायाचंचलमाकलय्य सकलं संतोवनांतं गताः ॥ ६६ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(सं० टी०) पुरुषेण सर्वं अस्थिरस्थायिनं हर्म्यादिकं विहाय वनाश्रयणमेव वरमित्याह—रम्यमिति। सन्तः सत्पुरुषा वनांतं गताः किमिति संभावनायां। तेषां वसतये निवासाय हर्म्यतलं रम्यं नाभूत्किं। तथापि संतो वनांतं गता वनं सेवयामासुः। किं तूद्भ्रांतपतत्पतङ्गपवनव्यालोलदीपांकुरच्छायाचञ्चलं सकलं जीवलोकं आकलय्य विचिंत्य हृदये ज्ञात्वा इत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

(भा० टी०) क्या अच्छे सुंदर मकान रहेनेको नहीं थे ? क्या सुननेको गायनादिक नहीं थे ? प्रसन्न करनेको समागमसुख नहींथा ? परंतु संतोंने उन सुखोंको जैसे बगूले उठनेसे दीपककी ज्योती चंचल होनेसे उसकी छाया स्थिर नहीं रहती तैसे इस जीवको अनित्य मान औ एकांतवासको नित्य सुखकारी मानकर संतलोग वनमें गये हैं ॥ ६६ ॥

किं कन्दाः कन्दरेभ्यः प्रलयमुपगता निर्झरा वा
गिरिभ्यः प्रध्वस्ता वा तरुभ्यः सरसफलभृतो
वल्कलेभ्यश्च शाखाः। वीक्ष्यन्ते यन्मुखानि प्रस-
भमपगतप्रश्रयाणां खलानां दुःखोपात्ताल्पवित्त-
स्मयवशपवनानर्तितभ्रूलतानि ॥ ६७॥

(सं० टी०) विनायासेन कन्दकन्दरादिषु जीवनसाधनेषु प्राप्तेसति प्राणतर्पणार्थं खलाराधनं न कर्तव्यमित्याशयेनाह—किं कन्दा इति। यत्तु खलानां दुर्जनानां मुखानि वीक्ष्यन्ते विलोक्यन्ते यत्तदोर्नित्यं सम्बन्धः। तत्कन्दरेभ्यः कन्दाः प्रलयमुपगताः क्षयं जग्मुः। वाऽथवा गिरिभ्यः पर्वतेभ्यः निर्झराः क्षयमुपगताः। वाऽथवा वल्कलेभ्यस्तरुभ्यः सरसशाखाः प्रध्वस्ता वि

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नाशमुपजग्मुः । कथंभूताः शाखाः सरसफलभृतः सरसानि फलानि बिभ्रतीति। किं खलानां प्रसभं यथाभवति अपगतप्रश्रयाणां प्रोल्लसद्गर्वाणां । किंभूतानि मुखानि दुःखोपात्ताल्पवित्तस्मयवशपवनानर्तितभ्रूलतानि दुःखेनोपात्तं उपार्जितं यदल्पवित्तं तस्य स्मयवशपवनेनासमंताद्भावेन नर्तिता भ्रूलता यैः तानि स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ६७ ॥

(भा०टी०) पहाडोंकी कंदरासे क्या कन्द मूल औ पानीके झरने नष्ट होगए अच्छे फलवान् वृक्षोंके वल्कलवाली शाखा क्या ध्वस्त हो गई जो अनम्र खल जिनोने बडे कष्टसे कुछ धन उत्पन्न किया उसके गर्वरूपी वायुसे मोह रूपी लता नाचती है उनका मुख देखते हैं ॥६७॥

गंगातरंगकणशीकरशीतलानि
विद्याधराध्युषितचारुशिलातलानि ।
स्थानानि किं हिमवतः प्रलयं गतानि
यत्सावमानपरपिण्डरता मनुष्याः ॥ ६८ ॥

(सं० टी०) परपिंडरतापेक्षया हिमवत्संबंधिवनाश्रयणेन वरमित्याशयेनाह—गंगेति । मनुष्या यत्सावमानपरपिंडरता वर्तन्ते । तत्किं हिमवतः स्थानानि प्रलयंगतानि । किम्भूतानि हिमवतः स्थानानि गङ्गातरङ्गकणशीकरशीतलानि गंगायास्तरंगा गंगातरंगास्तेषां कणशीकरैः शीतलानि गंगातरंगकणशीकरशीतलानि । पुनः किंभूतानि स्थानानि विद्याधराध्युषितचारुशिलातलानि विद्याधरैरध्युषितानि अधिष्ठितानि चारूणि शिलातलानि येषां तानि । एवंविधस्थानानि चेत् स्युस्तदा परतिरस्कारपिण्डरताः नराः किं भवेयुः । एतावता परावमानान्येव स्थानानि सञ्चितानि। वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ६८ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(भा० टी०) गङ्गाके तरङ्गोंके ठण्डे ठण्डे छीटोंसे जो शीतल हो रहे हैं जहां विद्याधर ठौर ठौर सुंदर पत्थरोंकी चट्टानोंपर बैठे हैं ऐसे हिमाचलके स्थानोंका क्या प्रलय हो गया जो अपमान सहकेभी पराएदिए ग्रासमें मनुष्य रत रहते हैं ॥ ६८ ॥

यदा मेरुः श्रीमान्निपतति युगान्ताग्निनिहतः
समुद्राः शुष्यंति प्रचुरनिकरग्राहनिलयाः ।
धरा गच्छत्यन्तं धरणिधरपादैरपि धृता
शरीरे का वार्ता करिकलभकर्णाग्रचपले ॥ ६९ ॥

(सं० टी०) शरीरे नैवास्था कर्तव्या इत्याशयेनाह—यदेति । यदा श्रीमान्मेरुः युगांताग्निनिहतो निपतति । समुद्राः शुष्यंति । किम्भूताः समुद्राः । प्रचुरनिकरग्राहनिलयाः प्रचुराश्च ते निकराः समूहाः ग्राहास्तेषां ग्राहाणां जलचरजीवानां निलयाः येषु ते प्रचुरनिकरग्राहनिलयाः अपि । पुनः धरा वसुन्धरा अन्तं गच्छति विलयं गच्छति । किंभूता धरा । धरणिधरपादैर्धृतापि अवलम्बिता तदा शरीरे का वार्ता । किंभूते शरीरे । करिकलभकर्णाग्रचपले करिकलभानां गजशावकानां कर्णाग्रवच्चपलं चञ्चलं तस्मिन् । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ६९ ॥

(भा० टी०) प्रलयकालकी अग्निका मारा जब श्रीमान् सुमेरुपर्वत गिर पडता है और बडे बडे मगर औ ग्राहोंके स्थान समुद्र जब सूख जाते हैं और पर्वतोंके पगसे दबी हुई पृथ्वीभी नाश हो जाती है तब हाथीके बच्चोंके कानके कोरकी नाई चंचल मनुष्यशरीरकी क्या गणना है ॥ ६९ ॥

एकाकी निःस्पृहः शान्तः पाणिपात्रो दिगम्बरः ।
कदा शम्भो भविष्यामि कर्मनिर्मूलनक्षमः ॥ ७० ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(सं० टी०) संसारदुःखहेतुभूतानि अनेकानि कर्माण्याचरन्नतिखिन्नः कश्चित्पुरुषः विरक्तिपूर्वकं कर्मनिर्मूलनसामर्थ्यं प्रार्थयन्नाह– एकाकीति । हे शम्भो, अहं तादृशः कदा भविष्यामि । कथंभूतोऽहं एकाकी अद्वितीयः । पुनः किम्भूतः निःस्पृहः । पुनः किंभूतः शांतः । पुनः किंभूतः पाणिः पात्रं भाण्डं यस्य सः । पुनः कथंभूतः दिगंबरः दिश एव अम्बरं वस्त्रं यस्याऽसौ । पुनः किंभूतः कर्मनिर्मूलनक्षमः कर्मणां निर्मूलनं कर्मनिर्मूलनं तत्र क्षमः कर्मनिर्मूलनक्षमः कदा भविष्यामि । वृत्तमनुष्टुब् ॥ ७० ॥

(भा० टी०) असंग इच्छारहित और शान्तरूप हाथहीका पात्र बनाए दिगंबर और कर्मोंके जड उखाडनेमें समर्थ हे शिव ऐसे हम कब होंगे ॥ ७० ॥

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किं
दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।
सम्मानिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं
कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ॥ ७१ ॥

(सं० टी) प्राप्ता इति। श्रियो लक्ष्म्यः प्राप्तास्ततः किं । किंभूताः श्रियः। सकलकामदुघाः सर्वमनोरथदोग्ध्र्यः। विद्विषां शिरसि मस्तके पदं दत्तं । ततः किं प्रणयिनस्ते हिताः विभवैः धनैः सम्मानितास्ततः किं । तनुभृतां प्राणिनां तनुभिः कल्पं स्थितं ततः किं । एतस्य निर्ममतैव वरम्। वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ७१॥

(भा० टी०) इन नश्वर शरीरधारियोंने कामधेनु सी लक्ष्मी पाई तो क्या शत्रुओंके सिरपर पग दिया तो क्या धनसे मित्रोंका सनमान किया तो क्या फिर इस देहसे कल्पभर जिए तो क्या अर्थात् परलोक न बनाया तो कुछ न किया ॥ ७१ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जीर्णा कंथा ततः किं सितममलपटं पट्टसूत्रं ततः किं
एका भार्या ततः किं हयकरिसुगणैरावृतो वा ततः किं।
भक्तं भुक्तं ततः किं कदशनमथवा वासरांते ततः किं
व्यक्तज्योतिर्न वांतर्मथितभवभयं वैभवं वा ततः किम् ७२

(सं० टी०) जीर्णेति । जीर्णा कन्था लब्धा ततः किम्। सितं शुभ्रं अमलं स्वच्छं पटं वस्त्रं वा पट्टसूत्रं । दुकूलादिकं ततः किम् । एका अद्वितीया भार्या पत्नी ततः किम् । हया अश्वाः करिणो गजश्च तेषां शोभना गणाः समूहास्तैरावृतो व्याप्तो वा ततः किम् । भक्तमोदनं भुक्तं ततः किम्। 'भिस्सा स्त्रीभक्तमन्धोऽन्नमोदनोस्त्री सदीदिविरित्यमरः ' अथवा वासरान्ते दिनान्ते कदशनं कुत्सितभोजनं ततः किम् । तथा व्यक्तं प्रत्यक्षं ज्योतिर्ब्रह्म यस्मिंस्तथाविधं मथितं भवभयं संसारभयं येन अंतर्हृदि वैभवं ऐश्वर्यं न ततः किम् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ७२ ॥

(भा० टी०) पुरानी गुदडी धारण की तो क्या उज्ज्वल निर्मल वस्त्र वा पीतांबर धारण किया तो क्या एकही स्त्री पास रही तो क्या अथवा घोडे हाथीसहित करोड स्त्रियां रहीं तो क्या अच्छे व्यञ्जन भोजन किए वा कुत्सित अन्न सायंकालको खाए तो क्या जिससे भवभय नष्ट हो जाय ऐसी ब्रह्मकी ज्योति हृदयमें न जानी तो बडा विभव पाया ही तो क्या ॥ ७२ ॥

भक्तिर्भवे मरणजन्मभयं हृदिस्थं
स्नेहो न बन्धुषु न मन्मथजा विकाराः ।
संसर्गदोषरहिता विजना वनान्ता
वैराग्यमास्ति किमतः परमार्थनीयम्[1] ॥ ७३ ॥

---

१ परमर्थनीयमिति पाठांतरम् ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(सं० टी०) श्रीयादीनामतितुच्छत्वाद्बुध्वा भक्त्यादिपुरःसरं वैराग्यमेवाकलनीयमित्याशयेनाह—भक्तिरिति। अतः परं किं वैराग्यमस्ति तत्किं भक्तिर्भवे महेशे। अन्यच्च हृदिस्थं प्राणिनामंतःस्थं मरणजन्मभयं। अन्यच्च बंधुषु स्नेहो न। अन्यच्च मन्मथजाः कामोद्भवा विकारा न। अन्यच्च वनांताः विजनाः जनरहिताः पुनः किंभूताः वनांताः संसर्गदोषरहिताः संसर्गाद्दोषः संसर्गदोषस्तेन रहिताः संसर्गदोषरहिताः। अतः परं वैराग्यं किमपि नास्ति। किम्भूतं वैराग्यं परमार्थनीयं परमतत्त्वयुतम्। वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ७३ ॥

(भा० टी०) सदाशिवकी भक्ति हो जन्म मरणका भय हृदयमें न हो बन्धुवर्गमें स्नेह न हो कामदेवका विकार मनसे दूर हो संसर्गदोषसे छूटे निर्जन बनमें बैठे हों और सबसे वैराग्य हो फिर कहो इससे अधिक मांगना ईश्वरसे शेष क्या रहा ॥ ७३ ॥

तस्मादनन्तमजरं परमं विकासि
तद्ब्रह्म चिन्तय किमेभिरसद्विकल्पैः।
यस्यानुषंगिण इमे भुवनाधिपत्य-
भोगादयः कृपणलोकमता भवन्ति ॥ ७४ ॥

(सं० ती०) विषयवासनात्यागपूर्वकं अजरं प्रकाशमानं ब्रह्म तच्चिंतनमेव कल्याणकरं नान्यदिति चित्तं प्रतिबोधयन्सन् श्लोकद्वंद्वेनाह— तस्मादिति। हे जनाः यदि यूयं चेतनाः स्थ। तत्तस्माद्ब्रह्म वाञ्छत। कथंभूतं ब्रह्म। अन्तरहितं अजरं जरावर्जितं। पुनः किं भूतं ब्रह्म परमं विकासि यस्य परब्रह्मणः कृपणलोकानां मता मान्या इमे भुवनाधिपत्यभोगादयः पदार्थाः अनुषङ्गिणः अनुयायिनो भवन्ति तर्हि एभिः असद्विकल्पैः देहभावादि विकल्पैः किम्। वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ७४ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(भा०टी०) जिस ब्रह्मके लेशमात्र आनन्द पानेवालोंके निकट त्रिभूवनके राजाका भोग विलास मूर्खोंके योग्य ठहरता है अतएव उसी अनन्त अजर और सर्वोत्तम शोकरहित ब्रह्मका चिंतवन करो इन विकल्पोंसे अर्थात् देहादि अहंभाव त्यागिके ॥ ७४ ॥

पातालमाविशसि यासि नभो विलंघ्य
दिङ्मण्डलं भ्रमसि मानसचापलेन ।
भ्रान्त्यापि जातु विमलं कथमात्मनीनं
तद्ब्रह्म न स्मरसि निर्वृतिमेषि येन ॥ ७५ ॥

(सं० टी०) पातालमिति । रे मूढ, पातालमाविशसि अन्यच्च नभः आकाशं विलंघ्य यासि । अन्यच्च दिङ्मण्डलं भ्रमसि । केन मानसचापलेन मानसस्य चापलं तेन जातु कदाचित् भ्रांत्या आत्मनीनं आत्मनि हितं विमलं निर्मलं तद्ब्रह्म कथं न स्मरसि । येन ब्रह्मणा निर्वृतिमेषि । मुक्तिं प्राप्नोषि। वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ७५ ॥

(भा० टी०) हे चित्त तूं अपनी चंचलतासे पातालमें प्रवेश करता है आकाश उल्लंघकर ऊपर जाता है और सब दिशाओंमें भ्रमण करता है पर भूलेभी कदाचित् अपने हृदयमें स्थित विमलब्रह्मको नही स्मरण करताहै कि जिसके स्मरणसे परमानन्दको प्राप्त हो ॥ ७५ ॥

रात्रिः सैव पुनः स एव दिवसो मत्वा बुधा जन्तवो
धावन्त्युद्यमिनस्तथैव निभृतप्रारब्धतत्तत्क्रियाः ।
व्यापारैः पुनरुक्तभुक्तविषयैरेवंविधेनामुना
संसारेण कदर्थिताः कथमहो मोहान्न लज्जामहे ॥ ७६ ॥

(सं० टी०) कस्यचित्संसारसंबधिकव्यापारैः खिन्नपुरुषस्य

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उक्तिः—रात्रिरिति । अहो इति दुःखे । अमुना एवंविधेन संसारेण कदर्थिताः मोहान्मौढ्यात्कथं न लज्जामहे । कैः व्यापारैः । किंभूतैः व्यापारैः। पुनरुक्तभुक्तविषयैः पुनर्विहितानि पुनरुक्तानि यानि भुक्तानि भोजनानि । अन्यच्च विषयाः पुनः पुनरुक्ताः तैर्बुधाः पण्डिताः । जंतवः प्राणिनः उद्यमिनः उद्यमवंतो धावंति । किंभूताः जंतवः तथैव पुनःपुनः निभृतप्रारब्धतत्तत्क्रियाः वारंवारं निभृताः प्रारब्धास्तत्तत्क्रिया यैस्ते । किं कृत्वा तां रात्रिं मत्वा चान्यत्पुनस्तथैव दिवसं मत्वा ज्ञात्वा । यतः "पुनरपि रजनी पुनरपि दिवसः पुनरपि सायं पुनरपि वर्षं । पुनरपि वृद्धः पुनरपि बालः पुनरपि याति समेति च कालः" एवंविधं कालस्य स्वरूपं ज्ञात्वा । तस्मात्संसाराद्विरक्तिरेव न भवतीति व्रीडा । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७६ ॥

(भा० टी०) वही रातदिन नित्य होते हैं यह जानकेभी निर्बुद्धि उद्योगी उठ उठ अपने धारित प्रारब्धकी प्रेरणासे उन उन क्रियाओंमें दोडते हैं प्रतिदिन औरोंके कहे अनुसार जिन्होंने विषयभोग कियाहै ऐसे व्यापारसे फसेहुए तैसेही इस संसारमें हमभी क्लेशित हैं पर मोहसे अटके हैं लज्जित नहीं होते अर्थात् त्याग नहीं करते ॥ ७६ ॥

मही रम्या शय्या विपुलमुपधानं भुजलता
वितानं चाकाशं व्यजनमनुकूलोऽयमनिलः ।
स्फुरद्दीपश्चन्द्रो विरतिवनितासङ्गमुदितः
सुखं शान्तः शेते मुनिरतनुभूतिर्नृप इव ॥ ७७ ॥

(सं० टी०) वैराग्ययुक्तपुरुषस्य नृपतेश्च साम्यमाह— महीति। शांतो मुनिः सुखं यथाभवति तथा शेते। यस्य मुनेः मही शय्या पृथ्वी शयनं । यस्य मुनेर्विपुलं उपधानं भुजलता । चा-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न्यद्वितानं आकाशं । व्यजनमनुकूलः शीतलः पवनः व्यजनं तालवृंतं चान्यच्चन्द्रः स्फुरद्दीपः चान्यद्विरतिवनितासंगंप्रति उदितः मुनिः क इव नृप इव यथा नृपः मही शय्या पृथ्वीशयनशय्यो भवति । अन्यच्च विपुलोपधानो भवति विस्तीर्णगण्डुको भवति । चान्यदाकाशंप्रति मस्तकोपरि वितानं भवति। चान्यद्व्यजनानिलेन वीजितो भवति । अन्यच्च स्फुरद्दीपो भवति । अन्यच्च वनितासंगंप्रति उदितो भवति । किंभूतो मुनिः । चान्यन्नृपः अतनुभूतिः अतन्वी भूतिर्विभूतिर्यस्य पक्षे लक्ष्मीरिति । शिखरिणी वृत्तम् ॥

(भा० टी०) भूमिही जिसकी सुन्दर शय्या है भुजांही सिरहानी आकाशही चँदवा अनकूलवायूही पंखा और चंद्रमाही प्रकाशमान दीपक है इन सामग्रीओंसे विरक्ततारूपी स्त्रीके संग आनन्दसे शान्त पुरुष सुखपूर्वक बडे ऐश्वर्यमान राजाओंकी नाईं सुखसे शयन करते हैं ॥ ७७ ॥

त्रैलोक्याधिपतित्वमेव विरसं यस्मिन्महाशासने
तल्लब्ध्वासनवस्त्रमानघटने भोगे रतिं मा कृथाः ।
भोगः कोपि स एक एव परमो नित्योदितो जृम्भते
यत्स्वादाद्विरसा भवन्ति विषयास्त्रैलोक्यराज्यादयः ७८

(सं० टी०) त्रैलोक्येति। हे आत्मन्, तत्परब्रह्मलब्ध्वा भोगे रतिं माकृथा यस्मिन्परब्रह्मणि एव निश्चयेन त्रैलोक्याधिपतित्वं विरसं वर्तते। किंभूते भोगे आसनवस्त्रमानघटनो आसनं सिंहासनसुखासनादि वस्त्राणि चीरांशुकपट्टदुकूलादीनि मानो महत्वास्तित्वमानादिः तेषां घटनं आसनवस्त्रमानघटनं तस्मिन् । एवंविधे भोगे का रतिः । कोपि संभोगः एक एव परमो नित्यो-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दितः सन् उज्जृंभते। यत्स्वादात् यस्य ब्रह्मणो रसास्वादात् त्रैलोक्यराज्यादयो विषया विरसा भवन्ति। मोक्षदायकत्वादित्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७८ ॥

(भा० टी०) जिस महावाक्य अर्थात् ब्रह्मज्ञानके आगे त्रैलोक्यका राज्य फीका हो जाताहै उसे प्राप्त होकर भोजन वस्त्र और मानके रुचिवाले भोगोंमें प्रीति मत करो वही एक भोग सबसे श्रेष्ठ और नित्य उदित औ प्रकाशित है जिसके स्वादके सन्मुख त्रैलोक्यराज्यादि सब ऐश्वर्य निरस हो जाते हैं ॥ ७८ ॥

किं वेदैः स्मृतिभिः पुराणपठनैः शास्त्रैर्महाविस्तरैः
स्वर्गग्रामकुटीनिवासफलदैः कर्मक्रियाविभ्रमैः।
मुक्त्वैकं भवबन्धदुःखरचनाविध्वंसकालानलं
स्वात्मानन्दपदप्रवेशकलनं शेषा वणिग्वृत्तयः ॥ ७९ ॥

(सं० टी०) सर्वान्सांसारिकव्यापारान्हित्वा एकं ब्रह्मप्राप्तिसाधनीभूतं व्यापारमेवाकलनीयमिति द्योतयन् श्लोकयुग्मेनाह—किमिति। वेदैः किं पुराणपठनैः शास्त्रैर्महाविस्तरैः महान् विस्तरो येषां ते तैः कर्मक्रियाविभ्रमैः। किंभूतैः स्वर्गग्रामकुटीनिवासफलदैः स्वर्गग्रामस्य कुटी स्वर्गग्रामकुटी तस्यां निवासफलं ददतीति स्वर्गग्रामकुटीनिवासफलदाः तैः। एकं स्वात्मानन्दपदप्रवेशकलनं स्वकीयो योऽसौ आत्मा स्वात्मा तस्य यदानन्दपदं स्वात्मानन्दपदं स्थानं तस्मिन् यः प्रवेशः तस्य कलनं ज्ञानं पुनः कथंभूतं भवबन्धदुःखरचनाविध्वंसकालानलं भवस्य संसारस्य यो बन्धः तस्य यानि दुःखानि तेषां विध्वंसो नाशः। तद्विषये कालानलं प्रलयाग्निं एतादृशं एकं ज्ञानं मुक्त्वा त्यक्त्वा। शेषैः वेदादिभिः किं न किमपीत्यर्थः। शेषाः क्रिया वणिग्वृत्तयो वणिगाचाराः भवन्तीतिभावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७९ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(भा० टी०) श्रुति स्मृति पौराण और बडे विस्तारपूर्वक शास्त्रोंके पढनेसे क्या और स्वर्गरूपी ग्राम है तिसमें कुटी बनाके रहना इतनाही जिसका फल है ऐसे कर्मकांडकी कर्तव्यताके विभ्रमसे क्या संसारबंधनके दुःख रचना विध्वंस करनेके हेतु प्रलयाग्निकी सदृश ब्रह्मानंदपदमें प्रवेशके उद्योगविना और सब शेष वणिजव्यापार है ॥७९॥

आयुः कल्लोललोलं कतिपयदिवसस्थायिनी यौवनश्री-
रर्थाः संकल्पकल्पा घनसमयतडिद्विभ्रमा भोगपूराः।
कण्ठाश्लेषोपगूढं तदपि च न चिरं यत्प्रियाभिः प्रणीतं
ब्रह्मण्यासक्तचित्ता भवत भवभयाम्भोधिपारं तरीतुम् ८०

(सं० टी०) आयुरिति। हे उत्तमाः ब्रह्मणि परब्रह्मणि आसक्तचित्ता भवत यूयं। किंकर्तुं भवभयाम्भोधिपारं तरीतुं भवभयांभोधेः पारः भवभयाम्भोधिपारस्तं शेषं समस्तमस्थिरं किं किं। आयुः कल्लोललोलं समुद्रकल्लोलचपलं। यौवनश्रीः कतिपयदिवसस्थायिनी कतिपयदिवसान् स्थातुं शीलमस्याः कतिपयदिवसस्थायिनी। अर्थाः संकल्पकल्पाः संकल्पतुल्याः। भोगपूराः घनसमयतडिद्विभ्रमाः घनसमयतडिद्वत् विभ्रमो येषां ते घनसमयतडिद्विभ्रमाः। प्रियाभिः प्रणीतं यत्कण्ठाश्लेषोपगूढं तदपि च न चिरं। तस्मात्कारणात् परंब्रह्म एव शाश्वतमिति भावः। स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ८० ॥

(भा० टी०) आयुष्य जलतरंगसी चंचल है यौवन अवस्थाकी शोभा अल्पकाल रहनेवाली है धन मनके संकल्पसेभी क्षणिक है भोगके समूह वर्षाकालके मेघकी बिजुलीसे चंचल हैं और प्यारी स्त्रीको गलेसे लगाना बहुत दिन स्थिर नहीं रहता इसलिये संसारके भयरूपी समुद्रसे पार हुआ चाहो तो ब्रह्ममें चित्त लीन करो ॥ ८० ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ब्रह्माण्डमण्डलीमात्रं किं लोभाय मनस्विनः।
शफरीस्फुरितेनाब्धेः क्षुब्धता जातु जायते ॥ ८१ ॥

(सं० टी०) मनस्वी विवेकवान्पुरुषो लोभाद्यासक्तो न भवतीत्याह—ब्रह्माण्डमिति। मनस्विनो जितेंद्रियस्य ब्रह्माण्डमंडलीमात्रं किं लोभाय जायते अपितु न। ब्रह्माण्डस्य मंडली ब्रह्माण्डमंडली सैव मात्रा यस्य तत्। अब्धेः समुद्रस्य शफरीस्फुरितेन मत्स्यकावल्गितेन जातु कदाचित् क्षुब्धता क्षोभता जायते अपितु न। तथा मनस्विनः पुरुषस्य ब्रह्माण्डमंडलीमात्रं लोभाय न जायते। अनुष्टुब् वृत्तम् ॥ ८१ ॥

(भा० टी०) मनस्वी अर्थात् ब्रह्मविचारवान्के लुभानेको ब्रह्मांडमण्डल तुच्छ है मछलीके उछलनेसे समुद्र नहीं उगमता। तात्पर्य यहकी ब्रह्मज्ञानीका चित्त समुद्रवत् गंभीर है त्रैलोक्यकी संपत्ति उसके आगे छोटी मछली है ॥ ८१ ॥

यदासीदज्ञानं स्मरतिमिरसंस्कारजनितं
तदा दृष्टं नारीमयमिदमशेषं जगदपि।
इदानीमस्माकं पटुतरविवेकाञ्जनजुषां
समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म तनुते ॥ ८२ ॥

(सं० टी०) विचारवान्पुरुषः सर्वत्र ब्रह्म मनुत इत्याह—यदेति। यदा यस्मिन् प्रस्तावे अज्ञानं आसीत्तदा इदमशेषं जगदपि मया नारीमयं दृष्टं। किम्भूतमज्ञानं स्मरतिमिरसंस्कारजनितं स्मरस्य कन्दर्पस्य यत्तिमिरं अंधकारं तस्य संस्कारेण पूर्वभवोद्भवपरिणामेन जनितं। इदानीं सांप्रतं अस्माकं समीभूता दृष्टिः समतापरिणामेनालंकृतं चेतः त्रिभुवनमपि ब्रह्म तनुते। परब्रह्मस्वरूपं विस्तारयति। किंभूतानामस्माकं पटुतरविवेका-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनञ्जुषां प्रकृष्टपटुर्योऽसौ विवेकः पटुतरविवेकः पटुतरविवेक एवांजनं ञ्जुषन्ति ते पटुतरविवेकांजनञ्जुषस्तेषां । अथ यथास्थितसंसारस्य स्वरूपं पश्यामः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ८२ ॥

(भा० टी०) कामदेवके अंधकारके संस्कारसे जनित (उत्पन्न) जो अज्ञान तिससे यह सब जगत स्त्रीमय देखनेमें आता था; इस समयमें पटुतर विवेकरूप अंजन लगानेसे दृष्टि स्वच्छ होगई तिससे सब जगत ब्रह्ममय दीखपडता है ॥ ८२ ॥

रम्याश्चन्द्रमरीचयस्तृणवती रम्या वनान्तस्थली
रम्यः साधुसमागमः शमसुखं काव्येषु रम्याः कथाः ।
कोपोपाहितबाष्पबिन्दुतरलं रम्यं प्रियाया मुखं
सर्वं रम्यमनित्यतामुपगते चित्ते न किंचित्पुनः ॥ ८३ ॥

(सं० टी०) अस्थिरचित्ते सति सकलमपि वस्तु अरम्यमिव भात्यतः चित्तस्थैर्यमेव सम्पादनीयमित्याह—रम्या इति । चंद्रमरीचयो रम्याः वनांतस्थली रम्या । किम्भूता स्थली तृणवती शाद्वला । साधुसमागमो रम्यः शमसुखं रम्यं काव्येषु कथा रम्या। अन्यच्च प्रियाया मुखं रम्यं । किम्भूतं मुखं कोपोपाहितबाष्पबिंदुतरलं कोपोपाहितः कोपेन निवेशितः यो बाष्पबिंदुस्तेन तरलं चञ्चलं मुखं । पुनः अनित्यतामुपगते संप्राप्ते चित्ते सर्वं न किञ्चित् रम्यं । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८३ ॥

(भा० टी०) चन्द्रमाकी किरणें भली लगती थी हरित तृणवाली बनभूमि सुहावनी देख पडती थी मित्रोंका समागम अच्छा लगता था शृंगाररसवाली काव्यकथा प्यारी जान पडती थी क्रोधके आंसुओंके बून्दसे चंचल और मनभावन प्यारीका मुख सुंदर लगता था पर जब संसारकी अनित्यता निश्चित हुई तब सब चित्तसे जाता रहा॥८३॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भिक्षाशी जनमध्यसंगरहितः स्वायत्तचेष्टः सदा
दानादानविरक्तमार्गनिरतः कश्चित्तपस्वी स्थितः ।
रथ्याक्षीणविशीर्णजीर्णवसनैः संप्राप्तकन्थासखी[1]
निर्मानो निरहंकृतिः शमसुखाभोगैकबद्धस्पृहः ॥ ८४ ॥

(सं० टी०) अस्मिञ्जगति निर्मानोऽहंकाररहितो जनः दुर्लभ इत्याह—भिक्षेति। एवंविधस्तपस्वी जनः कश्चिद्विरलः स्थितो वर्तते । कीदृशो जनः भिक्षाशी भिक्षाभोजनः । पुनः कीदृशः जनमध्यसंगरहितः । पुनः कीदृशो सर्वदा स्वायत्तचेष्टः स्वाधीनमानसपरिणामः । पुनः कीदृशो जनः दानादानविरक्तमार्गनिरतः दानं चादानं च दानादाने तयोर्विरक्तमार्गे निरतः । पुनः कीदृशः रथ्याक्षीणविशीर्णजीर्णवसनैः संप्राप्तकंथासखी रथ्यायां क्षीणानि विशीर्णानि जीर्णानि च यानि वसनानि तैः कृत्वा संप्राप्ता कंथा सखी सहायिनी येन सः । पुनः कीदृशो जनः निर्मानः । पुनः कीदृशः निरहंकृतिर्निरहंकारः । पुनः कीदृशो जनः शमसुखाभोगैकबद्धस्पृहः शमस्य सुखं शमसुखं तस्याभोगे विस्तारे एका बद्धा स्पृहा येन सः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८४ ॥

(भा० टी०) भीख मांगके खाना लोगोंके मध्यमे असंग रहना स्वाधीनचेष्टा करना देने और लेनेदेनेसे निवृत्त मारगमें रत रहना मारगमें पडे फटे पुराने वस्त्रके टुकडेकी गुदडी पहुडना मान और अहंकारसे रहित होना शमसुख अर्थात् ब्रह्मानन्दहीमें इच्छा रखना इसप्रकारसे कोई तपस्वीही स्थित रहता है ॥ ८४ ॥

मातर्मेदिनि तात मारुत सखे तेजः सुबन्धो जल

---

१ कन्थाधर इति पाठान्तरम्.

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भ्रातर्व्योम निबद्ध एव भवतामेष प्रणामाञ्जलिः ।
युष्मत्संगवशोपजातसुकृतोद्रेकस्फुरन्निर्मल-
ज्ञानापास्तसमस्तमोहमहिमा लीने परे ब्रह्मणि ॥ ८५ ॥

(सं० टी०) संसारसुखाद्विरक्तः कश्चित्पुरुषो भूम्यादि पंचमहाभूतेषु मातृत्वं परिकल्प्य तान्प्रति प्रार्थयते—मातरिति । हे मातः हे मेदिनि हे तात हे मारुत हे सखे तेजः हे सुबंधो जल हे भ्रातर्व्योम भवतां पंचतत्त्वानामेष प्रणामांजलिः बद्धोऽस्ति तथा विधेयं । यथा परे ब्रह्मणि लीये लीनो भवामि । कथंभूतोऽहं युष्मत्संगवशोपजातसुकृतोद्रेकस्फुरन्निर्मलज्ञानापास्तसमस्तमोहमहिमा । युष्माकं संगवशस्तेन युष्मत्संगवशेन उपजातो योऽसौ सुकृतोद्रेकस्तस्मात्स्फुरन्निर्मलज्ञानेन अपास्तो निराकृतः समस्तो मोहमहिमा येन सः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८५ ॥

(भा०टी०) हे माता पृथ्वी पिता वायु सखा तेज बन्धू जल और भाई आकाश तुह्मे हाथ जोड अन्तसमय प्रणाम करता हूँ तुह्मारे संगसे पुण्यविना पुण्य उदय होनेसे ज्ञान निर्मल हुआ और ज्ञान निर्मल होनेसे मोहमहिमा दूर हुई अब हम परब्रह्ममें लय होते हैं अर्थात् पृथ्वी आदि पंचतत्त्वरचित देहको ब्रह्मज्ञानमें सहायक समुझ प्रणाम करत हौं क्यों कि फिर तुमसे भेट न होगी ॥ ८५ ॥

यावत्स्वस्थमिदं कलेवरगृहं यावच्च दूरे जरा
यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत् क्षयो नायुषः ।
आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान्
प्रोद्दीप्ते भवने च कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥ ८६ ॥

(सं० टी०) यावदिति । विदुषा पंडितेन आत्मश्रेयसि मोक्षे

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तावदेव महान्प्रयत्नः कार्यः । यावदिदं कलेवरगृहं शरीरमंदिरं च स्वस्थं वर्तते । समाधानपरायणं वर्तते । चान्यद्यावत् जरा दूरे वर्तते । अन्यदिंद्रियशक्तिः अप्रतिहता वर्तते । चान्यद्यावदायुषः क्षयो नास्ति । तावदेव स्वहिते यत्नः कार्यः । भवने गृहे प्रोद्दीप्ते सति निश्चितं कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः । नहि गृहे प्रदीप्ते सति कूपः खनितुं शक्यते । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ८६ ॥

(भा०टी०) जबतक शरीर अपना पुष्ट और निरोग है और वृद्धावस्था दूर है जबलों इन्द्रियोंकी शक्ति न्यून न हुई और आयुष्यभी क्षीण नहीं हुवा है तबतक बुद्धिमान् पुरुषको उचित है कि अपने कल्याणका यत्न अच्छी भांतिसे करलेना जब घर जलने लगा तब कूप खोदनेके उद्योगसे क्या होता है ॥ ८६ ॥

नाभ्यस्ता भुवि वादिवृन्ददमनी विद्या विनीतोचिता
खड्गाग्रैः करिकुम्भपीठदलनैर्नाकं न नीतं यशः ।
कान्ताकोमलपल्लवाधररसः पीतो न चन्द्रोदये
तारुण्यं गतमेव निष्फलमहो शून्यालये दीपवत् ॥ ८७ ॥

(सं० टी०) नेति। भुवि पृथिव्यां विद्या न अभ्यस्ता । किंभूता विद्या वादिवृंददमनी । पुनः किम्भूता विद्या विनीतोचिता विनयवतः पुरुषस्य योग्या । खड्गाग्रैः कृपाणधाराभिः यशो नाकं स्वर्गलोकं प्रति न नीतं । कीदृशैः खड्गाग्रैः करिकुंभपीठदलनैः करिणां कुंभपीठदलने शीलं येषां ते । तथा तैश्चान्यच्चंद्रोदये कांताकोमलपल्लवाधररसो न पीतः । अहो इति खेदे तारुण्यं यौवनं निष्फलमेव गतं । किंवत् शून्यालये दीपवत् । एवं पुरुषस्यायुर्व्यर्थं गतमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८७ ॥

(भा० टी०) नम्रजनोंकी प्रसन्नताके योग्य औ वादियोंके समू-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हको दमन करनहारी विद्याका अभ्यास हमने न किया और तरवारकी धारसे हाथीके मस्तकका पृष्ठभाग काटके स्वर्गलों अपना जस न पहुंचाया और चांदनी रातमें सुन्दर स्त्रीके कोमल अधरपल्लवका रसभी न पान किया तो इस भूमिपर हमारी युवाअवस्थायों बीती जैसें शून्य मंदिरमें दीपक जलकर आपही ठंडा हो जाय ॥ ८७ ॥

ज्ञानं सतां मानमदादिनाशनं
केषांचिदेतन्मदमानकारणम् ।
स्थानं विविक्तं यमिनां विमुक्तये
कामातुराणामतिकामकारणम् ॥ ८८ ॥

(सं० टी० ज्ञानमिति । सतां सत्पुरुषाणां ज्ञानं सच्छास्त्रजन्यं मानमदादिनाशनं भवति । केषांचिदधमानां एतज्ज्ञानं मदमानकारणं भवति । उक्तमेवार्थं कविर्दृष्टांतेन द्रढयति यमिनां मुनीनां विविक्तं स्थानं एकांतप्रदेशः विमुक्तये भवति । संसारच्छेदनाय स्यात् कामातुराणां पुरुषाणां विविक्तं जनरहितं अतिकामकारणं भवति कामविकाराय स्यात् । इंद्रवंशा वृत्तम् । स्यादिंद्रवंशा ततजैरसंयुतैरिति लक्षणात् ॥ ८८ ॥

(भा० टी०) सत्पुरुषोंको ज्ञान मानमदादि नष्ट करनेके हेतु होता है और वही ज्ञान दुर्जनोको मदमान उत्पन्न करता है जैसे एकांतस्थानमें संयमी पुरुषोंको मुक्ति साधनका हेतु होता है और कामातुरोंको कामसाधनका कारण होता है ॥ ८८ ॥

जीर्णा एव मनोरथाः स्वहृदये यातं जरां यौवनं
हन्तांगेषु गुणाश्च वंध्यफलतां याता गुणज्ञैर्विना ।
किं युक्तं सहसाभ्युपैति बलवान् कालः कृतांतोऽक्षमी
ह्याज्ञातं स्मरशासनांघ्रियुगलं मुक्त्वास्ति नान्या गतिः ८९

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(सं० टी०) मानसिक व्यापारांस्त्यक्त्वा शिवाराधनमेव सर्वदा कर्तव्यमित्याशयेनाह—जीर्णा इति। मनोरथाः स्वहृदये जीर्णा एव यौवनं जरां प्राप्तं हंतेति खेदे। चान्यद्गुणा वन्ध्यफलतां गुणज्ञैर्विना याताः अक्षमी क्षमारहितः कृतांतः कृतः अंतो येन स कृतांतः। बलवान् कालो यमः सहसाऽभ्युपैति हि निश्चितं आसमंतात् भावेन ज्ञातं। त्रिपुरांतकांघ्रियुगलं मुक्त्वा अन्या गतिर्नास्ति। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८९ ॥

(भा० टी०) सब मनोरथ हृदयहीमें जीर्ण होगए कोईभी सिद्ध न हुए युवाअवस्था व्यतीत हुई और गुण गुणग्राहकबिना सब निष्फल होगए अब सर्वनाशक बलवान काल सहसाकर निकट चला आता है होनहार जाना कामनाशक शिवजीके दोनों चरण छोड और कोई गति नहीं ॥ ८९ ॥

तृषाशुष्यत्यास्ये पिबति सलिलं स्वादु सुरभि
क्षुधार्तः सन् शालीन् कवलयति शाकादिवलितान्।
प्रदीप्ते कामाग्नौ सुदृढतरमाश्लिष्यति वधूं
प्रतीकारो व्याधेः सुखमिति विपर्यस्यति जनः ॥ ९० ॥

(सं० टी०) कष्टसाध्ये पारमार्थिकसुखे सुखत्वधीमकृत्वा तृष्णादिशांतौ सुखं मन्यमानं पुरुषं निंदति—तृषेति। प्राणी सलिलं पानीयं पिबति क्व सति आस्ये वदने तृषाशुष्यति सति। किंभूतं सलिलं स्वादु सुरभि प्राणी क्षुधार्तः सन् शालीन् कवलयति। कीदृशान् शालीन् शाकादिवलितान्। किंभूतः प्राणी कामाग्नौ प्रदीप्ते सति सुदृढतरं यथा भवति तथा। वधूं भार्यामाश्लिष्यति आलिंगति जनः प्राणी व्याधेः प्रतीकार उपचारः सुखमिति विपर्यस्यति विपर्यासं करोति। शिखरिणी वृत्तम् ॥ ९० ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(भा० टी०) जब मनुष्योंका कंठ प्याससे सूखने लगाता है तब शीतल सुगंधित सुंदर जल पीता है जब क्षुधासे पीडित होता है तो मांसादि सामग्रीके साथ भोजन करता है जब कामदेवकी अग्नि प्रचंड होती है तब सुन्दर स्त्रीके हृदयसे लगाता है विचारो तो यह एक एक व्याधिकी औषधि है परन्तु मनुष्योंने इसे उलटाही सुख समुझलिया है ॥ ९० ॥

स्नात्वा गाङ्गैः पयोभिः शुचिकुसुमफलैरर्चयित्वा विभो त्वां
ध्येये ध्यानं नियोज्य क्षितिधरकुहरग्रावपर्यंकमूले ।
आत्मारामः फलाशी गुरुवचनरतस्त्वत्प्रसादात्स्मरारे
दुःखान्मोक्ष्ये कदाहं तव चरणरतोध्यानमार्गैकप्रश्नः ९१

(सं० टी०)उदरभरणार्थं राजादिसेवया खिन्नः कश्चिदितरसेवा न कर्तव्येतीतराञ्शिक्षयन्नाह– स्नात्वेति । हे स्मरारे कामनाशक कदा दुःखान्मोक्ष्ये किं कृत्वा । गांगैः पयोभिः स्नात्वा । हे विभो चान्यत् त्वां शुचीनि कुसुमानि पुष्पाणि फलानि च तैरर्चयित्वा। क्षितिधरस्य पर्वतस्य कुहरं दरी तस्या यो ग्रावा पाषाणः स एव पर्यंकः शय्या तस्याः मूले ध्येये ध्यातुं योग्ये ध्यानं नियोज्य योजयित्वा । आत्मारामः सन् फलाशी त्वत्प्रसादाद्गुरुवचनरतः ध्यानमार्गैकप्रश्नः तव चरणरतः स्थितः। स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ९१ ॥

(भा० टी०) हे स्वामी कामदेवके शत्रु शिव मैं गंगाजलसे स्नान कर सुन्दर पवित्र फूलफलोंसे तुझे पूज्यपर्वतकी कंदरामें पत्थरकी चट्टानकी शैय्यापर बैठ ध्यानयोग्य तुह्मारी मूर्तिमें ध्यानावस्थित हो गुरुके वचन मान आत्माराम और फलाहारी होके तुह्मारी कृपासे कब मैं इस दुःखसे छुटूंगा जो दुःख निरन्तर सब मनुष्योंकी सेवा करनेसे मुझे होरहा है ॥ ९१ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शय्या शैलशिला गृहं गिरिगुहा वस्त्रं तरूणां त्वचः
सारङ्गाः सुहृदो ननु क्षितिरुहां वृत्तिः फलैः कोमलैः ।
येषां निर्झरमम्बुपानमुचितं रत्येव विद्याङ्गना
मन्ये ते परमेश्वराः शिरसि यैर्बद्धो न सेवाञ्जलिः॥९२॥

(सं० टी०) येषां शैलशय्यादि वृत्तिरस्ति ते त्वतिधन्या इत्याह—शय्येति। येषां पुरुषाणां एवंविधा स्थितिः तान् अहं एवं मन्येऽत एव परमेश्वराः। सा का स्थितिः। शैलशिला शय्या शयनं गिरिगुहा पर्वतदरी गृहं। तरूणां त्वचः वस्त्रं। सुहृदः सारंगाः। ननु निश्चितं क्षितिरुहाणां वृक्षाणां कोमलैः फलैर्वृत्तिः। निर्झरमंबुपानं एवं निश्चयेन रत्येव सहोचिता अंगना इव विद्या येषामिति ते ईश्वराः। यैः शिरसि सेवांजलिर्न बद्धः न कृतः शय्यावस्त्रादिविषयान्परित्यज्य अरण्ये स्थित्वा भगवदाराधनमेव कर्तव्यमिति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९२ ॥

(भा० टी०) पर्वतकी चटान जिनकी शैय्या और कंदराही घर है वृक्षोंके वल्कलही वस्त्र और बनके हिरनही मित्र हैं वृक्षोंके कोमल फलादिभोजनसे जीवन और झरनेका स्वच्छ जलपान है विद्यारूपी स्त्रीहीसे प्रीति उन पुरुषोंको हम परमेश्वर मानते हैं जिन्होंने सेवा करनेके हेतु औरोंको प्रणाम न किया ॥ ९२ ॥

सत्यामेव त्रिलोकीसरिति हरशिरश्चुम्बिनीवच्छटायां
सद्वृत्तिं कल्पयन्त्या वटविटपभवैर्वल्कलैः सत्फलैश्च ।
कोऽयं विद्वान् विपत्तिज्वरजनितरुजातीव दुःस्वासिकानां
वक्त्रं वीक्षेत दुःस्थे यदि हि न बिभृयात्स्वे कुटुम्बेऽनुकम्पाम्

(सं० टी०) विपत्तिज्वरग्रस्ते कुटुंबे स्पृहां कृत्वा दुःखेन स्थित्यपेक्षया अत्यंतसुखदो गंगातीरे निवासः श्रेयानिति कथयन्नाह—

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सत्यामिति । हि निश्चितं यदि चेत् दुःस्थे स्वकीये कुटुंबे अनुकंपां कृपां न बिभृयात् । यत्तदोर्नित्यसंबन्ध इति न्यायात् । तदा कोयं विद्वान् अतीव दुःस्वासिकानां नारीणां वक्त्रं वीक्षेत । अपितु कोपि न । कया विपत्तिज्वरस्तेन जनिता रुक् तया । कस्यां सत्यां त्रिलोकीसरिति गंगायां सत्यामेव । किंभूतायां सरिति । हरशिरश्चुंबिनीवच्छटायां हरशिरश्चुंबिनी ईश्वरमस्तकस्य रमणीवच्छटा वप्रदेशो यस्याः सा । पुनः किंभूतायां त्रिलोकीसरिति सद्वृत्तिं सदा वरं कल्पयंत्यां प्रेरयन्त्यां कैः सत्फलैः । किंभूतैः सत्फलैः । वटविटपभवैर्वटवृक्षोद्भवैः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ९३ ॥

(भा० टी०) दुस्थ ऐसे अपने कुटुंबमें कृपा करनेमें तत्पर न रहे तब कौन विद्वान है की स्त्रियोंका मुह देखेंगे ? कभीही नहीं देखेंगे. कैसी है वो स्त्रीकी विपत्तिरूपी ज्वरसे जनित जो रोगरूपी. किसके रहनेसे ? त्रिलोकमें जो पूज्य ऐसी जो गंगाजीके. रहते गंगा कैसी है की, महादेवके मस्तकपर रहकर सुशोभित भया हुआ व प्रदेश जिसका, और कैसीकी सद्वृत्तिकेविषे प्रेरणा करने वाली वटवृक्षके वल्कलादि इनका आश्रय करके आनंदसे रहते हैं ॥ ९३ ॥

उद्यानेषु विचित्रभोजनविधिस्तीव्रातितीव्रं तपः
कौपीनावरणं सुवस्त्रममितं भिक्षाटनं मण्डनम् ।
आसन्नं मरणं च मङ्गलसमं यस्यां समुत्पद्यते
तां काशीं परिहृत्य हन्त विबुधैरन्यत्र किं स्थीयते ९४

(सं० टी०) काशीनिवासस्य श्रेष्ठत्वमाह श्लोकद्वंद्वेन—उद्यानेष्विति । तां काशीं परिहृत्य परित्यज्य हंत इति खेदे । विबुधैः किं अन्यत्र स्थीयते । अपितु न । यस्यां काश्यां उद्यानेषु विचित्रभोजनविधिः । चान्यत्तीव्रातितीव्रं तपः । चान्यत्सुवस्त्रं कौपीनावरणं

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मंडनं । चान्यद्यस्यां अमितं भिक्षाटनं यस्यां काश्यां मंगलसमं आसन्नं मरणं समुत्पद्यते । तां काशीं मुक्त्वा अन्यत्र कथं स्थीयत इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९४ ॥ ॥

(भा० टी०) उपवनोंमें नानाप्रकारके भोजन बनायके खाना ही जहां कठिनसे कठिन तप और लंगोटी पहिरनाही परम सुन्दर वस्त्र और भीख मांगनाही जहां भूषण है और मृत्यु आनाही जहां परममङ्गलका उत्पन्न होता है ऐसी काशीको छोड पण्डित लोग अन्यत्र क्यों बसते हैं ॥ ९४ ॥

नायं ते समयो रहस्यमधुना निद्राति नाथो यदि
स्थित्वा द्रक्ष्यति कुप्यति प्रभुरिति द्वारेषु येषां वचः ।
चेतस्तानपहाय याहि भवनं देवस्य विश्वेशितु-
र्निर्दौवारिकनिर्दयोक्त्यपरुषं निःसीमशर्मप्रदम् ॥ ९५ ॥

(सं० टी०) नायमिति । यदि नाथो स्वामी येषां वचो द्वारेषु श्रुत्वा द्रक्ष्यति कुप्यति इति किं नायं ते समयः प्रतिप्रस्तावो नास्ति अधुना रहस्यं मन्त्रालोचनाद्यः स्वामी निद्राति निमीलनं कुरुते । रे चेतस्तान् प्रभूनपहाय निर्दौवारिकनिर्दयोक्त्यपरुषं निर्गतो दौवारिको यस्मात् तत् निर्दौवारिकं प्रतीहाररहितं निर्दयोक्त्या कठोरोक्त्याऽपरुषाः यस्मिन् तन्निर्दयोक्त्यपरुषं निर्दौवारिकं च तत् निर्दयोक्त्यपरुषं च निर्दौवारिकनिर्दयोक्त्यपरुषं । निःसीमशर्मप्रदं सीमारहितं सर्वसौख्यं प्रददातीति अतिनिर्मलसौख्यदायकम् । एवंविधं विश्वेशितुः विश्वेश्वरस्य देवस्य भवनं गृहं याहि गच्छ । राजद्वारापेक्षया काश्यां विश्वेश्वरद्वारसेवनमेव परमकल्याणकारकमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९५ ॥

(भा० टी०) अभी समय नहीं महाराज एकान्तमें बैठे कुछ विचार कर रहे हैं अभी सूते हैं ड्योढीपरसे उठो तुझे बैठे देखेंगे तो प्र-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भू हमपर क्रोध करैंगे ऐसे वचन जिनके द्वारपर बोलते हैं उन्हे त्यागकर हे चित्त विश्वेश्वरकी शरणमें जा जिस द्वारपर कोई रोकनेवाला न हो वहा निर्दय औ कठोर वाक्य नहीं सुननेमें आते वरन सुखदाई हैं ॥ ९५ ॥

प्रियसखि विपद्दण्डव्रातप्रतापपरंपरा-
तिपरिचपले चिन्ताचक्रे निधाय विधिः खलः ।
मृदमिव बलात्पिण्डीकृत्य प्रगल्भकुलालवद्
भ्रमयति मनो नो जानीमः किमत्र विधास्यति ॥ ९६ ॥

(सं० टी०) संसारेऽतिखिन्नः कश्चित्पुरुषः स्वप्रियां स्त्रीं संबोध्य दैवकृते दुर्ज्ञेयत्वमाह—प्रियसखीति। हे प्रियसखि खलो विधिः पराङ्मुखो देवः नो जानीमः । अत्र इदानीं किं विधास्यति अयं विधिः चिंताचक्रे निधाय । बलात्पिंडीकृत्य मनो भ्रमयति । किंभूते चिंताचक्रे। विपद्दण्डव्रातप्रतापपरंपरातिपरिचपले विपद्दण्डव्रातस्य या प्रतापपरंपरा तयातिपरिचपलं तस्मिन् मनः कामिव मृदमिव विधिः । क इव प्रगल्भकुलालवत् यथा प्रगल्भकुलालः मृदं मृत्तिकां बलात् पिण्डीकृत्य चक्रे निधाय भ्रमयति । एतावता विपरीतं विधेः विलसितं कोऽपि नवेत्तीति भावः । हरिणी वृत्तम् ॥ ९६ ॥

(भा० टी०) हे प्रियसखि ! यह दुष्ट बिधाता क्या हमसे पराङ्मुख है ? क्योंकि बलवान् चिंताचक्रमें मेरे मनको भ्रमावता है. कैसा है वह चिंताचक्र की जिसके फिराने वाला विपत्तिरूपी दंड, की जिसकी चपलाताके विषयमें परंपरा प्रसिद्ध है उसमें मेरे मनको जैसे कुलाल (कोंहार) मट्टीका पिंड बनाय अपने चाकपर रख, जैसे फिराता है तैसे यह विधी घुमाकर क्या करना चाहता है सो हम नहीं जान सकते ९६

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

महेश्वरे वा जगतामधीश्वरे
जनार्दने वा जगदन्तरात्मनि ।
तयोर्न भेदप्रतिपत्तिरस्ति मे
तथापि भक्तिस्तरुणेन्दुशेखरे ॥ ९७ ॥

(सं० टी०) वस्तुतः हरिहरयोर्भेदप्रतिपत्तिर्न तथापि विशेषतः चंद्रशेखरे भक्तिरस्तीत्याह—महेश्वरे वेति। मे मम महेश्वरे वाथवा जनार्दने वासुदेवे वस्तुतः भेदस्य प्रतिपत्तिर्नास्ति । किंभूते महेश्वरे । जगतामधीश्वरे त्रिभुवनस्याधिपतौ । कीदृशे जनार्दने। जगदन्तरात्मनि जगतां विश्वत्रयाणां अन्तरात्मा जगदन्तरात्मा तस्मिन् । उभयोर्देवयोर्मे मम चेतस्यन्तरं नास्ति । एवं भवामि तथापि तरुणेन्दुशेखरे श्रीमहेशे मे भक्तिरस्तीत्यर्थः। वंशस्थं वृत्तम् ॥ ९७ ॥

(भा० टी०) जगदीश्वर महेश्वर अर्थात् शिव और जगदात्मा जनार्दन अर्थात् विष्णु इन दोनोंमें मुझे कुछ भेदबुद्धि नही तथापि जिनके भालमें चंद्र विराजमान उन्हीमें हमारी प्रीति है ॥ ९७ ॥

रे कंदर्प करं कदर्थयसि किं कोदण्डटङ्कारवै
रेरे कोकिल कोमलैः कलरवैः किं त्वं वृथा जल्पसि ॥
मुग्धे स्निग्धविदग्धक्षेपमधुरैर्लोलैः कटाक्षैरलं
चेतश्चुम्बितचन्द्रचूडचरणध्यानामृतं वर्तते ॥ ९८ ॥

(सं० टी०) शिवध्यानतत्परे पुरुषे कंदर्पादीनां व्यापारस्य विलक्षणफलत्वमाह—रे इति। रे कन्दर्प कोदण्डटङ्कारवैः करं किं कदर्थयसि । रेरे कोकिल कोमलैः कलरवैः पञ्चमस्वरैः किं त्वं वृथा जल्पसि । हे मुग्धे तव कटाक्षैरलं पूर्यतां किंभूतैः कटाक्षैः स्निग्धविदग्धश्च मधुरश्च क्षेपो येषां तैः भवतां पूर्वोक्तानां कृतं नि-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

खिलं अपि व्यर्थं। तस्माच्चेतश्चुम्बितचन्द्रचूडचरणध्यानामृतं वर्तते। चुम्बितं चन्द्रचूडस्य महेशस्य चरणध्यानामृतं येन तत् चुम्बितचन्द्रचूडचरणध्यानामृतम् शिवध्याननिष्ठे मयि मन्मथादिभिः क्रियमाणाः सर्वे यत्ना निष्फला इति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९८ ॥

(भा० टी०) अरे कामदेव! धनुष्य आदि खैंचके तू अपने हाथको वृथा परिश्रम क्यों देता है; हे कोमल! कोमल औमधुर सुरसे वृथा तू क्यों टहूका दे रहा है; हे मुग्धे! ये तेरे चिकने चतुरे औ चंचल नेत्र कटाक्षोंकी चलाना अब बसकर, क्योंकि मेरा चित्त महादेवजीके चरणोंके ध्यानरूप अमृतमें रहता है; तस्मात् ये तुह्मारे सबोंके उपाय व्यर्थ हैं ॥ ९८ ॥

कौपीनं शतखण्डजर्जरतरं कन्था पुनस्तादृशी
निश्चिन्तं सुखसाध्यभैक्ष्यमशनं शय्या श्मशाने वने।
मित्रामित्रसमानतातिविमला चिन्तातिशून्यालये
ध्वस्ताशेषमदप्रमादमुदितो योगी सुखं तिष्ठति ॥९९॥

(सं० टी०) कौपीनमिति। योगी सर्वसंगपरित्यागी सुखं तिष्ठति। किंभूतो योगी ध्वस्ताशेषमदप्रमादमुदितः ध्वस्ता निराकृता अशेषाः मदप्रमादास्तैर्मुदितः। कीदृशी कन्था पुनः तादृशी पूर्वोक्ता शतखण्डजर्जरतरा निश्चिंतं अशनं। किंभूतं अशनं सुखसाध्यभैक्ष्यं सुखेन साध्या। एवंविधा या भिक्षा तत् समुत्पन्नं अन्यच्च शय्या श्मशाने वनांते। ययापि मित्रामित्रसमानता मित्रं च अमित्रश्च मित्रामित्रौ तयोः सादृश्यं सामान्यं यस्याः। अथ पश्चात् शून्यालये अतिविमला निर्मला शुद्धा ध्यानलक्षणा चिन्ता। अतः कारणात् योगी नित्यमुक्तः संसारे सुखं तिष्ठति।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

योगाभ्यासपूर्वकं भगवद्ध्यानैकतत्परस्य योगिनः शतखंडजर्जर-कौपीनादिभिश्चित्तवैकल्याभावात्सुखेन स्थितिर्भवतीति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९९ ॥

(भा० टी०) सर्व संगका परित्याग करनेसे योगियोंको सुखकी प्राप्ति होती है. परम जिर्ण लँगोटी, तैसे ही हजारों जिसमें टुकडे जुडे हुए हैं ऐसी कथरी, औ खानेको जिसमें बिलकुल चिंता करनी नहीं पडती ऐसी भीक्षा, निद्राकरनेको मरघट वा जंगल, शत्रु-मित्रमें समान बुद्धि, शून्यालय जो हृदय तिसमें ध्यान विषयक चिंता, ये पदार्थोंका सेवन कर औ सब मदप्रमाद दूर होनेके आनंदसे युक्त योगी सुखसे रहता है ॥ ९९ ॥

भोगा भंगुरवृत्तयो बहुविधास्तैरेव चायं भव-
स्तत्कस्यैव कृते परिभ्रमत रे लोकाः कृतं चेष्टितैः।
आशापाशशतोपशान्तिविशदं चेतः समाधीयतां
कामोच्छित्तिवशे स्वधामनि यदि श्रद्धेयमस्मद्वचः१००

(सं० टी०) क्षणस्थायि भोगादिविषये आशां विहाय भगवदाराधनमेव सदा कर्तव्यमिति सूचयन्नाह—भोगेति। रे लोकाः चेष्टितैर्नवनवविकल्पापारैः कृतं पूर्यतां यदि चेदस्मद्वचः श्रद्धेयं श्रद्धायोग्यं तदा स्वधामनि स्वकीये शरीरमन्दिरे कामोच्छित्तिवशे कन्दर्पजयार्थं केवलं चेतः समाधीयतां। किंभूतं चेतः आशापाशशतोपशांतिविशदं आशापाशस्य शतं आशापाशशतं तस्योपशांत्या विशदं निर्मलं यतो भोगाः भंगुरवृत्तयः भंगुरा विनश्वरा वृत्तिर्येषां ते। किंभूताः भोगाः बहुविधा अनेकप्रकारा एव निश्चयेन बहुविधैर्भोगैरयं भवः संसार एव रे लोकाः तत्तस्मात्कारणात्कस्य कृते परिभ्रमत भ्रमणं कुरुत। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्१००

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(भा० टी०) जितने भोग हैं उन्हकी वृत्ति नाशवान है उन्हके संसर्गसे भव है अर्थात् वारम्वार जन्ममरण है यह जानकरभी हे लोगों किसलिये भोगरूपी चक्रमें भ्रमते हौ ऐसी चेष्टासे क्या फल मिलना है यदि हमारे वचनका विश्वास मानो तो कामनाशक शिव स्वयंप्रकाशरूप हैं उनमें ऐसा चित्त जो आशापाश छेदनकर शुद्ध हो रहा है निरन्तर लगावो ॥ १०० ॥

धन्यानां गिरिकन्दरे निवसतां ज्योतिः परं ध्यायता
मानन्दाश्रुजलं पिबन्ति शकुनानिःशंकमङ्केशयाः ।
अस्माकं तु मनोरथोपरचितप्रासादवापीतट
क्रीडाकाननकेलिकौतुकजुषामायुः परिक्षीयते ॥१०१॥

(सं० टी०) गिरिकंदरे निवसतां पुरुषाणां धन्यतामाह—धन्यानामिति । धन्यानां मनुष्याणां एवं स्थित्या आयुः क्षीयते । किंभूतानां धन्यानां गिरिकंदरे निवसतां किं कुर्वतां परं ज्योतिः ध्यायतां येषां धन्यानामानंदाश्रुजलं निःशंकं शंकारहितं शकुनाः पक्षिणः पिबंति । किम्भूताः शकुनाः अंकेशयाः उत्सङ्गसमारूढाः तु पुनरस्माकमधन्यानां आयुरेवं परिक्षीयते । किम्भूतानामस्माकं मनोरथोपरचितप्रासादवापीतटक्रीडाकाननकेलिकौतुकजुषां मनोरथैः उपरचिता याः प्रासादवापीतटक्रीडाकाननकेलयस्तासां कौतुकं जुषंतीति प्रासादवापीतटक्रीडाकाननकेलिकौतुकजुषः तेषाम् । वृत्तं पूर्वोक्तम् ॥ १०१ ॥

(भा० टी०) जो पुरुष पर्वतकी कंदरामें रहते और परब्रह्मकी ज्योतिका ध्यान करनहारे हैं तिनके आनन्दका आंसु पक्षी लोग निडर हो गोदमें बैठकर पीते हैं और हमलोगोकी तो केवल मनोरथहीके मंदिर और बावली उसके समीप जो क्रीडाबन है तिसमें कौतुक क-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रतही आयुष्य क्षीण होता है तात्पर्य यह कि नानाप्रकारके मिथ्या कल्पना हीमें जन्म व्यतीत होता है वास्तव कोई मनोरथ सिद्ध नही होता॥१०१॥

आघ्रातं मरणेन जन्म जरया विद्युच्चलं यौवनं
संतोषो धनलिप्सया शमसुखं प्रौढाङ्गनाविभ्रमैः।
लोकैर्मत्सरिभिर्गुणा वनभुवो व्यालैर्नृपा दुर्जनै-
रस्थैर्येण विभूतिरप्यपहृता ग्रस्तं न किं केन वा॥१०२

(सं० टी०) दिष्टवशाज्जन्मादि यद्यत्प्राप्तं तत्तत्सर्वं मृत्युप्रभृतिभिर्ग्रस्तत्वाच्चिरस्थायि न भवतीति श्लोकयुगलेनाह—आघ्रातमिति। एभिःप्रकारैः किं न ग्रस्तं अन्यच्च के जना न ग्रस्ताः। मरणेन जन्म आघ्रातं स्पृष्टं। धनलिप्सया संतोष आघ्रातः। प्रौढांगनाविभ्रमैः शमसुखं आघ्रातं। निरस्तं मत्सरिभिर्लोकैर्गुणा आघ्राता। विनाशिताः व्यालैः दुष्टसर्पैर्वनभुव आघ्राताः। दुर्जनैर्नृपाः भूपाला आघ्राता ग्रस्ताः। विभूतिरपि अस्थैर्येण आघ्राता अपहृता। तर्हि कालेन न किं किं नष्टं किं किं न विनश्यति अपितु सर्वं नश्यत्येवत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥१०२

(भा० टी०) मृत्युने जन्मको, बुढौतीने युवाअवस्थाको, धनकी इच्छाने संतोषको, सुन्दर स्त्रियोंके हावभावने शान्तसुखको, मत्सरने गुणको, सर्पोंने बनभूमिको, दुर्जनोंने राजको, और चंचलताने धैर्यको योहीं इस संसारमें किसने किसको नहीं ग्रास कर रक्खाहै॥ १०२ ॥

आधिव्याधिशतैर्जनस्य विविधैरारोग्यमुन्मूल्यते
लक्ष्मीर्यत्र पतन्ति तत्र विवृतद्वारा इव व्यापदः।
जातं जातमवश्यमाशु विवशं मृत्युः करोत्यात्मसात्त-
त्किं नाम निरंकुशेन विधिना यन्निर्मितं सुस्थितम् १०३

(सं० टी०) आधीति। नाम इति संबोधने तत्किं यन्निरंकु-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शेन विधिना दैवेन सुस्थितं निर्मितं किं तद्वद । शरीरे आधिव्याधिशतैरमितमतिशयेन आरोग्यमुन्मूल्यते । तत्र आधिर्मानसी पीडा व्याधिः रोगसमुद्भवा चान्यद्यस्मिन् दैवनिर्माणे लक्ष्मीः तत्र स्थाने वर्तते व्यापदः विवृतद्वारा इवोद्घाटितकपाटा इव वर्तते । अवश्यं निश्चितं आशु शीघ्रं मृत्युर्जातं जातं उत्पन्नं उत्पन्नं आत्मसात्करोति आत्मायत्तं विधत्ते । अतः अस्य दैवस्य निर्माणे किमपि स्थिरं नास्तीत्यागमः । वृत्तं पूर्वोक्तम् ॥ १०३ ॥

(भा० टी०) सैंकडो मानसिक दैहिक रोगव्याधिनें मनुष्योंकी आरोग्यताको मूलसे उखाड डाला है जहां द्रव्य बहुत होता है वहां विपत्तिद्वार तोडके आपडती है जो जो जन्मता है उसे मृत्यु बलात्कारसे वश अवश्य कर लेती है ऐसी कौंन वस्तु है कि जिसे विधाताने निरंकुश स्थिर बनाई है ॥ १०३ ॥

कृच्छ्रेणामेध्यमध्ये नियमिततनुभिः स्थीयते गर्भमध्ये
कान्ताविश्लेषदुःखव्यतिकरविषमे यौवने विप्रयोगः ।
नारीणामप्यवज्ञा विलसति नियतं वृद्धभावोऽप्यसाधुः
संसारे रे मनुष्या वदत यदि सुखं स्वल्पमप्यस्ति किंचित्

(सं०टी०) अस्मिन्संसारे स्वल्पमपि सुखसाधनं नास्तीत्याह—कृच्छ्रेणेति । रे मनुष्या वदत कथयत । यदि चेत्संसारे स्वल्पमपि सुखं किंचिदस्ति गर्भमध्ये कृच्छ्रेण कष्टेन नियमिततनुभिः संकोचितशरीरैः स्थीयते । किंभूते गर्भमध्ये अमेध्यं मध्यं यस्य तदमेध्यमध्यं तस्मिन् संसारे यौवने विप्रयोगः । किंभूते यौवने कान्ताविश्लेषदुःखव्यतिकरविषमे कान्ताया विश्लेषः कान्ताविश्लेषस्तस्य योऽसौ दुःखव्यतिकरस्तेन विषमः कांताविश्लेषदुःखव्यतिकरविषमः । तस्मिन्नपि पुनर्नारीणामवज्ञावगणनं तेन विलसति

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अपि पुनर्नियतं निश्चितं। वृद्धभावः यस्मात्साधुः अस्मात्कारणात् संसारे किमपि सौख्यं नास्तीत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥१०४

(भा० टी०) अपवित्र मलमूत्रके स्थानमें बडे कष्टसे हाथ पैर बंधे हुए बालअवस्थामें गर्भ बन्दीगृहमें रहता है फिर युवा अवस्थामें स्त्रियोंके वियोगदुःखसे क्लेशित रहता है और वृद्धावस्थामें नारियोंसे निरादर पाकर नीचा सिर किये सोंचमें पडा रहता है तो हे मनुष्यों इस संसारमें किंचित्मात्रभी सुख हो सो हमसे कहो ॥ १०४ ॥

आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदर्धं गतं
तस्यार्धस्य परस्य चार्धमपरं बालत्ववृद्धत्वयोः।
शेषं व्याधिवियोगदुःखसहितं सेवादिभिर्नीयते
जीवे वारितरङ्गचञ्चलतरे सौख्यं कुतः प्राणिनाम्१०५

(सं० टी०) शतवर्षपरिमिते चंचले आयुषि किंचिदपि सुखेच्छा नेत्याह—आयुरिति। प्राणिनां सौख्यं कुतः। कथं नृणां मनुष्याणामायुर्वर्षशतं परिमितं। तस्यायुषो वर्षशतप्रमाणस्य अर्धं रात्रौ गतं शयानस्य। ततोऽनन्तरं तस्य पञ्चाशतः अर्धस्य कदाचिदपि अधिकमर्धमपि बालत्ववृद्धत्वयोर्गतं। शेषमायुर्व्याधिवियोगशोकसहितं सेवादिभिः कर्मभिर्नीयते। किम्भूते जीवे जीवितव्ये वारितरंगचंचलतरे वारिणः समुद्रस्य तरंगास्तद्वच्चञ्चलतरं वारितरंगचंचलतरं तस्मिन् एतादृशे जीवे सुखस्यावसरः कुत इत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०५ ॥

(भा० टी०) प्रथम तो मनुष्यकी आयुष्यही सौ वर्षकी प्रमाण हुई है उसमेंसे आधी पचास वर्ष सोनेहीमें रात्रिको व्यतीत होती है शेष आधीके तीनभाग करो उसमेंसे प्रथम अंश बालपनकी अज्ञानतामें जाता है दुसरा वृद्धा जरा अवस्थामें जाता है और तीसरा अंश युवावस्थामें; जो बची सो व्याधि वियोग दुःख पराई सेवा कलह हर्ष शो-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क हानि लाभ इत्यादि नानाक्लेशमें व्यर्थ व्यतीत होती है यदि सौवर्ष पर्यंत जीवन हो तौभी खासे सुखके दिन कछु नही निकलते यह तो जलके तरङ्गकी नांई जीवन है इसमें प्राणियोंको कहांसे सुख प्राप्त होगा॥ १०५॥

ब्रह्मज्ञानविवेकिनोऽमलधियःकुर्वन्त्यहो
दुष्करं यन्मुंचंत्युपभोगकांचनधनान्येका
ततो निरस्पृहाः । न प्राप्तानि पुरा न संप्र-
ति न च प्राप्तो दृढप्रत्ययो वाञ्छामात्रप-
रिग्रहाण्यपि परं त्युक्तुं न शक्ता वयम् ॥ १०६ ॥

(सं० टी०) दुष्कर्मकारिणो निस्पृहान्विचारवंतः पुरुषान-भिनदन्मनोरथमात्र लब्धेषु धनादिषु इछां कुर्वन्तमात्मानं दूष-यन्नाह– ब्रह्मेति । ब्रह्मज्ञानविवेकिनः अमला निर्मला धीर्बुद्धिर्येषां ते अहो इत्याश्चर्ये दुष्करं तत्कुर्वंति । तत्किं उपभोगान् न भजं-ति । एवं भूतानि धनान्यपि मुंचंति त्यजंति । अतः एकांततो निस्पृहा विरक्ताः । वयं तु पुरा न प्राप्तानि संप्रति अधुना न संति अग्रेपि प्राप्तो दृढप्रत्ययो निश्चयो नास्ति । एवंभूतानि धनानि त्यक्तुं न शक्ताः । कथंभूतानि धनानि वाञ्छामात्रं परिग्रहो येषां तानि वाञ्छामात्राणि नतु प्रत्यक्षाणि । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०६ ॥

(भा० टी०) ब्रह्मज्ञानके विवेकी निर्मल बुद्धिवान् और सत्पुरुष यह बडा कठिण व्रत धारण करते हैं कि उपभोग भूषण वस्त्र चंदन व-निता शय्या तांबूल और धन इत्यादि विषयक सामग्री सब त्याग देते हैं और निरन्तर निस्पृह रहते हैं हमको तो यह वस्तु न तौ पहिले प्रा-प्त हुई न अब प्राप्त है और न आगे प्राप्त होनेका दृढ विश्वास है यह सब इच्छामात्रसे ग्रहण हो रहे हैं उसेभी हम परित्याग नहीं कर सक्ते अर्थात् इनकी आशाभी हमसे त्याग नही होती ॥ १०६ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्याघ्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती
रोगाश्च शत्रव इव प्रहरन्ति देहम् ।
आयुः परिस्रवति भिन्नघटादिवाम्भो
लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम् ॥ १०७ ॥

(सं० टी०) जरारोगादिव्याप्ते विद्युद्वति आयुषि प्रतिकूलं कुर्वन्तं पुरुषं शोचयन्नाह—व्याघ्रीवेति। जरा व्याघ्रीव परितर्जयंती भर्त्सयंती अग्रे तिष्ठति । रोगाश्च शत्रव इव देहं प्रहरंति प्रहारं कुर्वंति। आयुश्च भिन्नघटादिव यथा अंभः उदकं परिस्रवति तथा प्रतिदिनं आयुः क्षीयते । एवंसति लोकः अहितं आचरति इति चित्रं आश्चर्यमित्यर्थः । वसंततिलका वृत्तम् ॥ १०७ ॥

(भा० टी०) वृद्धावस्था वाघिनी सी सन्मुख खडी डाट रही है सब रोग शत्रुओंकी नांई देहपर दण्डप्रहार कर रहे हैं आयु प्रतिदिन निकलती जाती है जैसे फूटे घडेसे पानी निकलता जाय तिसपरभी लो जिसमें अपना बुरा हो वही काम करते जाते हैं यह बडा आश्चर्य है १०७

सृजति तावदशेषगुणाकरं पुरुषरत्नमलंकरणं भुवः ।
तदपितत्क्षणभंगि करोति चेदहह कष्टमपंडितता विधेः॥

(सं० टी०) ब्रह्मणो विचारशून्यत्वमाह—सृजतीति। अशेषाः समग्रा ये गुणाः शौर्योदार्यदयादाक्षिण्यादयस्तेषां आकरः खनिः सकलगुणोत्पादकमिति यावत् । भुवः पृथिव्याः अलंकरणं अलंकारः सौभाग्यमिति यावत् । एतादृशं पुरुषरत्नं ब्रह्मा सृजति उत्पादयति । तदा ब्रह्मणोऽतीव चातुर्यं किंच तत् पुरुषरत्नं तत्क्षणभंगि तत्क्षणनाशशीलं करोति चेत्तर्हि अहहेति खेदे । कष्टं सा ब्रह्मणोऽतीवापण्डितता मौर्ख्यमित्यर्थः । कुतः स्वारामे स्वयमारोपितान् जलसेचनेन वर्धितान् वृक्षान् स्वयं छेत्तुमसमर्थं इति लोक प्रसिद्धिरिति भावः । द्रुतविलंबितं वृत्तम् । द्रुतविलंबितमाह नभौभराविति लक्षणात् ॥ १०८ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(भा० टी०) ब्रह्मदेवकी बडी मूर्खता है की संपूर्ण गुणोंका आगर पृथिवीका भूषणरूप मनुष्यरत्न उत्पन्न करके उस्को क्षण भंगुर किया ये बडी कष्टकी बात है ॥ १०८ ॥

गात्रं संकुचितं गतिर्विगलिता भ्रष्टा च दन्तावलि-
र्दृष्टिर्नश्यति वर्धते बधिरता वक्त्रं च लालायते ।
वाक्यं नाद्रियते च बान्धवजनो भार्या न शुश्रूषते
हा कष्टं पुरुषस्य जीर्णवयसः पुत्रोप्यमित्रायते॥१०९॥

(सं०टी०) शरीरवैकल्यादिकारिणीं जरां विनिन्दन्नाक्रोशपूर्वकं वदन्नाह—गात्रमिति । गात्रं शरीरं संकुचितं संकोचं प्राप्तं । गतिर्गमनं विगलिता नष्टा दंतावलिः दंतपंक्तिः भ्रष्टा पतितेत्यर्थः । दृष्टिः अवलोकनं नश्यति अंधत्वं प्राप्तं बधिरता कर्णेंद्रियवैकल्यं वर्धते । निकटे उच्चैर्घुष्टमपि न श्रूयते । वक्त्रं लालायते लालास्रावं कुरुते । बान्धवजनः वाक्यं नाद्रियते न सत्क्रियते । भार्या स्त्री न शुश्रूषते सेवां न कुरुते । हा इति खेदे जीर्णवयसः पुरुषस्य कष्टं दुःखं यतः साक्षात्स्वपुत्रोपि अमित्रायते शत्रुवदाचरतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०९ ॥

(भा० टी०) शरीरमें सिफुरन पडगयी, गति विगलित होगयि, दांत टूट गये, दृष्टिका नाश, बधिरताका बढना, मुहमेंसे लालचूनेलगी तब बंधुजन वातका आदर नहीं करते, जोरू सेवा नहीं करती देखो बडे कष्टकी बात है की वृद्ध पुरुषका पुत्रभी शत्रुवत् हो जाता है १०९

क्षणं बालो भूत्वा क्षणमपि युवा कामरसिकः
क्षणं वित्तैर्हीनः क्षणमपि च संपूर्णविभवः ।
जराजीर्णैरंगैर्नट इव वलीमंडिततनु-
र्नरः संसारांते विशति यमधानीजवनिकाम् ॥ ११० ॥

(सं० टी०) इहास्मिन्नगाधे संसारे जन्मप्रभृति मरणांतं सुखलेशोपि नास्तीत्याह—क्षणमिति । क्षणं बालो भूत्वा बालः सन्

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्षणमपि युवा तरुणः सन् कामरसिकः कामेषु विषयेषु रसिकः निपुणः। क्षणं वित्तैर्द्रव्यैर्हीनः दरिद्रः। क्षणमपि च परिपूर्णविभवः। पश्चात्। जरया जीर्णैः अंगैः वलीमण्डिततनुः वलीभिर्मंडिता आक्रांता तनुर्यस्य। नरः संसारांते मरणसमये यमधानी जवनिकां यमस्य धानीं पुरीं प्रविशति। यथा नटः नानावेषान् दधाति। तथाऽयं प्राणी नानावस्था दधाति। शिखरिणी वृत्तम्११०

(भा० टी०) यह मनुष्य क्षणमें बालरूप और क्षणमें युवा हो रसिक कामरूप क्षणमें दरिद्र क्षणमें धनाढ्य क्षणमें बुढापेका जिसमें वृद्धापनसे जीर्ण हो धन ले बाल सिकुडे चमडे ऐसे रूप दिखाकर फिर नट बहुरूपिएकी नाईं जमराजके नगररूपि ओटमें छिप जाता है११०

अहौ वा हारे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा
मणौ वा लोष्टे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा।
तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यांति दिवसाः
क्वचित्पुण्यारण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥१११॥

(सं० टी०) पुण्यारण्ये शिवशिवेति प्रलपतः पुरुषस्य समदृष्टित्वमाह—अहाविति। अहौ सर्पे हारे मुक्ताफलहारे। वा बलवति रिपौ शत्रौ। सुहृदि हितकरे। वा मणौ वा लोष्टे मृत्पिंडे पाषाणे। वा कुसुमशयने पुष्पशय्यायां दृषदि पाषाणे वा। तृणे स्त्रैणे अपत्ये वा इत्यादिषु मम समा दृष्टिर्यस्य समदृशः। दिवसाः कदा यांति गच्छंति। किंभूतस्य मम क्वचित् कुत्रचित् पुण्यारण्ये स्थित्वा शिवेति नामावलिं प्रलपतः उच्चैः आक्रोशेन वदतः। शिखरिणी वृत्तम्१११

(भा० टी०) सर्प वा हार बलवान् शत्रु वा मित्र मणि औ पाषाण पुष्परचित शय्या वा पत्थरकी चट्टान तृण वा स्त्रियोंके समूहमें समदर्शी होकर कहीं पवित्रबनमें शिव शिव जपते हमारे दिन व्यतीत हों यही चाहता हुं ॥ १११ ॥

॥ इति श्रीभर्तृहरिकृतं वैराग्यशतकं सटीकं संपूर्णम् ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh